

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

VIII.

PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

UN RÉSUMÉ SE TROUVE À LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1962

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

© *Kálmán Béla*, 1962

KIADÁSÁT A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTER RENDELTE EL

62.5122 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Tankönyvkiadó Vállalat

A kiadásért felelős: Vágvölgyi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő: Gold László

Műszaki vezető: Gortvai Tivadar

Műszaki szerkesztő: Kormanik Béla

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. március. Megjelent: 1962. szeptember

Példányszám: 700. Terjedelem: 17,75 (A/5) ív. 7 ábra

Készült: monó szedésről, íves magasnyomással, az MSZ 5601–59 és az MSZ 5602–55 szabvány szerint

Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról¹

ASCOLI, PARIS, MEYER, GAUCHAT és mások az elmúlt század végén tisztázták, hogy nyelvjárási határokról nem vagy csak erős fenntartással beszélhetünk, mert egyik nyelvjárási jelenség határai csak ritkán esnek egybe egy másikéval. Az izoglosszák gyakran keresztül-kasul szelik egymást, és ritkán sűrűsödnek nyálábokba. Még a nagy természeti akadályok, folyók, hegységek, tengerek sem mindig jelentenek egyben nyelvjárási határt. A magyar nyelvjárásokban pl. a nyelvjárási jelenség izoglosszája a legritkább esetben egyezik valamely folyó vagy hegység vonulatával. Kivételt képeznek a székely nyelvjárások, ahol a nehezen járható és széles Hargita valóban bizonyos fokig nyelvjárási határ is. De még az olyan nagy folyó is, mint a Duna, inkább összekötő kapocs a két partján élő lakosság között, semmint elválasztó vonal. Pl. az *á* előtti *á* használata (*kapa*, de *kápál*; *apa*, de *ápám*, *arat*, de *árátás*) a magyar nyelvterület északnyugati részén a Duna mindkét partján megtalálható. A szűkebb tengerszorosok a szárazföld és a szigetek lakosságának nyelvjárásában szintén nem okoznak lényeges elkülönítő határvonalakat pl. a norvég vagy a finn nyelvjárásokban. A hegyekben pásztorkodó románok nyelvjárásában az elmúlt századokban a hegyek inkább összekötő kapocsként hatottak, mintsem elválasztó vonalként. Más a helyzet az ún. külső nyelvjárásszigetekkel, tehát azokkal a nyelvjárásokkal, amelyeket idegen ajkú népesség választ el az illető nyelv többi nyelvjárásától. Az idegen ajkú népesség rendszerint elég éles nyelvjárási határt is jelent, mint pl. a román nyelv izotriai, meglenita vagy arumun nyelvjárása, vagy a szlavóniai és csángó magyar nyelvjárásszigetek.

A WENKER-féle német, valamint az egész más módszerrel készült GILLÉRON—EDMOND-féle francia nyelvátlasz megjelenése még a nyelvjárási izoglosszába, a nyelvjárási jelenségek elhatárolhatóságába vetett hitet is alaposan megingatták. Mindkét atlasz tanulsága az volt, hogy az egyes nyelvi jelenségek szavanként terjednek, egyes hangtörvények nem mindig érvényesülnek minden szóban, és így szinte minden szónak más-más az izoglosszája, ha ugyan vonalakkal össze lehet kötni az azonos adatokat. Azt is mutatják a nyelvátlaszok, hogy egyes nyelvi változások nemesak hullámokban, hanem sugárszerűen vagy ugrásszerűen is terjeszkedhetnek (vö. BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1953, 138—9). Ezt a tarkaságot természetesen még csak fokozta

¹ E rövidke tanulmányomat egy-két bekezdés kivételével már 1958-ban megírtam, és francia nyelven beküldtem fölkérésre egy külföldi emlékkönyvbe. Mivel azonban az emlékkönyv máig sem jelent meg, itt teszem közzé magyarul.

mindkét atlasz más jellegű, de végeredményben egyaránt a valóságot torzító módszertani hibája. A WENKER-féle nyelvatlasz laikus gyűjtőktől szerzett és nyelvjárásra átírt adatokat vetített térképre, a francia nyelvatlasz pedig az impresszionista módszert követte, és így gyakran az egyetlen, esetleg nem elég szerencsésen kiválasztott adatközlő sokkal köznyelvisébb adatokat szolgáltatott, mint az illető község valóságos nyelvi állapota volt. Köztudomású, hogy az újabb, félszázaddal később készült francia regionális atlaszok az EDMOND-tól följegyzett adatoknál régiesebb nyelvi formák tömegét hozták felszínre.

Kétségtelen, hogy ma már mindenhol, ahol irodalmi nyelv is van, egyrészt a nyelvjárást beszélők száma fogy, másrészt a köznyelv hatására csiszolódnak, kopnak maguk a nyelvjárások is, közelednek lassan a köznyelv felé. BENKŐ szerint (Magyar nyelvjárástörténet, Budapest, 1957, 9) azonban még ma is a magyarul beszélőknek mintegy fele a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközeként. Hozzátehetjük még, amiről BENKŐ is megemlékezik (i. m. 6), hogy a köznyelvet beszélők is legtöbbször nyelvjárási árnyalattal, színezéssel használják a köznyelvet. Köznyelvi az *e* és *ē* fonémát megkülönböztető beszédmód, de köznyelvi az egységes *e* használata is. Az *-l*, *-r*, *-j* nyújtó hatása zárt szótagban: *fāl*, *hēj* (hely), *akār*, valamint az abszolút szóvégre kerülő media zöngétlen ejtése: *dob*, *vén*, *vég* nem is hat még provinciális ejtémódnak. A köznyelvben számos hangtani kettősség, sőt hármasság (*fel* ~ *fēl* ~ *föl*, *seper* ~ *sēpēr* ~ *söpör*) is megengedett, de az alaktan is ismer kettős alakokat (pl. *aludjék* ~ *aludjon*), valamint a szóhasználatban is gyakran két különböző szót vagy alakváltozatot is engedélyez a köznyelv, pl. *felhő* ~ *fellek*, *kukorica* ~ *tengeri* (*tengēri*) stb.

Joggal fölvetődhetik tehát a kérdés, vannak-e a nyelvjárási jelenségeknek határai, vannak-e nyelvjárási izoglosszák? Világos, hogy ezek az izoglosszák csak szinkrón vizsgálatban képzelhetők el, hiszen egyes jelenségek elterjedése, visszahúzódása, sőt megléte is történeti folyamat eredménye. Így az izoglosszák vonala ugyanarra a jelenségre is más-más időben más lehet (pl. a *ly* fonéma ma is tartó fokozatos visszaszorulása). BENKŐ (i. m. 23) szerint a jelenséghatárok időegymásutánban változók, „mert a nyelvjárásokban, mint élő nyelvi szervezetben a jelenségek rendszerint „mozognak”: területileg terjednek vagy összehúzódnak”.

BENKŐ példákat hoz fel annak bizonyítására, hogy milyen nehéz az izoglosszákat akár hangtani, akár szókinszbeli, akár alaktani jelenségekre meghúzni. Fejtegetéseinek eredményeit így összegezi: „Az izoglosszák túlnyomóan nagy részét úgy kell tekintenünk, mint egy-egy jelenséggel kapcsolatos is vonalak vagy inkább sávok olyan sorozatát, amely a jelenség elterjedését a maga valóságos problémáiban, bonyolultságában szemlélteti.” (I. m. 24.)

Az alábbiakban saját tapasztalataim alapján rendszerbe szeretném foglalni azokat a jelenségeket, amelyeknek határát vonalszerűen lehet ábrázolni, tehát amelyek adnak izoglosszákat. Ugyanakkor természetesen kiténik az is, melyek azok a jelenségek, amelyekre BENKŐ mint túlnyomó többségre utal.

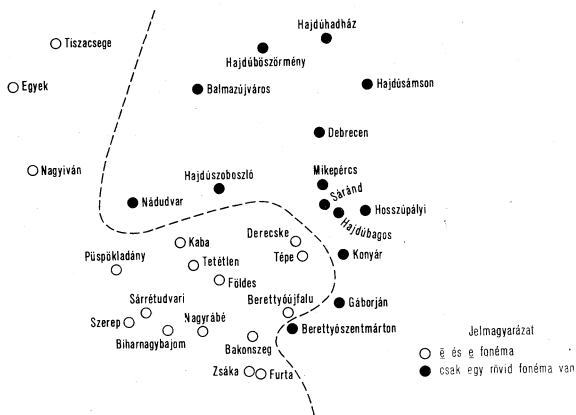
A) Hangtan

1. Föltétlenül ad izoglosszákat a fonématöbbslet. Így pl. éles vonallal határozható el mindenütt a kétféle *e* fonéma megléte (*e* ~ *ē*, *e*). Ez a vonal még

olyan településtörténetileg viszonylag megbolygatott területen, mint a Hajdúság és Bihar alföldi részén is jó izoglosszát ad (l. az 1. sz. térképet). Az izoglossza szempontjából alárendelt jelentőségű, hogy egy-egy szóban: *nēm ~ nem, tizenöt ~ tizenöt* az egyik vagy másik fonéma egy árnyalattal jobban vagy kevésbé van megterhelve. (A térképet VÉGH: Sárreiti népmesék és népi elbeszélések Debrecen, 1944, Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből, szerk. BÁRCZI GÉZA, Bp. 1947 és saját megfigyeléseim alapján terveztem.) Hasonlóképpen meghúzható a középső palóc *ly* fonéma határvonala még akkor is, ha ez a jelenség — főleg a jelenség határain — kihalóban van, és a fiatalság beszédében ritkán fordul elő. A hosszú magánhangzó-rendszer kétféle *é* hangjának (középső palóc *ē ~ é*, északkeleti *ēi ~ iē* v. *é*) használata is egyszerre, nem pedig szavanként szűnik meg, az izoglossza tehát itt is vonalszerű.

I sz. térkép

A KÉTFÉLE RÖVID *e* ELTERJEDÉSE HAJDÚ-BIHAR MEGYE ÉNY. RÉSZÉN

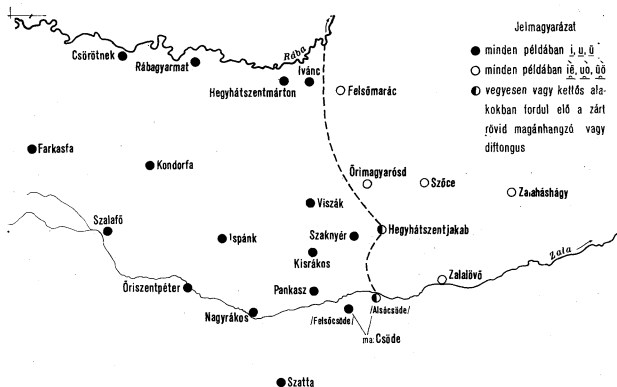

2. Valamely fonémának állandó nyelvjárási változata rendszerint szintén vonallal meghúzható határt ad. Ilyen a palóc (és egyes peremnyelvjárásokban előforduló) *ā* a köznyelv és többi nyelvjárások *a*-jával szemben. Itt az átmeneti variáns ritka. Sokkal nehezebb megvonni a nyugati és keleti nyíltabb *ā*, *e* hang határát, valamint a palóc *ā*, *ē* és dunántúli *ā* határvonala, mert itt a fül számára alig érzékelhető átmeneti hangokkal találkozhatjuk szembe magunkat, és az egyéni ejtésekben is sok különbség lehet. (Mégis I. IMRE S. ugyanitt közölt dolgozatának ide vonatkozó részeit, valamint az 1. és 2. térképét.)

LIV, 497), az lehet egyéni vélemény, de semmi esetre sem a mai tudományos álláspont. Az kétségtelen, hogy a köznyelv állandó és egyre erősödő hatása, a belső migráció egyre jobban keveri a lakosságot, egyre inkább elmosza ezeket a határokat, de hogy még egy fél évszázaddal ezelőtt voltak, és hogy legalább nyomokban ma is vannak, elég egy rápillantás VÉGH JÓZSEF őrségi és hetési tájatlásának néhány lapjára.” (MŰNyj. VII, 152). A Rába—Zala közéről, Végh tájatlásának északi részéről számos térképlap alapján állítottam össze a 3. sz. mellékletet. Az itt következő számok Végh térképeinek számát, a zárójelbe

3 sz. térkép

TÖBBTAGÚAKBAN SZÓVÉGI, TOLDALÉK ELŐTT ÉS TOLDALÉKBAN LEVŐ KÖZNYELVI *é, ó, ő* (HORDÓ, SZŐLŐ, VETÉS STB.)

tett szavak pedig a térképek címszavát jelentik. A köznyelvi *é*-re (nyugati *i* ~ keleti *ie*): 14 (szegény), 16 (átmennének), 17 (tegyétek), 18 (ettél), 22 (vetélő), 38 (halánték), 88 (szívnék), 93 (vetés), 94 (vetéskor), 96 (darázs = szakadék), 100 (Sándorékhoz), 101 (Galambosékhoz), 146 (felvenné), 147 (felvennők = felvennének), 148 (felvennétek), 149 (felvennék), 160 (megenné), 161 (megennők = megennének), 162 (megennétek), 169 (kötné), 168 (enném), 170 (innám = innék), 193 (szemölcs = főkény ~ köszvény). A köznyelvi *ó*-re (nyugati *ü* ~ keleti *üö*): 3 (idő), 21 (szőlő), 22 (vetélő), 145 (eszél = eszö), 172 (zabbal érő körte), 190 (kis szöcske = szöcskő). A köznyelvi *ő*-ra (nyugati *u* ~ keleti *uo*): 20 (hordó), 23 (sarló), 24 (tarló), 25 (pokróc), 26 (elvallalta = elvádóta), 37 (szántó föld), 49 (savó), 89 (disznóölés), 90 (disznóölésre), 107 (bírótól), 108 (szakajtó), 195 (nagykocs = kaszakampó ~ kaszabankó), 197 (ocsu = ócsó), 198 (napraforgó), 205—6 (favágó hely). A térképen a fekete karikával jelölt községekben mind a 43 adatban felső nyelvválású rövid magánhangzót találunk az adott helyzetben (mint pl. *szeginy*, *tégyiték*; *szöcskü*,

szüőllü ; hordu, pakruc stb.), az üres karikával jelölt községekben pedig nyitódó jellegű diftongust (mint *szeğiény, tegyiétek ; szöcsküő, szüőllüő ; horduő, pakruőc* stb.). Két községben vegyesen fordulnak elő a rövid monoftongusok és diftongusok. Ezt úgy szemléltethetem, hogy az izoglossza itt nem falvak között kanyarog, hanem áthalad az illető vegyes hangállapotú falun.

Még a kombinatorikus variáns megléte és meg nem léte is gyakran vonallal határolható el. Így pl. a már említett *á* előtti *á*-zás (*kapa*, de *kápál ; apa*, de *ápám ; arat*, de *aratás*) nem átmenettel, szavakban szűnik meg, hanem egyszerre. Ahol *kápát* van, ott nem lehet *apám* ejtés, és fordítva. A jelenség északnyugaton és a keleti részekben fordul elő. Sokkal nehezebb és vonallal alig húzható meg az *-á*- hátraható disszimilációs hatásának határvonala. A *lábo, házom* típus nem a szavanként való terjedés, hanem a fokozatos átmenet miatt (*lábo, lábq, lábq, lába*) nem ad éles határt.

3. Sokkal nehezebb az izoglosszát akkor vonallal meghúzni, ha nem fonémátöbbletről, sem pedig a fonéma más fonetikai alkatáról, hanem a fonémák megterheltségéről van szó. A hangtörvények az ortodox újgrammatikus tanítással szemben a valóságban nem kivétel nélküliek. Az ún. *i*-zés, *ö*-zés, *l*-zés tényleg szavakban terjed, néhány *i*-ző, alak, mint *nígy, níz*, számos *ö*-ző szó, mint *föscke, köll* néhány *l*-ző, mint *hel, mágla* messze az *i*-zés, *ö*-zés, *l*-zés határain túl nyúlik. Hasonlóképpen a zárt szótagbeli *-l*- kiesése is szavanként váltokozhatik, a *vót, zöd* sokkal szélesebb kiterjedésű, mint pl. az *āma, óma*. A határ megvonása azonban itt sem lehetetlen akkor, ha a mennyiségi változást minőséginek fogjuk fel. Ahol két egymás melletti faluban az egyik falu zárt *ē*-i zömének (akárcsak hangsúlytalan helyzetben is) a másik faluban *ō* felel meg, vagy ahol az egyik falu szórványos *i*-zésével szemben tömeges *i*-zés található, ott nem vétünk az igazság ellen, ha jelenséghatárt állapítunk meg (vö. pl. az *ō*-zés térképét VÉGH idézett művében).

B) Alaktan és mondatan

Itt csak egy-két példát hozok fel. A *-nott, -nól(núl), -nyi* ún. „családi helyhatározóragok” előfordulása — természetesen mindegyiké más-más izoglosszával —, de világosan elhatárolható. Ugyancsak vonalas izoglosszát eredményez a palóc *mosuk (= mossuk), tuduk (= tudjuk)* és a baranyai *megmosunk a ruhát (= megmossuk)* stb. Sokkal nehezebb a sok párhuzamos variáns miatt egyes ikes ragozású alakok és számos más igeragozási sajátosság határait meghúzni.

C) Szókinés

Itt csak azt mondhatjuk: szava válogatja. Teljesen lehetetlen meghúzni pl. a *fukar, fösvény, zslugori* szavak határát, mert mind a három előfordul szinte minden községben. A *nagyanya* megszólítása is szinte minden faluban nemzedékenként és családonként változik. Több gyomnövény neve majdnem falunként más és más stb.

Vannak viszont olyan szavak, mint a *kukorica ~ tengeri ~ törögbúza ~ málé* stb. és ezeknek alakváltozatai, amelyeknek elterjedése szinte átmeneti sávok nélkül elhatárolható. Ilyen még a *pióca (pióka) ~ nadály, réce ~ ruca ~*

kacs ~ *kácsa* stb., *iga* ~ *járom*, *fütyül* ~ *süvölt*, *dörög* ~ *zeng* ~ *görget*, *légy* ~ *bogár*, *sonka* ~ *sódar*, *pad* ~ *lóca*, *vánkos* ~ *fejel* ~ *párna* stb.

A. HABOVŠTIK (MNYj. VII, a 126 és 128. l. után) közöl egy-egy hangtani és szóföldrajzi térképet a készülő szlovák nyelvátlasz anyagából. A hangtani térkép alapján párhuzamos térképlapok híján nem jogos izoglosszára következtetni, de a szóföldrajzi térképlap világos izoglosszákat ad.

Hozzá kell tennünk a fentiekhez azt is, hogy az izoglosszáknak a nyelvjárási változatokat kell megmutatniuk. Ma már minden magyar községben — ha valaki nagyon akarja — találhat köznyelven beszélőt is. A köznyelvi adatok térképre vitele, ha az nem a falu átlagos nyelvét tükrözi, nemcsak az izoglosszákat zavarja meg — hanem a nyelvi valóságot is torzítja.

KÁLMÁN BÉLA

Remarques sur les isoglosses dialectales

A la fin du siècle passé, il devint manifeste que sauf exception il ne saurait point être question de lignes de démarcation précises entre dialectes, puisque les frontières d'un phénomène dialectal donné ne coïncident que bien rarement avec celles d'un autre phénomène. Même les grands obstacles naturels (rivières, chaînes de montagnes, mers) ne constituent pas toujours de frontières dialectales.

L'atlas linguistique allemand de WENKER et français de GILLIÉRON-EDMONT ont ébranlé la confiance dans les isoglosses dialectales, comme dans la possibilité de séparer sur la carte des phénomènes dialectaux. De nos jours, il faut compter partout, d'une part, avec la diminution du nombre de ceux qui parlent dialecte; d'autre part avec le fait, que les dialectes eux-mêmes subissent l'influence de la langue commune.

En utilisant ses expériences personnelles, dans les enquêtes des dialectes hongroises, l'auteur essayera tout de même de classer systématiquement les phénomènes qui fournissent des isoglosses, c'est-à-dire ceux dont les limites peuvent être représentées par des lignes:

1. Le surplus ou le défaut d'un phonème.
2. La variété dialectale constante d'un phonème.
3. Il est beaucoup plus malaisé de représenter l'isoglosse à l'aide d'une ligne dans les cas où il ne s'agit pas d'un excédent de phonèmes ou de son expression phonétique spéciale, mais d'une différence de fréquence. Cependant il n'est pas impossible, là non plus, de tracer une frontière, pourvu qu'on considère le changement quantitatif comme qualitatif.
4. L'emploi de morphèmes exprimant un rapport de lieu peut être délimité assez nettement.
5. Dans le lexique cela dépend du mot respectif.

B. KÁLMÁN

Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása

(Módszertani kísérlet)

A magyar nyelvjárások kutatói az elmúlt másfél évszázad alatt hatalmas anyagot gyűjtöttek össze. Munkásságuk eredményét — egyebek között — nyelvjárási monográfiák, jelenségmonográfiák, tájszótárak sora jelzi, sőt ebből az anyagból nőtt ki két olyan ma is gyakran használt összegezés, mint Balassa és Horger ismert műve a magyar nyelvjárásokról. Nyelvjáráskutatásunk eredményei a maguk korában a kor tudományos színvonalához és igényeihez viszonyítva nagyon is figyelemre méltók voltak, s előmozdították a magyar nyelvtudomány egyéb ágainak (pl. a nyelvtörténeti, a szófejtési—szótörténeti, a jelentéstani kutatások) fejlődését is.

A magyar nyelvjáráskutató munkálatok múltbeli eredményeinek elismerése és igen nagyra értékelése mellett nyomatékkal kell hangoztatnunk azt is, hogy ezekkel az eredményekkel ma már nem lehetünk teljes mértékben elégedettek. Ma már megvan a lehetőség és a mód arra, hogy nyelvjárásainkról való eddigi ismereteinket kibővítsük, elmélyítsük, eddig eredménnyel alig vizsgálható finomabb részletkérdésekre fényt derítsünk, sőt ma már lehetőségünk van arra is, hogy eredményesen vizsgáljuk bizonyos nyelvjárási jelenségek földrajzi elterjedését, hogy ne elsősorban elméleti megfontolások alapján, hanem konkrét, megbízható nyelvi anyag figyelembevételével vegyük vizsgálat alá a nyelvjáráshatárok meglétének vagy meg nem létének oly sokat vitatott kérdését a magyar nyelvjárásokra vonatkozóan, sőt ma már elérkezett az ideje annak is, hogy elkészítsük mai nyelvjárásainknak a kor tudományos színvonalán álló leírását. A fentebb elmondottak során nem ok nélkül hangsúlyoztam többször is azt, hogy mindezekre ma már megvan a lehetőségünk, ugyanis lényegében összegyűjtve rendelkezésünkre áll a magyar nyelvjárások atlaszának anyaga, egy olyan anyag, amely egységes gyűjtési módszerrel, egységes feljegyzéssel, viszonylag rövid időn belül állt össze, s kutatópontjai behálózák szinte az egész magyar nyelvterületet, azaz reális alapot adnak mai nyelvjárásaink sok szempontú, részletes leírására, összehasonlító vizsgálatára. Ennek az anyagnak immár a birtokában kötelességünk olyan vizsgálati módszereket kialakítani, amelyekkel a fentebb említett célokat elérhetjük, eddigi eredményeinket elmélyíthetjük. Jelen tanulmányom is ezt a célt szolgálja, ezért is adtam neki a „módszertani kísérlet” alcímet.

Egy ilyenfajta módszer kialakításának gondolata a magyar nyelvatlaszmunkálatok során, különösen pedig a Deme Lászlóval közösen végzett két munkafázis: a gyűjtött anyagnak ellenőrzésre való belső előkészítése, illetőleg

a már megindult szerkesztés folyamán érelődött ki bennem. Térképlapjaink világosan mutatták — amit egyébként tapasztalatból is tudtunk —, hogy csak egy példát említve — az *e* fonémának Dunántúl tekintélyes részén a nyelv függőleges irányú mozgásának megfelelően, azaz nyíltabb—zártabb viszonylatban több variánsa van (*e*, *e*, *ä*, *ä*, — *e*, sőt *ë*), vagyis hogy az *e* hangszíne viszonylag széles határok között ingadozik. (A magyar nyelvatlasz hangjelölésének kérdéseit l.: „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” [Szerk.: BÁRCZI GÉZA, Bp. 1955] 93—112.) Ezeknek az eltéréseknek területi és mennyiségi megoszlásáról azonban nem volt eléggé határozott képünk. Az egyes térképlapok külön-külön e tekintetben meglehetősen nagy ingadozást mutattak. Ezek az ingadozások egy-egy térképlap adataiban számos objektív és szubjektív tényezőre vezethetők vissza (hogy mást ne említsek, a lejegyzés hallás után történik, a feljegyzésben használt néhány korlátozott számú grafikai jel mögött az élő nyelvi anyag úgy olvad össze, mint a szivárvány színei, így gyakran bizony nem könnyű az elhangzott nyelvi anyagnak a lehető leghívebb grafikai rögzítése; az anyaggyűjtésben többen vettek részt, ami a lejegyzés objektív nehézségeiből fakadó eltéréseket, ingadozásokat még szubjektív jellegű tényezőkkel is erősíti, színezi, sőt nem egyszer bizonyos mértékig egy irányban torzítja; vö. NytudÉrt. 17: 86—100). Éppen ezért egy-egy térképlapról semmiképpen sem volna helyes pl. az *e* hangszínének földrajzi megoszlására vonatkozó messzebb menő, általánosabb érvényű következtetéseket levonni. (Ugyanez vonatkozik — mutatis mutandis — több más jelenségre is, pl. diftongusos—monoftongusos ejtés; *ö*-zés; az *á* fonéma variánsai stb.) Vagyis az egyes adatok esetében a vizsgált jelenségeket illetően meglehetősen nagy szerepe van a már említett objektív és szubjektív okokra visszavezethető „véletlen”-nek. Aligha lehet ugyanis véletlennél többnek tartani azt a tényt, hogy a *szár* szóra ’búzaszár’ jelentésben Somlóvásárhelyről *szár*, Szentgálról *szár* ~ *szár*, Völcejről *szár*, Felsőnyékről *szár* adatunk van; ’kukoricaszár’ jelentésben pedig ugyanezekről a kutatópontokról (az előbbi sorrendben) *szár* ~ *szár*; *szár*; *szár*; *szár*; *szár*. Vagy hogy a *hetes* szó a számnév jelölésére Kaposcon *hüttäs*, Somodoron *hetes* ~ *hetes* alakban van feljegyezve, ’Wochen alt’ jelentésben pedig: *hetes*; *hetes* ~ *hetes*. (Részletesebben l. IMRE: MNy. LIV, 372—80). Aki ezekből az adatokból és sok hasonló másból azon a megállapításon túl, hogy itt bizonyos lehetséges variánsok közül a véletlen folytán egyszer az egyiket, másszor a másikat találja, esetleg együtt többet is, messzebb menő, hang- vagy szótörténeti következtetéseket akarna levonni — meggyőződéseim szerint —, alapvetően tévedne. Ennek a véletlennek a kiküszöbölése vagy legalábbis érvényesülésének a csökkentése végett gondoltam arra, hogy bizonyos nyelvjárási jelenségeket nagyobb számú szóanyagon vizsgáljak meg a nyelvtudományban ma már nálunk is egyre inkább tért hódító statisztikai-matematikai módszerekkel.

Erre a célra négy jelenséget választottam ki: az *e*, az *ä* és az *ö* fonéma hangszínét, illetőleg a *keze*, *füle*, *enne*, *örözte*: *keze*, *fülö*, *ennö*, *öröztö* típusú alakokban az *-e* (*-ä*, *-ö*) toldalék minőségét.

A vizsgálandó jelenségek kiválasztása nem taláломra történt. Nyelvjárástani szempontból — különösen a vizsgált területen — mindegyik érdekes, problémákban gazdag. Bár mind a négy más-más jellegű kérdéseket vet föl, közülük kettő-kettő — mint később látni fogjuk — eltérő jellegük ellenére mutat bizonyos közös vonásokat is, elsősorban a területi megoszlás szempontjából, de egyéb tekintetben is. Együttes vizsgálatukra elsősorban ez csábított.

Kétségtelenül érdekes és hasznos lett volna az *ő*-vel együtt vizsgálni a sok hasonló vonást mutató és így különösen jól összevethető *ó* és *é* fonémát is, de ezzel a problémák számát és cikkem terjedelmét jelentősen megnöveltem volna. Minthogy ennek a cikknek nem az volt a célja, hogy a nyelvjárások minél több kérdését vizsgálja, hanem hogy egy módszertani elgondolást a gyakorlatban bemutasson, ettől a vizsgálattól most eltekintettem.

A vizsgálatokat a magyar nyelvatlasz I. részének anyagán végeztem a Dunántúl területén, az *e* és az *á* hanggal kapcsolatban az alföldi részen a Duna bal partján fekvő néhány községet is bevonva, összesen 179 kutatóponton; a másik két jelenség esetében a vizsgált terület határát némileg nyugatabbra vontam meg, s ebbe 145 kutatópont tartozik. Minthogy Dunántúl délkeleti részében az ellenőrzés még nem történt meg, itt a vizsgált jelenségeknek hangtani helyzetekre való bontását nem végeztem el, ebben a tekintetben ugyanis az ellenőrzés még eredményezhet minimális eltéréseket. A kép teljessége kedvéért azonban bizonyos összesítéseket itt is adok. A részletesebben megvizsgált kutatópontok száma így az *e* és az *á* esetében 146, a másik két jelenségnél 131. A vizsgálat eredményeit szemléltető térképlapok a magyar nyelvatlasz térképlapjaival azonosak, az egyes kutatópontokra való hivatkozásokat is általában ennek megfelelően egy nagybetűvel és egy arab számjeggyel fogom megadni. (A magyar nyelvatlasz térképlapjainak részletes leírását l. A magyar nyelvatlasz munkamódszere 189—90; a kutatópontok nevét: i. m. 86—92.)

A következőkben rátérek a négy jelenség vizsgálatának s *e* vizsgálatok eredményeinek részletesebb ismertetésére.

A) Az *e* hangszíne (1. sz. térkép)

1. A vizsgálat célja: az *e* fonéma hangszínvariánsainak adataiban mutatózó mennyiségi különbségek területi megoszlásának felderítése, azaz annak vizsgálata, hogy az *e* nyíltabb, illetőleg zártabb ejtése a vizsgált területen hogyan, milyen mértékben jelentkezik.¹ A vizsgálandó szóanyag összeállításában arra törekedtem, hogy az valóban összehasonlítható legyen, vagyis a terület minden kutatópontján lényegében ugyanazoknak a szavaknak az *e* hangjait tudjam vizsgálat alá venni. Ezért kihagytam a lexikai jellegű különbségeket mutató adatokat (pl. *egres* : *piszke*; *gabonafej* : *kalász*; stb.), ezzel is csökkenteni akarván annak a lehetőségét, hogy az összehasonlítás eredményeit a vizsgált szóanyagnak nem azonos volta esetleg befolyásolja. Ennek megfelelően a következő 84 *e* fonémát tartalmazó szópéldányt² vizsgáltam meg: 1. *repce*, 2. *levél*, 3. *testvérét*, 4. *beviszem*, 5. *tető*, 6. *teteje*, 7. *keserű*, 8. *enyv*, 9. *enyves*, 10. *kettő*, 11. *kedd*, 12. *hetes* 'Wochen alt', 13. *cseresznye*, 14. *lencse*, 15. *rétek*, 16. *zeller*, 17. *erdő*, 18. *erdeje*, 19. *fenyő*, 20. *fenyőt*, 21. *hetet*, 22. *hetes* '7-es', 23. *szeke*, 24. *szeke*, 25. *szeke*, 26. *szeke*, 27. *tengely*, 28. *tetű*, 29. *tetűk*, 30. *tetves*, 31. *selyem*, 32. *selymet*, 33. *zsebje*; — 34. *törek*, 35. *köles*, 36. *gyökere*, 37. *üzen*, 38. *minket*, 39. *őket*, 40. *ismerős*, 41. *öregebb*, 42. *jönnek*,

¹ Hasonló vizsgálatokat végzett BENKŐ LORÁND is más módszerrel — az egyes variánsok %-os megoszlását adva meg — négy erdélyi kutatópontnak saját maga gyűjtötte, az általam vizsgálatnál jóval bővebb anyagán (vö. NytudÉrt. 17: 72—8). A most bemutatásra kerülő 146 kutatópont anyaga 6 gyűjtőtől származik, eredményeim azonban Benkőével a nyíltabb—zártabb állapot és a hangsúlyviszonyok összefüggését illetően lényegében teljesen azonosak.

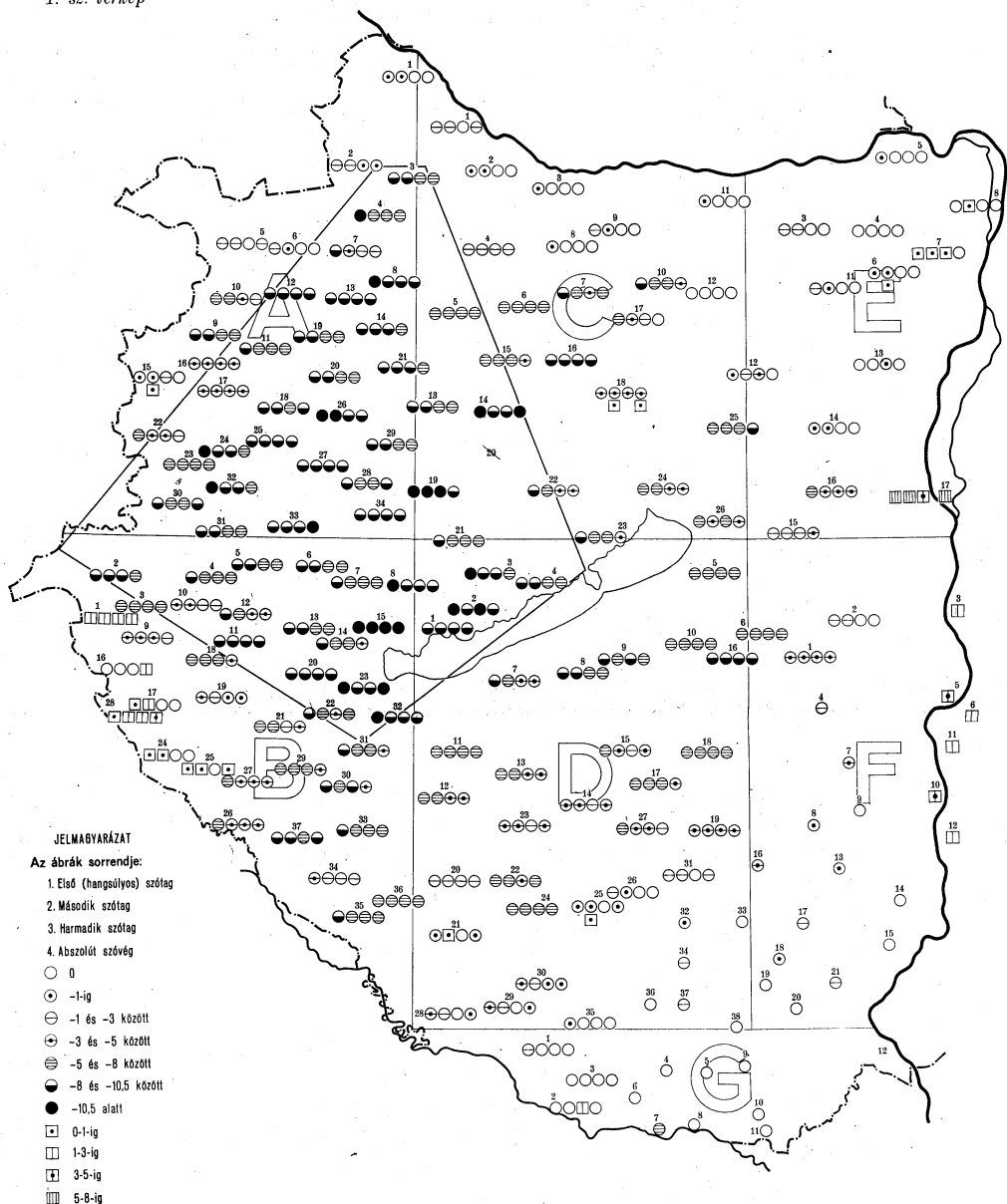
² A szópéldány elnevezés szóhasználatomban egy-egy részletvizsgálati egységet jelent. A *repce* szó pl. két szópéldány az 1. szótagban, illetőleg az abszolút szóvégen levő *e* külön vizsgálata folytán, a *szeke* alak három szópéldány stb.

43. *jöttek*, 44. *üveg*, 45. *üvegje*, 46. *teteje*, 47. *kenyeret*, 48. *keserű*, 49. *enyves*, 50. *hetes* 'Wochen alt', 51. *mennek*, 52. *mentek*, 53. *zeller*, 54. *erdeje*, 55. *köves*, 56. *kövek*, 57. *füves*, 58. *füvet*, 59. *hetet*, 60. *hetes* '7-es', 61. *kilenc*, 62. *ökreitek*, 63. *ökreink*, 64. *ökreik*, 65. *szekeret*, 66. *süket*, 67. *ettem*, 68. *tetves*, 69. *ilyen*; — 70. *títeket*, 71. *öregebb*, 72. *kifizetik*, 73. *kenyeret*, 74. *lémentem*, 75. *fürödtem*, 76. *öriztek*, 77. *szekeret*; — 78. *repce*, 79. *östöke*, 80. *körte*, 81. *cseresznye*, 82. *lencse*, 83. *perje*, 84. *szekérre*. Igaz, hogy ez az anyag sem teljesen homogén nyelvjárásiilag az *e* szempontjából, néhány szóban kisebb-nagyobb területen nem *e* fonémát találunk. Pl. a *keserű*-nek van *köserű* alakja is, a *lencse* mellett *lëncse*, a *hetes* mellett *hetis*, *minket* mellett *minkët* alak is él. Az efféle adatokat, vagyis ahol az *e* helyén más fonémát találunk, a statisztikai számításnál természetesen nem vettem figyelembe. Úgy gondolom azonban, hogy ez a minimális különbség, amely a kutatópontoknak csak egy részében, ott is legfeljebb egy-két adatban jelentkezik; az eredmény egészét nem befolyásolja.

Az anyagot a vizsgálat szempontjából fonetikai helyzetekre bontottam, mégpedig: 1. (hangsúlyos) szótag (1—33. szópéldány), 2. szótag (34—69.), 3. szótag (70—77.) és abszolút szóvég (78—84.). Az egyes kategóriákba sorolt szópéldányok száma más-más; de ezt a rendelkezésre álló vizsgálati anyag mennyisége szabta meg.

2. A feldolgozás során az ismertetett négy csoporton belül összeállítottam az *e* fonéma variánsainak a számát, egy-egy szópéldány minden egyes variánsát külön-külön adatnak számítva. Tehát ha egy kutatóponton pl. az *enyv* szó adatai a következők: *enyf* ~ *enyv* ~ *enyv*, az *e* fonémának általam számba vett adatai: 2 *e*, 1 *e*; vagy *tütüő* ~ *tütüő* esetében: 2 *ä*. Az ilyen módon kapott adatok száma az 1., illetőleg a 2. szótagban (33, illetőleg 36 szópéldány mellett) átlagosan 40 és 70 között mozog, ritkábban 40 alá száll, illetőleg 80 fölé emelkedik. A 3. szótagban és abszolút szóvégen (8, illetőleg 7 szópéldány mellett) átlagosan 10—16, ritkábban 10 alatt, illetőleg 20 fölött. Az adatok száma tehát különösen az első két csoportban viszonylag magas. Az adatok összeállítása után kiszámítottam kutatópontonként és hangtani helyzetek szerint az *e* hang átlagos pontértékét. Ez a következőképpen történt. Kiindulási alapnak mindig azt a nyelvallapotot jelölő variánst vettem, amelyhez viszonyítva nyíltabb vagy zártabb állapotról beszélünk, tehát az *e* (illetőleg *á*, *ö*) jellel jelöltet. Ennek pontértéke: 0. A nyelvallás tekintetében mutatózó minden általunk jelölt különbséget a 0 értéktől távolodva 10—10 egységgel pontoztam, mégpedig a kiindulási alapul vett variánsnál alacsonyabb nyelvallást negatív, a magasabbat pozitív számmal. Ennek megfelelően az *e* fonéma variánsainak pontértéke a következő: *e* = 0, *é* = -10, *ä* = -20, *ä* = -30; *e* = 10, *ë* = 20. (A félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy csak azokat az *ë*-ket vettem figyelembe, amelyek valóban az *e*, nem pedig az *ë* fonéma variánsai.)

A pontozásban a negatív és a pozitív számok alkalmazása feltétlenül szükséges volt. Ha ugyanis ezt a megkülönböztetést nem tenném meg, a mutatószámok mögött rejlő nyelvi különbség zártabb—nyíltabb viszonylatban elmosódnék. Ezt a gyakorlatot a nyelv függőleges irányú mozgásával kapcsolatban más jelenségek vizsgálata során is megtartottam. Ezzel a módszerrel nagyobb számú jelenség megvizsgálása esetén arra a kérdésre is határozott feleletet kaphatunk, hogy beszélhetünk-e egyes nyelvjárások zárt, nyílt, labiális, illabiális jellegéről.

A pontozás módja:

- e = 0
- e = -10
- ä = -20
- ä = -30
- e = 10
- e = 20

Egy-egy kutatóponton az említett négy hangtani helyzetben előforduló variánsok összesített pontszámát osztva a variánsok adatainak számával, megkaptam az *e* hangszínének mutatóit. Ennek az eljárásnak az eredményeképpen pl. A—29 kutatóponton a következő kép alakult ki:

I. (1. szótag)	e = 11,	ę = 49,	ä = 9	(33 szópéldány 69 adata)
II. (2. szótag)	e = 14,	ę = 45,	ä = 2	(36 szópéldány 61 adata)
III. (3. szótag)	e = 4,	ę = 9,	ä = 1	(8 szópéldány 14 adata)
IV. (abszolút szóvég)	e = 5,	ę = 11,	ä = 0	(7 szópéldány 16 adata)

A pontszám:	I. 0,	—490,	—180 = —670 : 69 = —9,71	} Az <i>e</i> hang- színének mutatói
	II. 0,	—450,	—40 = —490 : 61 = —8,03	
	III. 0,	—90,	—20 = —110 : 14 = —7,86	
	IV. 0,	—110,	0 = —110 : 16 = —6,88	

Ha a gyűjtésben valamelyik variáns valamilyen zárójellel van ellátva (azaz ritkának, újnak, kihálónak van minősítve), annak a pontszámának, amellyel ennek adata a szociális érték tekintetében teljes értékű variánsok pontszámát növelné vagy csökkentené, csak a felét vettem.

A részletesen vizsgált 146 kutatópont mutatóit helykímélés végett nem közlöm teljes terjedelemben, csupán a legnyugatibb terület 35 kutatópontját mutatom be mintegy tájékoztatóképpen. (Lásd a következő táblát, 16. o.)

Ezek a mutatók a megadott kulcs figyelembevételével eléggé érzékelhetően mutatják az *e* hangszínének nyíltabb vagy zártabb állapotát. Minthogy az egyes variánsok pontértéke közötti különbség viszonylag magas (10—10), a mutatók észrevehetően tükrözik az egyes kutatópontok feljegyzett anyaga között mutakozó — részben objektív, részben szubjektív okokra visszavezethető — kisebb-nagyobb ingadozásokat, különbségeket is. Az így kapott mennyiségi mutatók azonban térképre írva nem mutatták eléggé szemléletesen a vizsgált jelenséget, ezért az anyagból kínálkozóan csoportosítottam őket, s minden csoportot egy-egy grafikai jellel láttam el a következőképpen: 0 pontérték = ○; —1-ig = ⊙; —1 és —3 között = ⊖; —3 és —5 között = ⊗; —5 és —8 között = ⊗; —8 és —10,5 között = ⊗; —10,5 fölött = ⊗; 1-ig = ⊕; 1—3-ig = ⊕; 3—5-ig = ⊕; 5—8-ig = . Ezeket az ábrákat vetítettem azután térképre.

Az ábrák kétségtelenül torzítanak — elsősorban sematizálnak — némileg, bár ez a torzítás véleményem szerint nem jelentős, hisz 0 és —10,5 pontérték — tehát lényegében az *e*—ę nyíltsági foka — között hat csoportot különböztetek meg, azaz a mindössze egyharmad fokos nyelvtálskülönbségen belül mutakozó mennyiségi eltérést eléggé felosztom. Ezért a minimális torzításért bőséges kárpótlást nyújt az, hogy a vizsgált jelenség könnyen áttekinthető.

3. Úgy vélem, hogy ez a térkép nagyon is beszédes. Számomra legalábbis várakozáson felül az, és teljesen egyértelmű, világos képet ad az *e* hangszínének földrajzi megoszlásáról. A szemléltetés is világosan mutatja, hogy az *e* erősen nyílt ejtése elsősorban a Tihany—Tárnokréti (A—3)—Szentgotthárd — a Zala-torkolat vidéke — Tihany határolta területre (a térképen egyenes vonalakkal megjelölve) jellemző, de ezen belül is elsősorban a Balaton dényugati részére és a Somló környékére. Az ezen az utóbbi területen fekvő kutatópontok jelentős részében az összesített (tehát hangtani helyzetekre nem bontott) mutató

—9,7 és —12,2 között mozog. Így B—8: —10,2, B—15: —12,17, B—23: —10,76, B—32: —10,37, C—19: —11,17, D—1: —9,69, D—2: —10,92, D—3: —11,64.³ Azaz ezen a területen az *e* nyíltsága átlagosan eléri az *e* szintjét, illetőleg *e* és *α* között mozog. Igaz, hogy az itt felsoroltak alsó határát meghaladó mutatót találunk még négy másik kutatóponton is: A—24: —9,83, A—26: —10,87, B—11: —10,04, C—14: —10,25. De ez a fenti megállapítás igazságát lényegében nem csökkenti, valamint az sem, hogy ezen a területen belül egy kutatópont mutatója erősebben a szint alatt van (C—21: —7,57). A fentebb körülrajzolt nagyobb területtől bármilyen irányban távolodva, az *e* nyíltsága bizonyos ingadozásokkal ugyan, de nagyon is érzékeltetően, fokozatosan gyengül. Így például legnyugatibb kutatópontunkon (A—15) már csak —0,59,

A kutatópont			Mutatószámok			
száma	neve	megyéje	I.	II.	III.	IV.
A—1	Dunakiliti	Győr—Sopron	— 0,83	—0,73	0	0
C—1	Lipót	„	— 2,83	—2,29	0	—3,00
C—2	Dunaszeg	„	— 0,54	—0,51	0	0
A—2	Pusztasomorja	„	— 2,00	—1,06	—1,00	—0,91
A—3	Tárnokréti	„	— 8,73	—8,28	—6,25	—6,67
A—4	Acsalag	„	—11,11	—7,89	—7,16	—7,77
A—5	Hegykő	„	— 2,86	—1,88	0	—2,86
A—6	Agyagosszergény	„	— 2,35	—0,87	0	0
A—7	Szárfold	„	— 8,06	—4,06	—2,86	—3,00
A—9	Szakony	„	— 9,39	—8,03	—7,06	—6,00
A—10	Völcsej	„	— 5,25	—5,12	—5,00	—1,67
A—11	Sajtoskál	Vas	— 9,91	—8,00	—7,50	—6,67
A—12	Csapod	Győr—Sopron	— 9,11	—8,65	—9,23	—8,18
A—13	Mihályi	„	— 9,60	—8,86	—8,33	—8,18
A—15	Velem	Vas	— 0,43	—0,58	—1,54	0
A—16	Nemescső	„	— 4,97	—4,47	—4,12	—3,63
A—17	Acsád	„	— 4,94	—4,94	—4,12	—3,75
A—18	Rábasömjén	„	— 9,42	—8,94	—7,27	—8,75
A—19	Csánig	„	— 9,81	—8,42	—5,83	—7,78
A—22	Torony	„	— 5,16	—4,03	—4,00	—1,11
A—23	Balogunyom	„	— 6,95	—6,16	—5,33	—6,00
A—24	Tanakajd	„	—11,00	—9,18	—8,89	—6,00
A—25	Megyevid	„	—10,00	—9,20	—8,18	—8,75
A—30	Egyházaskádóc	„	— 8,26	—7,83	—7,50	—8,19
A—31	Nagymákfa	„	— 9,57	—8,11	—5,38	—5,83
A—32	Gyanógeregye	„	—11,63	—8,95	—8,46	—5,79
B—1	Szalafő	„	1,17	1,46	1,67	1,88
B—2	Rábagyarmat	„	— 9,99	—9,26	—8,33	—5,83
B—3	Viszák	„	— 7,55	—6,93	—7,27	—5,83
B—4	Sárfimizdó	„	— 9,11	—7,27	—5,33	—6,36
B—5	Andrásfa	„	— 9,70	—9,27	—6,88	—7,00
B—9	Csöde	Zala	— 4,84	—3,75	—3,53	—1,67
B—10	Zalaháshággy	„	— 4,15	—3,78	—1,88	—1,81
B—16	Szentgyörgyvölgy	„	0	0	0	1,11
B—17	Kerkabarabás	„	0,27	1,11	0	0

³ A legnagyobb mutatószámok kategóriáiként I. D—3: —14,52, B—15: —13,33, C—19: —12,54, D—2: —12,17; II. B—15: —11,46, C—19: —11, A—26: —10,73, D—3: —10,28; III. B—15: —11, D—2: —10,71, C—19: —10,67; IV. A—33, B—23: —11,11, C—14: —10,77.

vagyis az ϵ az e -vel szemben már csak elenyészően gyengén megterhelt variáns. (Csak mellékesen említem meg, hogy az A—15 kutatóponttól mintegy 20 km-rel nyugatabbra fekvő Felsőőr és környéke nyelvében az e nyíltabb ejtése már egyáltalán nem jelentkezik.) Igaz viszont, hogy délebbre Kőrmend—Szentgotthárd környékén a magyar nyelvterület szélén is —8 körül mozog a mutatószám. Észak felé a Duna vonalát már alig-álí éri el a nyíltabb ejtés, az ϵ variánsok száma alig 1—2%-a az e -nek. Ennek megfelelően a mutatószámok: A—1: —0,64, C—1-en valamivel magasabb: —2,43, de C—2: —0,44, C—3: —0,42, C—11: —0,11. S Dunántúl északi részén a kb. Almásfüzitő—Adony — a Duna vonala határolta egész területen hasonló a kép, sőt északra haladva kivételesen ritkává válik a nyíltabb ejtés. Így: E—3: —1,43, E—12: —1,17, E—11: —0,75, E—6: —0,10, E—4: 0, E—5: —0,11. A Duna keleti vonalát a vizsgált területen viszont sehol sem éri el, sőt itt már az e zártabb ejtése jelentkezik a Csepel-sziget déli csücskétől északra (E—7, E—8) gyengébb, délre (E—17, F—3, F—4, F—5, F—6, F—10, F—11, F—12) erősebb mértékben, ahogy a térkép is szemléltetően mutatja. A déli területen a nyíltabb ejtés csökkenése szintén világosan érezhető. A baranyai részekben már általában egészen jelentéktelen, vagy teljesen hiányzik is, a somogyi részekben valamivel erősebb, majd a délnyugati vasi—zalai részen — éppúgy, mint a Duna keleti vonala mellett — jelentkezik a zártabb ejtés B—1, B—16, B—24, B—25, B—28 kutatópontokon, tehát nem elszórtan, hanem itt is határozottan területhez kötve. Az e zártabb ejtésére (ϵ értékig) 1 adatot találunk G—2 kutatóponton is a kizárólagos e variáns mellett. A—15, D—25, E—6 kutatóponton 1—1 ϵ variáns igen gyenge megterheltségű (8, 6, 2 adat) ϵ , és erős megterhelésű (109, 103, 93 adat) e mellett; D—21-en 2 ϵ -t (6 ϵ és 120 e mellett); C—18-on pedig 3 ϵ adatot (100 e , és 71 ϵ mellett). Már itt szeretném megemlíteni mint érdekes, és a következőkben tárgyalandók szempontjából nem közömbös tény, hogy az említett, elszórtan jelentkező 8 ϵ adat közül 6 második szótagban, egy harmadik szótagban (G—2), egy pedig abszolút szóvégen fordul elő (C—18).

A fent ismertetettekből világosan látszik, hogy az e nyíltabb ejtése fokozatosan, gyűrűző hullámzással csökken egy központi, viszonylag nagyobb területen megtalálható magtól távolodva, majd megy át zártabb ejtésbe. Az is kitűnik azonban, hogy az e nyíltabb ejtésének az izoglosszáját alig lehet megrajzolni, hisz e variáns, ha csak egy-két adattal is, jelentkezik a leginkább nyílt ejtést mutató területen is, s a nyíltság foka a nyíltabb variánsok (főképpen az ϵ) nagyobb megterhelésében mutatkozik, azaz elsősorban nem minőségi, hanem mennyiségi különbségekből. Kétségtelen azonban, hogy ezek a mennyiségi különbségek a vizsgált terület jelentős részén már minőségi különbségként érzékelhetők és értékelhetők.

4. A következőkben nézzünk meg egy másik, már nemcsak nyelvföldrajzi, hanem általános nyelvészeti szempontból is tanulságot nyújtó kérdést az e nyíltsága mennyiségi mutatóinak tükrében! Mint említettem, az e adatait külön-külön vizsgáltam 1., 2., 3. szótagban és abszolút szóvégen 146, már ellenőrzött kutatóponton. Az eredmény egyelőre csupán az 1., 2., 3. szótag anyagának egymáshoz viszonyított nyíltságát vizsgálva a következő. Aszerint, hogy a három vizsgált típus mutatói különbözők, kettő-kettő azonos, illetőleg mind a három azonos, elméletileg ennek a viszonyoknak 13 típusa lehetséges.

(Az azonosság két tizedes pontosságig számítva értendő.) Gyakorlatilag a következő 10 típust találjuk:⁴

1	2	3	=	103	(70,55%)
1	2—3	=	10	(6,85%)	
1—2	3	=	3	(2,05%)	
1.	3	2	=	12	(8,22%)
1—3	2	=	1	(0,69%)	
1—2—3	=	4	(2,74%)		
2	1	3	=	2	(1,37%)
3	1	2	=	5	(3,42%)
3	1—2	=	2	(1,37%)	
3	2	1	=	4	(2,74%)
				146	(100,00%)

Azaz hiányoznak a következő típusok: 2 1—3, 2 3 1, 2—3 1. Vagyis kizárólag olyan típusok, amelyekben az 1. szótagban levő *e*, illetőleg *e* is, lenne a legkevésbé nyílt.

A 10 típus megterhelése azonban már távolról sem azonos, az 1 2 3 típusé több mint kétszerese a többi kilencnek. Ez a szám is világosan mutatja már, hogy kutatópontjaink zömében legnyíltabb az 1. szótagban levő, legkevésbé nyílt a harmadik szótagban levő *e*. Sőt tovább vizsgálva a mutatókat azt látjuk, hogy az 1. szótag *e*-je a legnyíltabb 125 kutatóponton (85,62%), illetőleg az 1. szótagénál nincs nyíltabb 133 kutatóponton (91,10%). — A 3. szótagban levő *e* a legnyíltabb 11 kutatóponton (7,53%), a 2. szótagban levő 2 kutatóponton (1,37%). A fenti típusok alapján összesítve a 146 kutatópont eredményeit — az 1. helyet 1-nek, a 2. helyet 2-nek, a 3. helyet 3-nak az 1—2. helyet 1,5-nek, a 2—3. helyet 2,5-nek, az 1—2—3 helyet 2-nek véve — azt láthatjuk, hogy az 1. szótagbeli *e* sorrendi helye 1,16, a 2.-é 2,14, a 3.-é 2,70. Megemlítem, hogy az 1—2—3 típusban a pontérték mindhárom helyzetben 0, azaz csak az *e* variáns található meg. Abból a 16 kutatópontból, amelyben 2—2 mutatószám azonos (pl. 1 2—3 stb.), a két azonos mutatószám szintén 0 értékű tízben, azaz *e* típus elsősorban olyan kutatópontokon található, ahol az *e* variáns megterhelése igen nagy.

Végeredményben megállapíthatjuk tehát, a vizsgált anyag azt mutatja, hogy az *e* nyíltsága összefüggésben van a hangsúllyal, illetőleg az *e*-nek a szótestben való elhelyezkedésével. Az *e* nyíltsága az 1. szótagban a legnagyobb, a 2., illetőleg 3. szótagban fokozatosan csökken. Sőt azt is láthatjuk, hogy az 1. szótagban levő *e* átlagos nyíltsága a 2. szótagban levőéhez viszonyítva nagyobb, mint a 2. szótagban levőé a 3. szótagban levőéhez viszonyítva.

5. Vizsgáljuk meg az anyagot hasonló módszerrel, bevonva és 4. sorzámmal ellátva az abszolút szövegen levő *e*-t is! Ebben az esetben elméletileg 75 változat lehetséges. Anyagunkban azonban csak a következőket találjuk:

⁴ A számok (1, 2, 3) az első, második, harmadik szótagot jelölik, a sorrend pedig a nyíltság fokát mutatja; az első helyen levő a legnyíltabb, a második kevésbé nyílt, a harmadik legkevésbé. A számok közé tett kötőjel a mutatószámok azonosságát jelzi. Pl. A—29 kutatóponton a mutatók a következők: 1. szótag: —9,71, 2. szótag: —8,03, 3. szótag: —7,86. A kutatópont 1 2 3 típusú vagy B—3: 1. szótag: —7,55, 2. szótag: —6,93, 3. szótag: —7,27; a kutatópont 1 3 2 típusú; A—17: 1. és 2. szótag: —4,94, 3. szótag: —4,12; a kutatópont 1—2 3 típusú.

A) 1 2 3 4 = 38
 1 2 4 3 = 26
 1 3 2 4 = 6
 1 3 4 2 = 2
 1 4 2 3 = 16
 1 4 3 2 = 2
 2 1 3 4 = 1
 2 1 4 3 = 1
 3 1 2 4 = 3
 3 2 1 4 = 4
 4 1 2 3 = 7
 4 1 3 2 = 1

(A lehetséges változatok száma 24.)

B) 1—2 3 4 = 1
 1 2—3 4 = 2
 1 2 3—4 = 12
 1 3—4 2 = 1
 1 4 2—3 = 1
 1—4 2 3 = 4
 3 1—2 4 = 1
 3—4 1 2 = 2
 4 1—2 3 = 1
 (A lehetséges változatok száma 36.)

D) 1—2—3 4 = 1
 1—2—4 3 = 1
 1—3—4 2 = 1
 1 2—3—4 = 7
 3 1—2—4 = 1
 (A lehetséges változatok száma 8.)

E) 1—2—3—4 = 3

C) Teljesen hiányzik az a típus, amelyben 2—2 mutató azonos, pl. 1—2 3—4. Itt a lehetséges változatok száma 6.

(A D) és az E) típusban az azonos helyzetek mutatója mindig 0, vagyis ezekben a helyzetekben csak *e* variáns van; az 1 2 3—4 típus 12 kutatópontjából 9-en hasonlóképpen.)

Ezekben a négy faktoros kombinációkban is az 1. szótagban levő *e*-k a legnyíltabbak 113 kutatóponton (77,39%), illetőleg az 1. szótagban levő *e*-nél nyíltabb nincs 124 kutatóponton (84,93%). A négy vizsgált helyzet *e*-inek sorrendi értékét tekintve — az előzőleg vizsgált csoportban alkalmazott kulcs alapján, azaz 1. hely = 1, 2. hely = 2, 3. hely = 3, 4. hely = 4, 1—2 hely = 1,5 stb. — az 1. szótagbeli *e* : $186/146 = 1,27$; a 2. szótagbeli: $356,5/146 = 2,44$; a 3. szótagbeli: $466,5/146 = 3,20$; az abszolút szóvégi: $451/146 = 3,09$. Vagyis az abszolút szóvégi *e* nyíltságának fokát is vizsgálva, a sorrendi mutató az 1—3. szótagbeli *e*-kre vonatkozóan is némi eltolódást szenvedett, egységesen a kevésbé nyílt állapot felé, de szótaghelyzetenként különböző mértékben (1. szótag: 0,11, 2. szótag: 0,30, 3. szótag: 0,50). Végeredményben a vizsgált anyag azt mutatja, hogy az *e* legnyíltabb az 1. szótagban, kevésbé nyílt a 2. szótagban, majd abszolút szóvégen, s legkevésbé a harmadik szótagban.

B) Az *á* hangszíne (2. sz. térkép).

1. A vizsgálat célja hasonló, mint az *e*-nél: az *á* fonéma hangszínvariánsainak adataiból mutatózó mennyiségi különbségek területi megoszlása. Az anyag kiválasztása itt is lényegében úgy történt, mint az *e* esetében. Atlaszunkban azonban — nyelvünk szerkezeti felépítéséből következően — jóval kevesebb az *á*-t tartalmazó szó, ezért itt a megvizsgált szópéldányok száma is kisebb. Ezek a következők: 1. *árpa*, 2. *sása*, 3. *szár* (a gabonáé), 4. *barázda*, 5. *mákfej* (tele), 6. *mákfej* (üres), 7. *szár* (a kukoricáé), 8. *várják*, 9. *Károly*, 10. *kályha*, 11. *három*, 12. *háromszor*, 13. *sárgarépa*, 14. *káposzta*, 15. *sár*, 16. *sárt*, 17. *sáros*, 18. *vályú*, 19. *jászol*, 20. *jászlak*; — 21. *barázda*, 22. *apját*, 23. *apjái*, 24. *várják*, 25. *Mihály*, 26. *Mihályé*, 27. *király*, 28. *vasárnap*, 29. *almába*, 30. *kelkáposzta*, *olaszkáposzta*, 31. *saláta*, 32. *palánta*, 33. *csalán*, 34. *akác(fa)*, 35. *madár*, 36. *bogár*, 37. *innám*, *innák* (alanyi rag), 38. *innám* (tárgyas rag), 39. *búzavirág*, *kékvirág*, 40. *csalamádé*, 41. *karalábé*, 42. *búzaszár*,

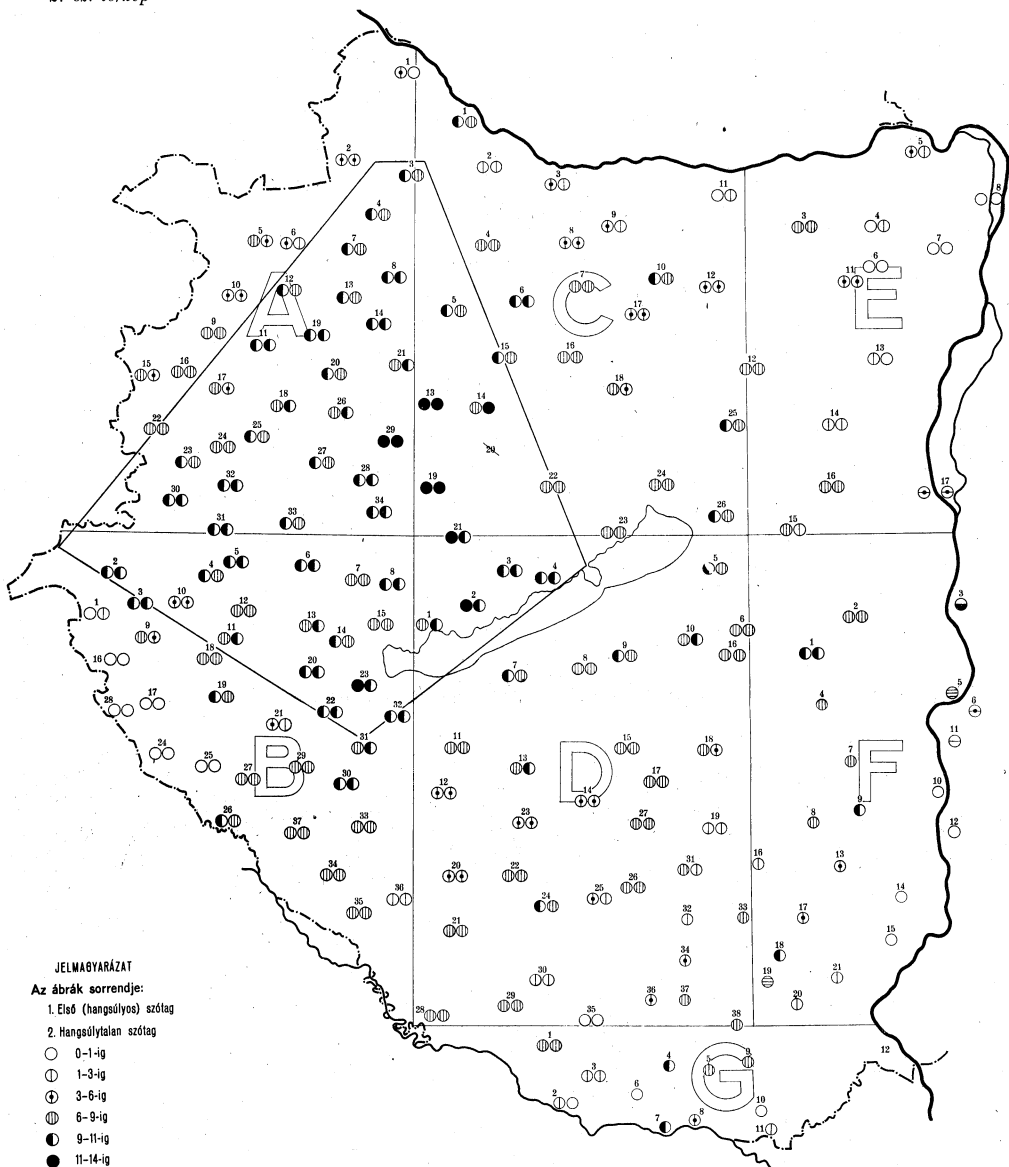
43. *kukoricaszár*. Az 1—20. szópéldány hangsúlyos, a többi hangsúlytalan helyzetben van. A hangsúlytalan helyzetben levőknek további bontása (úgy mint az *e*-nél) nem látszott célszerűnek, az adatok száma ugyanis igen kicsi. Az anyag az *e*-hez hasonlóan itt sem száz százalékosan homogén, de az eltérés kutatópontontként itt sem jelentős. A vizsgált szópéldányok adatainak száma a hangsúlyos helyzetben levőknél kutatópontontként átlagosan 25—30, a hangsúlytalan helyzetben levőknél 30—40 között mozog. A vizsgált kutatópontok ugyanazok, mint az *e*-nél. A pontozás ugyanolyan módszerrel történt, mint az *e* esetében, a következő kulcs alapján: $\acute{a} = 0$, $\hat{a} = 10$, $\tilde{a} = 20$, diftongusos ejtés ($\acute{a}\hat{a}$, $\acute{a}\tilde{a}$) = 30. Az $\acute{a}$ diftongusos ejtése nem függvénye a nyelvállásnak, azaz a diftongus nem illeszkedik bele az $\acute{a}$ — $\hat{a}$ — $\tilde{a}$ sorba. Az az eljárásom, hogy mégis a diftongusos ejtésnek adtam a legmagasabb pontszámot — úgy vélem — ennek ellenére helyes, ugyanis a kiindulási alaphoz ($\acute{a}$) viszonyítva a diftongusos ejtés mutatja a legnagyobb eltérést. Az $\acute{a}$ nyíltabb ejtésére anyagunkban nincs adat (ez — úgy gondolom — fonetikailag nem is nagyon valószínű), előfordul azonban az $\acute{a}$ -nak előrébb képzett ejtése. Itt ezt jelölöm negatív számmal: $\acute{a} = -10$. A szemléltető ábrák értéke: $\circ = 0$ —1-ig, $\odot = 1$ —3-ig, $\oplus = 3$ —6-ig, $\otimes = 6$ —9-ig, $\bullet = 9$ —11-ig, $\ominus = 11$ —17-ig,⁵ $\ominus = -1$ -ig, $\ominus = -1$ és -3 között, $\ominus = -3$ és -6 között, $\ominus = -6$ és -9 között.

2. Az $\acute{a}$ zártabb ejtése — az *e* nyíltabb ejtéséhez hasonlóan — elsősorban a Tihany—Tárnokrét (A—3) — Szentgotthárd—Zala-torkolat vidéke—Tihany területre jellemző. Ezen belül a legmagasabb (10-en felüli) összesített mutatószámmal rendelkező kutatópontok a következők: A—29: 13,53, B—6: 10,59, B—23: 14,26, B—30: 10,18, B—32: 10,71, C—13: 13,46, C—14: 10,32, C—19: 13,13, C—21: 10,45, D—2: 10,66.⁶ Ezek — mint láthatjuk — zömükben ismét a Somló, illetőleg a Balaton délnyugati részének környékén találhatók, sőt az *e*-vel kapcsolatban felsorolt 8 (+4), illetőleg az $\acute{a}$ -val kapcsolatban megemlített 10 kutatópont közül 5 (B—23, B—32, C—19, D—2, C—14) azonos. Megemlítem, hogy ebből a 10 kutatópontból 9 azon a területen van, amelyen az $\acute{a}$ diftongusos ejtése a Dunántúlon számottevőbb. Rajtuk kívül a diftongusos ejtésre még 6 kutatóponton találunk egy-két adatot. Ezek közül négy közvetlenül szomszédos a felsorolt kutatópontokkal (A—34, B—22, C—5, C—15), tehát még lényegében annak a területnek a része, amelyre a diftongálás többé-kevésbé jellemző, némileg távolabb van attól egy (A—4), és egészen távol esik ismét egy (D—22). Mint a továbbiak során használható adatot megemlítem azt is, hogy a fenti hat kutatópont közül 3-ban (A—4, C—5, D—22) a diftongus csak hangsúlyos helyzetben fordul elő 7 adattal, 2-ben (B—22, C—15) hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is 3 + 2 adattal, és egyben (A—34) csak hangsúlytalan helyzetben 1 adattal.

Az $\acute{a}$ zártabb ejtése a fentebb megrajzolt területtől bármilyen irányban távolodva — az *e*-hez hasonlóan — bizonyos hullámzást mutatva csökken. Ennek a csökkenésnek a foka elsősorban nyugaton és délen kisebb, mint az *e* nyíltsága esetében, de a 0 körüli értéket általában a Duna északi vonalán sem

⁵ A legnagyobb mutatószámok kategóriáinként: I. B—23: 17,74, C—13: 14,38, A—29: 13,75, C—19: 13,75, D—2: 12; II. A—29: 13,33, C—13: 12,87, C—19: 12,71, C—14: 11,67, B—23: 10,67. Az *e*-vel kapcsolatban hasonló szempontból felsorolt 8 kp. (vö. 16. lap 3. sz. jegyzet) és az itt felsorolt 6 kp. közül 4 (B—23, D—2, C—14, C—19) azonos.

⁶ 14 fölött csak két kutatópont hangsúlyos helyzetben lévő adata van (vö. 5. sz. jegyzet).

JELMAGYARÁZAT

Az ábrák sorrendje:

1. Első (hangsúlyos) szótag

2. Hangsúlytalan szótag

○ 0-1-ig

① 1-3-ig

② 3-6-ig

③ 6-9-ig

● 9-11-ig

● 11-14-ig

⊖ -1-ig

⊖ -1 és -3 között

⊖ -3 és -6 között

⊖ -6 és -9 között

A pontozás módja:

♠ 0

♠ 10

♠ 20

♠ *♠ típusú kettőshangzó = 30

♠ -10

éri el: A—1: 2,16, C—1: 9,10 (!), C—2: 2,24, C—3: 3,10, C—11: 0,97. Az Almásfüzitő—Adony—Duna vonala határolta — az *e*-nél már említett — terület a zártság csökkenésének hasonló fokát mutatja: E—3: 6,48, E—12: 7,92, E—11: 4,52, E—6: 0, E—7: 0, E—8: 0,19. A Duna vonala mentén viszont (E—17, F—3, F—5, F—6, F—11), tehát nagyjából azon a vonalon, ahol az *e* zártabb ejtése jelentkezett erősebb mértékben — bár ennél kisebb területen — feltűnik az *á*-nak előrébb képzett ejtése (*ǎ*). Az *e*-vel kapcsolatban említett délgyugati vasi—zalai részen, ahol szintén az *e* zártabb ejtése volt található, az *á* zártabb ejtése lényegében véve szintén nincs meg: B—1: 0,66, B—16: 0,30, B—17: 0,56, B—24: 0, B—25: 0,39, B—28: 0. Ezen a területen viszont elsősorban a B—16 és B—28 kutatópontokon az *á* rövidebb ejtése (*ǎ*, sőt ritkán *ǎ*) található meg. Ezzel a jelenséggel elszórta máshol is találkozunk — elsősorban a somogyi részekben —, így D—3, D—11, D—21, D—25, D—29, E—15; E—16, 1—1 adat, D—7, D—13, D—31, 2—2 adat, valamint B—24, B—27 1, illetőleg 2 adat. Az említett két kutatóponton azonban ennél sokkal erősebb: B—16: 67 adatból 10 *ǎ*; B—28: 61 adatból 7 *ǎ* 2 *ǎ*. (E két kutatópont közvetlen közelében van az említett B—24 és B—27 is.) Az *á* rövidebb ejtése az említett 14 kutatópont közül 10-ben hangsúlytalan helyzetben van, 3-ban hangsúlyos és hangsúlytalanban is, és egyben csak hangsúlyosban. (Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az *ǎ*-vel kapcsolatban is; vö. C/5. pont; vö. még BENKŐ: NytudÉrt. 17: 59—60.)

A fentebb ismertettek alapján az *á* zártabb ejtésére vonatkozóan lényegében ugyanazt mondhatjuk, amit az *e* nyíltabb ejtésével kapcsolatban megállapítottam. A zártabb ejtés egy központi, viszonylag nagyobb területen található magtól távolodva gyűrűző hullámzással csökken, majd a Duna keleti vonalának egy részén előrébb képzett ejtésbe megy át. A zártabb ejtés izoglosszájával kapcsolatban ugyancsak hasonlózt szögezhetünk le: ennek megrajzolása meglehetősen nehéz, hisz az *á* variáns a zártabb (*ǎ*, *ǎ*) vagy diftongusos ejtés mellett még a legzártabb jellegű kutatópontok zömén is jelentkezik, ha kis megterheléssel is, s a zártság mértéke a variánsok megterhelésének aránybeli eltolódásában mutatkozik.

Ugyanakkor meg kell állapítanunk azt is, hogy az *e* és az *á* hangszínének területi megoszlását illetően is jelentkeznek bizonyos hasonlóságok. Azonos az a nagyobb terület, amelyre az erős nyíltabb *e*-zés és zártabb *ǎ*-zás jellemző, lényegében azonos az a kisebb terület is, amelyen ennek a két jelenségnek maximális jelentkezését látjuk. Mindkettő keleten lényegében a Duna vonaláig terjed, s egyik sem jellemző arra a megrajzolt, kisebb kiterjedésű vasi—zalai részre. Csak viszonylag kis mértékben — bár a két jelenségnél nem egészen azonos mértékben — található meg mindkét jelenség az Almásfüzitő—Adony—Duna határolta területen, azaz nagyjából a Gerecse, Pilis, Duna-zúg hegység területén.

3. Az *á* zártságát hangsúlyos, illetőleg hangsúlytalan szótagban külön is megvizsgálva, az *e*-nél is vizsgált típusok szerint a következő képet kapjuk:

2 1	114 kutatópont	(78,62%)
1 2	26 kutatópont	(17,93%)
1—2	5 kutatópont	(3,45%)
	145 kutatópont	(100,00%)

(Az E—17 kutatópontot, melyben már *ǎ* jelentkezik, itt nem vettem figyelembe.)

Vagyis az *á* a kutatópontok zömében hangsúlyos helyzetben zártabb, mint hangsúlytalanban. Ez a tanulság pontosan az ellentéte annak, amit az *e* hasonló jellegű vizsgálata nyújtott. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy a nyíltabb—zártabb viszonyítás egy bizonyos eszményi normához, a köznyelvi normához történik, a tanulság azonos abból a szempontból, hogy a normától való eltérés legerősebb az 1. (hangsúlyos) szótagban, s kevésbé erős a 2., 3. (hangsúlytalan) szótagban levő hangoknál. Fonetikai szempontból vizsgálva a kérdést, a következőket látjuk. A két főnéma variánsainak a nyelv függőleges mozgása szerint való elhelyezkedése vázlatosan a következő:

			<i>e</i>	0
20	$\bar{a}$		$\bar{e}$	—10
10		$\acute{a}$	$\acute{e}$	—20
0		$\grave{a}$	$\grave{e}$	—30

(Az $\acute{a}^o$, illetőleg $\acute{a}\acute{a}$ típusú kettős-hangzó elhelyezése ezen a skálán nagyon problematikus, de az az eljárásom, hogy pontozáskor a maximális pontszámot, 30-at kapta, úgy vélem indokolt.)

Vagyis a „norma szerinti” köznyelvi ejtésben az *e* és az *á* ejtése között egy teljes nyelvváláskülönbség van, amit mutatószámban 30-cal lehetne kifejezni. Azon a területen, amelyre az *e* erősen nyíltabb, illetőleg az *á* erősen zártabb ejtése jellemző, ez a különbség átlagosan ennek a felére—harmadára csökken, mutatószáma 10—15, a két jelenség maximális meglétét mutató kutatópontokon pedig még ennél is kisebb. S a nyelvválásnak ilyen módú közeldése hangsúlyos helyzetben erősebb, mint hangsúlytalanban. Ennek szemléltetésére bemutatom a Somló távolabbi környékén fekvő 20 kutatópont adatait.

Vagyis a válogatás nélkül bemutatott 20 kutatópont közül 18 igazolja megállapításomat, s kettő mond ellene neki (a + -tel megjelöltek), bár egészen

A kp. száma	Az 1. szótagbeli		A nyelvválás- különbség fokának	A 2. szótagbeli		A nyelvválás- különbség fokának
	<i>e</i>	<i>á</i>		<i>e</i>	<i>á</i>	
	mutatója			mutatója		
A—28	— 9,12	10,00	10,88	— 7,16	9,00	13,84
29	— 9,71	13,75	6,54	— 8,03	13,55	8,42
34	— 9,27	10,00	10,63+	— 9,64	9,99	10,37+
B— 7	— 8,33	8,80	12,87	— 7,63	7,92	14,45
8	—11,31	10,00	8,69	— 9,84	9,58	10,58
14	— 9,27	9,20	11,53	— 7,41	8,08	14,51
15	—13,33	8,97	7,70	—11,46	9,20	9,34
22	— 8,82	9,99	11,19	— 6,48	9,59	13,93
23	—11,74	17,74	0,52	—10,00	10,77	9,23
31	—10,44	8,08	11,48	— 7,26	9,00	13,74
32	—11,64	10,83	7,53	— 9,67	10,74	9,59
C—13	— 8,17	14,38	7,45	— 9,53	12,57	7,90
14	—11,71	8,89	9,40	— 8,92	11,15	9,93
15	— 6,58	10,00	13,42	— 6,45	8,28	15,27
19	—12,54	13,75	3,71	—11,00	11,39	7,61
21	— 9,11	11,07	9,82	— 6,97	10,00	13,03
D— 1	—10,00	8,57	11,43+	— 9,44	10,00	10,60+
2	—12,17	12,00	5,83	—10,00	9,62	10,38
3	—14,52	10,00	5,48	—10,28	9,64	10,08

minimális (0,26, illetőleg 0,83 különbséggel), ami gyakorlatilag szinte elhanyagolható. Az összes vizsgált kutatópont alapján az arány még jobb. Nem tekintve azt a huszonkét kutatópontot (B—1, B—16, B—17, B—24, B—25, B—28, C—3, C—8, C—11, C—12, D—21, D—35, E—4, E—5, E—6, E—7, E—8, E—13, E—17, G—1, G—2, G—3), ahol az *e*, illetőleg az *á* átlagértéke valamelyik kategóriában nem éri el a —0,5, illetőleg 0,5 értéket sem, 115 kutatópont igazolja megállapításomat, s csak 9 (A—18, A—21, A—34, B—13, B—20, D—1, D—10, D—17, E—12) mond annak ellent.

C) Az *ő* hangszíne (3. sz. térkép)

1. Vizsgálatom fő célja az *ő* hangszíne, ezen belül is elsősorban a diftongusos—monoftongusos ejtés területi tagolódásának megállapítása volt. A vizsgálható anyag az *ő* esetében még kisebb, mint az *e*-nél és az *á*-nál volt. Ez az oka annak, hogy csak a hangsúlyos helyzetben és az abszolút szóvégen levő *ő*-k hangszínének összehasonlítását mutatom be, s eltekintek a csupán 2—3 szópéldányban adatolt hangsúlytalan helyzetben levőktől. A vizsgált szóanyag a következő: 1. *szőlő*, 2. *őket*, 3. *őszibarack*, 4. *őrzi*, 5. *őrizte*, 6. *őrizték*, 7. *őriztettek*, 8. *őrizték*, 9. *kő*, 10. *kövel*; — 11. *szőlő*, 12. *külső*, 13. *tető*, 14. *kettő*, 15. *hétfő*, 16. *idő*, 17. *erdő*, 18. *fenyő*. Ebből az anyagból is elég nagy területen találunk az *őket* és a *kő*, *kövel* szópéldányokban más (*ű*, *ü*) fonémát, melyeket a pontozáskor nem vettem figyelembe, de az adatok száma mindkét vizsgált típusban, a kutatópontok zömében 12—16 között mozog, nem egyszer ennél magasabb is. A pontozás a következőképpen történt: *ő* = 0, *ő̂* = 10, *ű* = 20, *űő* *űü* jellegű kettőshangzó = 30, *űő̂*, *űü* jellegű kettőshangzó = 40, *ő̂*, *ű̂* = —10. A térképen található ábrák értéke: ○ = 0, ⊙ = 2-ig, ⊕ = 2—6-ig, ⊗ = 6—14-ig, ⊛ = 14—30-ig, ⊝ = 30—37-ig, ⊞ = 37—40-ig, ⊖ = —2-ig, ⊗ = —2 és —6 között. Az ábrák mellett a diftongus nyitódó jellegét ↓ jellel, záródó jellegét ↑ jellel tüntetem fel. Ha diftongusos adat csak hangsúlyos helyzetben vagy csak abszolút szóvégen van, a megfelelő jelet az illető ábrán közlöm (vö. pl. D—4, D—8). Azon a nyugati területen, ahol a kettőshangzós ejtés erős — tehát a térképen ● vagy ⊕ jelet találunk —, a megfelelő ábra alá tett ponttal jelölöm az általában egy-két monoftongusos adat jelentkezését.

2. A térkép világosan mutatja, hogy a nyitódó diftongusos és a monoftongusos ejtés területileg világosan és meglehetősen élesen elkülönül egymástól. Kb. Tapolca magasságától északra — ahogy a világosabb színezésű ábrák is mutatják — egy nem nagyon széles, átmeneti csík jelentkezik ugyan (C—19, C—14, C—15, C—6, A—3, majd jóval kisebb mértékben C—13, C—5), ahol tehát a diftongusos és a monoftongusos ejtés keveredik, de Tapolcától délre még ezt sem találjuk. Igaz, hogy atlaszunk kutatópont-hálózatának sűrűsége csak kb. 10%-os, tehát egy-egy jelenség meglete vagy meg nem léte szempontjából területileg kétségtelenül torzít bizonyos mértékig, mégis úgy gondolom, hogy a térkép az erre a területre jellemző nyelvi tényeket e tekintetben is lényegében hűen szemlélteti.

Szépen kirajzolódik a záródó típusú kettőshangzó két dunántúli területe is: a somogyi és a baranyai. Az előbbi központi magjának a Kapos patak mente, az utóbbiának a Dráva környéke látszik. A két kettőshangzótípus területét nyugaton egy keskeny monoftongáló sáv választja el. A somogyi záródó típusú diftongáló területtől délkeletre elszórtan és igen gyenge megterheléssel ismét nyitódó típusú kettőshangzó jelentkezik (pl. D—32, D—33).

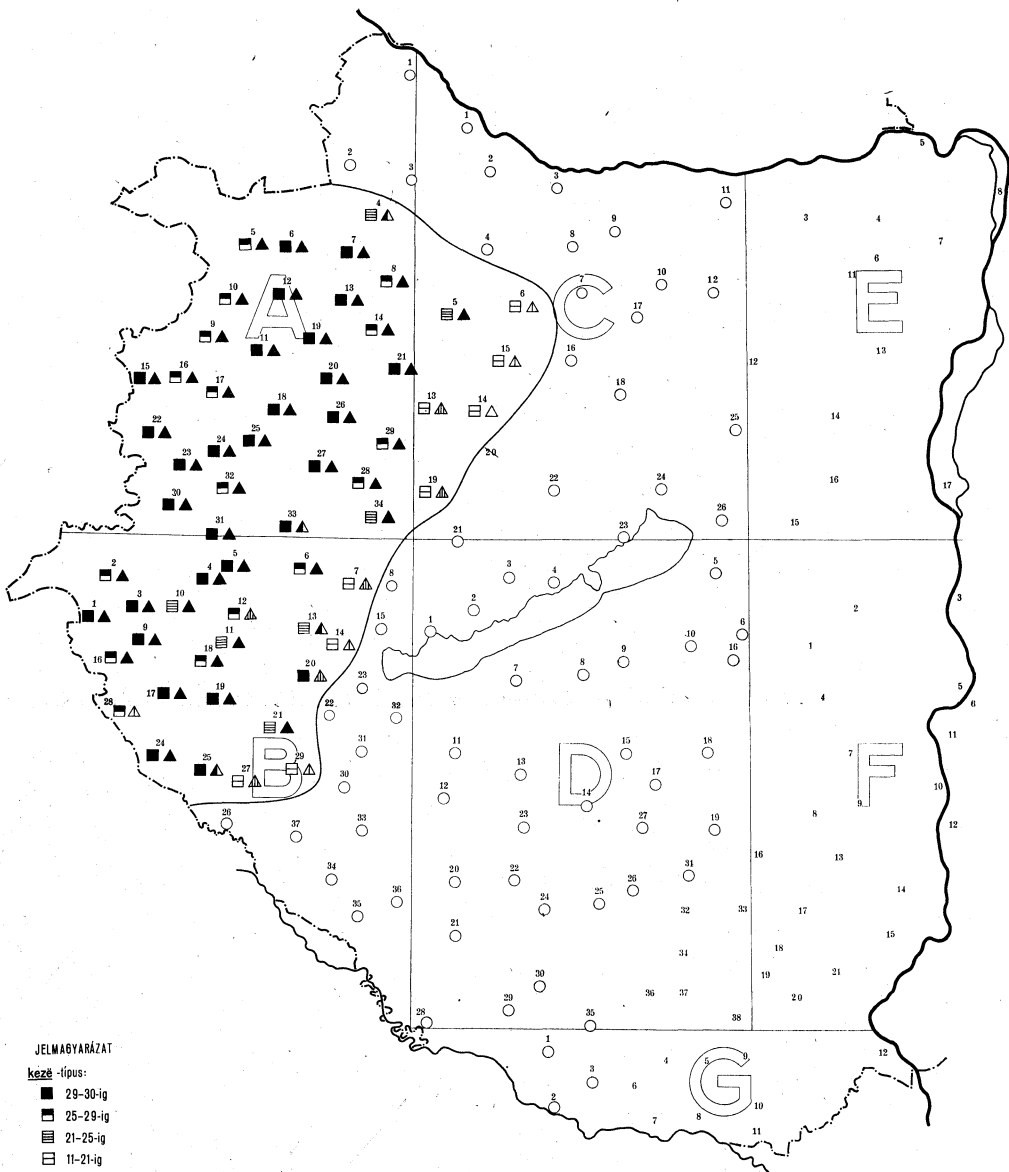
3. A nyugati nyitódó típusú diftongáló területre 71 kutatópont tartozik. Ezeknek adatait hangsúlyos helyzetben, illetőleg abszolút szóvégen összehasonlítva a mutatószámok alapján nem látszik számottevő különbség. A mutatószám abszolút szóvégen 26 kutatóponton nagyobb, mint hangsúlyos helyzetben (tehát 1 2 típusú), 18 kutatóponton kisebb (2 1), 18 kutatóponton azonos (1—2), 9 kutatópontot pedig — Órségen és Hetésben — ebben a tekintetben nem vehettem figyelembe, itt ugyanis abszolút szóvégen általában nem *ö* fonéma, hanem *ü* jelentkezik. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy az 1—2 típusban mindig a maximális pontérték (40) található mindkét helyzetben. A másik két típusban pedig a különbség az esetek zömében egészen minimális (elül az 1 2 típus adatait említve): 1 pontkülönbségnyi vagy ennél kisebb 13, illetőleg 9, 1—3 pontkülönbség 7, illetőleg 6, 3—7 pontkülönbség 4, illetőleg 2 kutatóponton; 8, 9, illetőleg 12 körül 1—1 kutatóponton (A—14, B—15, C—14). A három típus területileg is teljesen keveredik. Nem mutat semmiféle törvényszerűséget a tipikus diftongus mellett egészen elszórtan, többnyire egy-két adattal jelentkező monoftongus sem, nagyjából azonos számban fordul elő hangsúlyos helyzetben és abszolút szóvégen.

Más a kép ebben a vonatkozásban a záródó típusú somogyi diftongusoknál (a baranyait nem vizsgálom, mivel itt az anyag egy része még ellenőrzésre szorul). Abból a 18 kutatópontból, amelyen ez a jelenség megtalálható, 16-on a vizsgált anyag alapján a diftongálás abszolút szóvégen erősebb, mint hangsúlyos helyzetben, sőt 6-on csak abszolút szóvégen van rá adatunk.⁷ A két helyzet közötti mutatószám-különbség — szemben a nyitódó diftongus kutatópontjaival — viszonylag magas: 1 alatt: 2; 1—3: 3; 3—7: 9; 7 fölött (15, 18, illetőleg 19, 23) két kutatóponton (D—13, D—25). Ezzel szemben azon a két kutatóponton (D—11, D—22), ahol a hangsúlyos szótag mutatószáma a magasabb, ez a különbség csak 0,71, illetőleg 0,67.

A két típusú diftongus között más tekintetben is van elég lényeges különbség. A nyitódó típusú — a már említett kis érintkezési, átmeneti sávtól eltekintve — erős, szinte maximális megterheltségű (többnyire *üö* típusú), a monoftongusos adatok csak kivételesen elszórvva jelentkeznek. A záródó típusú diftongus megterhelése jóval kisebb (többnyire *öü* típusú), és általában eléggé erős megterheltségű monoftongussal vegyest fordul elő. (Ezt a különbözőséget a térkép is világosan mutatja.)

4. A hangsúlyos helyzetben, illetőleg az abszolút szóvégen levő monoftongus *ö*-ket vizsgálva is érdemes egy jelenségre felfigyelni. A nyitódó típusú diftongus területétől keletre és C—16 kutatóponttól (azaz kb. Pápa magasságától) délre az egész vizsgált terület (48 kp.) azt mutatja, hogy itt az abszolút szóvégen levő *ö* átlagosan zártabb, mint a hangsúlyos helyzetben levő, ahogy erre a térkép szemléltető ábrái is utalnak. Hangsúlyos helyzetben mindössze 5 kutatóponton (B—36, C—25, D—12, D—13, G—1) találunk 1—1 adatot a zártabb *ö*-re (*ő*), míg abszolút szóvégen csak négy kutatóponton (C—23, D—15, D—25, D—35) hiányzik, s megterhelése is — különösen a Balaton

⁷ BENKŐ LORÁND 5 erdélyi faluban jóval gazdagabb, saját gyűjtésű anyagon, az *ö*-t és az *é*-t is vizsgálva, azt állapította meg, hogy azon a területen a hangsúlyos helyzetben legerősebb a diftongálás (vö. NytudÉrt. 17: 65—92). Megjegyzem, hogy az általam vizsgált 18 kutatópont anyaga 6 gyűjtő (Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Végh József) munkája, az egybehangzó eredményt így még inkább reálisnak kell tekintenünk. A két, egymásnak ellentmondó eredményt mégsem tartom eleve irreálisnak, elképzelhető ugyanis, hogy a két területen a kettőshangzónak némileg más jellegű fejlődéséről van szó.

JELMAGYARAZAT

kező - típus:

- 29-30-ig
- ▣ 25-29-ig
- ▤ 21-25-ig
- ▥ 11-21-ig
- 11 alatt

fűző - típus:

- ▲ 57-60-ig
- ▲ 51-57-ig
- ▲ 41-51-ig
- △ 15-41-ig
- △ 15 alatt

kező, fűző - típus:

- 0-2-ig

A pontozás módja:

- e = 0
- ē = 10
- ē̇ = 20
- ē̈ = 30
- ē̉ = 40
- ē̊ = 50
- ō = 60

környékén és ettől délre — a 20–40%-os alá csak kevés kutatóponton kerül. Elszórtan jelentkezik a zártabb δ a nyugati diftongáló terület monoftongusos adataiban is, de itt is inkább szóvégen (8 kp.-on; de 4-en δ), míg hangsúlyos helyzetben 5 kutatóponton δ , 2-n $\dot{\delta}$. A C—16 kutatóponttól északra a Dunáig terjedő részén már kivételesen ritka az δ zártabb variánsa (C—3: 1 adat szóvégen, C—7: 1 adat hangsúlyos helyzetben, kettő szó végén). Itt viszont inkább az δ nyíltabb ejtése ($\dot{\delta}$) található meg (C—1, C—4, C—7, C—8, C—12, C—17). C—1-en és C—17-en mindkét helyzetben, a többin csak abszolút szóvégen, viszonylag gyenge megterheléssel (1–4 adat). Az $\dot{\delta}$ variáns megvan 1–1 adattal A—3, D—22, D—26, D—27 kutatóponton is abszolút szóvégen, s D—25-ön hangsúlyos helyzetben is, szóvégen is; szóvégen mindig δ és ritkább $\dot{\delta}$ variánssal együtt. Két kutatóponton (C—23, D—3) $\dot{\delta}$ jelet, (illabiálisabb δ) is találunk. Úgy vélem azonban, hogy az alacsonyabb ejtésű ($\dot{\delta}$) és az illabiálisabb ejtésű (δ) variáns között oly kicsi a különbség, hogy az füllel alig érzékelhető a gyakorlatban, s ezért úgy gondolom, hogy a két jelvariáns mögött lényegében ugyanaz a jelenség lappang, azaz: ebben az esetben a különbség inkább grafikai, mintsem hangszínbeli.

5. Az δ zártabb ejtésével azonos területen — tehát kb. Pápa magasságától délre, az egész vizsgált, nem nyitódó diftongusokat felmutató részen — jelentkezik az δ rövidülése (mind a normál, mind a zártabb δ -é: δ , $\dot{\delta}$), de szinte kizárólag csak abszolút szóvégen. A vizsgált 48 kutatóponton hangsúlyos helyzetben egyetlen egy adatunk van rá (D—13-ban), abszolút szóvégen viszont 38-on megtalálható (hiányzik a vizsgált terület peremén fekvő C—16, C—21, B—33, B—35, G—1, G—2, valamint D—8, D—12, D—15, D—25 kutatóponton; az utóbbin azonban az erős diftongálás következtében a monoftongusos adatok száma minimális). A Pápa vonalától észak—északkeletre fekvő 12 monoftongáló kutatópont közül már csak egyen (C—10) találunk félhosszú δ -t, a nyugati diftongáló területen pedig elsősorban az említett átmeneti jellegű sávban (C—5, C—6, C—15, C—19); ezen kívül még A—30, B—9, B—20; — de minden kutatóponton csak szóvégen. Az $\dot{\delta}$ rövidülésére nincs adat.

A rövidülés jelenségéről statisztikai feldolgozást is készítettem. A pontozás: δ , $\dot{\delta}$ = 0; δ , $\dot{\delta}$ = —20. A térképen található ábrák értéke: $\square$ = 0, $\boxminus$ = —2-ig, $\boxplus$ = —2 és —4 között; $\boxtimes$ = —4 és —6 között, $\blacksquare$ = —6 és —9 között; $\blacksquare$ = —9 alatt.

D) Az $\ddot{e}$ ($-j\ddot{e}$), $\ddot{o} \sim -e$ ($-je$) toldalék földrajzi eloszlása (4. sz. térkép)

1. A vizsgált anyag a következő: 1. *gyökere*, 2. *címere*, 3. *helye*, 4. *üvegje*, 5. *teteje*, 6. *erdeje*, 7. *enne*, 8. *zsebje*; 9. *gyűrűje*, 10. *jönne*, 11. *örözte*, 12. *füle*, 13. *erdője*, 14. *tetője*. A felsorolt 14 szópéldányból a 13. és a 14. viszonylag kevés kutatóponton található meg, néhányon viszont előfordul még az *üög'gyö* 'üvegje' típusú alak is. A pontozás mértéke: e , e^8 = 0, e = 10, $\dot{e}$ = 20, $\ddot{e}$ = 30, $\ddot{e}$ = 40, $\ddot{o}$ = 50, $\ddot{o}$ = 60.

A térképen található ábrák értéke: A *kezé* típus jelölésére: $\blacksquare$ = 29–30-ig, $\blacksquare$ = 26–29-ig, $\boxplus$ = 21–26-ig, $\boxminus$ = 11–20-ig $\square$ = 11 alatt; a *füle* típus jelölésére: $\blacktriangle$ = 57–60-ig, $\blacktriangle$ = 51–57-ig, $\blacktriangle$ = 41–51-ig, $\triangle$ = 15–41-ig, $\triangle$ = 15 alatt; *a keze*, *füle* típus jelölésére $\cup$ = 0–2 között.

2. A térkép itt is világosan mutatja, hogy a *kezé*, *füle* típusú alakok földrajzi elterjedése világosan megrajzolható, ugyanakkor az is kitűnik, hogy ennek

⁸ A *keze*, *füle* típusban az e nyíltabb ejtését (e , $\dot{e}$ /a pontozáskor nem vettem figyelembe, ez ugyanis egészen más jellegű probléma.

a területnek a peremén mindenütt, ahol a *keze, füle* típusú ejtést tükröző területtel érintkezik, egy átmeneti sáv jelentkezik, azaz egy olyan terület, amelyen a két típus keveredik.

Ezt a területet nem tekintve, a *fülő* típus megterhelése maximális. A *keze* típusú ennél valamivel gyengébb, ebben azonban közrejátszhatik az is, hogy a zárt *ē*-nek Dunántúlon egyébként sem ritka a nyíltabb (*ĕ*) variánsa.

3. Érdeemesnek látszik rövid figyelmet szentelnünk a nyugati nyitódó típusú diftongus: monoftongus, illetőleg a *keze, füle* : *keze, füle* típus izoglosszájának is. Mindkét izoglossza — ahogy a térképeken is látszik — világosan megrajzolható, s a kettő közötti hasonlóságot is lehetetlen nem észrevenni. A diftongus : monoftongus területe valamivel nagyobb ugyan. Északon két kutatóponttal (A—2, A—3), ezek közül is az egyik már erősen átmeneti, keverék jellegű. Keleten a Rábától a Somlóig a két izoglossza vonala hajszálnyira azonos, majd innét dél felé haladva a Drávaig egy kb. 15—20 kilométeres sávval újból keletre tolódik a diftongusé (B—8, B—15, D—1, B—23, B—22, B—31, B—26, B—37 kutatópontok).

A két, egymástól eléggé különböző jelenség izoglosszájának feltűnő hasonlósága — majdnem egyezése — érthetőbbé válik akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy a nyugati nyitódó típusú kettőshangzók kialakulása, illetőleg a *keze, füle* : *keze, füle* típus kettéválásának alapját képező *ē > e* nyíltabbá válás nagyjából egy időre, kb. a XV. század második, a XVI. század első felére tehető, azaz a kettő között van bizonyos történeti-időbeli összefüggés.

Összehasonlítva a két izoglosszát — anélkül, hogy ezeknek egyelőre nagyobb jelentőséget mernék tulajdonítani — megállapíthatunk néhány más jellegzetességet is. A két izoglosszának kb. a Rábától a Somlóig terjedő közös vonala kétségtelenül a Sukoró, illetőleg a Bakony vonulata mentén halad, azaz a viszonylagos síkság és a dombvidék találkozásánál. Ugyanez a helyzet — bár éppen fordított előjellel — a Balatontól délre. Itt — elsősorban a 4. sz. térkép izoglosszája — eléggé követhetően a zalai dombvidék és a somogyi viszonylagos síkság találkozását követi, de különösen szembetűnő ez délen (B—26, B—37 vonalán), ahol az izoglossza élesen nyugatra fordul. A 3. sz. térképen az izoglosszának ez a szakasza némileg keletebbre húzódik. Úgy hiszem, közel járok az igazsághoz, ha azt állítom, hogy ezeknek az izoglosszáknak a kialakításában bizonyos földrajzi tényezők is közrejátszottak.

S végül még egy tényező: a XV. században nagyjából a 3. sz. térkép izoglosszájának megfelelően haladt Zala és Somogy vármegye határa (vö. CSÁTÁRY—GYÓRFFY—PAMLÉNYI: Történelmi atlasz [Bp., é. n.] 12—13), s a Balatontól délre némileg kiugró két nem diftongáló kutatópont (a ma is Somogyhoz tartozó B—32: Vörs, és a ma Zalához tartozó B—30: Galambok), a XV. században Somogyhoz tartozott (vö. CSÁNKI, II, 634, 657 és II, 606—7, III, 1). Továbbá a XVI. században (elsősorban a Balatontól délre) nagyjából a két mai izoglosszának megfelelően haladt a törökök által megszállt terület határa is.

Úgy gondolom tehát, hogy a két vizsgált nyelvi jelenség területi elkülönülése bizonyos nyelvi—történeti, földrajzi—településtörténeti és társadalmi-politikai tényezők bonyolult kölcsönhatásának eredményeként alakult ki.

Mint bevezetőül említettem, jelen tanulmányomat módszertani kísérletnek szántam. Eddigi tapasztalataim alapján már úgy látom, hogy a választott út járható, a kísérlet eredményeket is tud felmutatni, s meg vagyok győződve arról, hogy ilyen jellegű feldolgozási módszerekkel elmélyíthetjük nyelvjárásainkról szerzett eddigi ismereteinket.

IMRE SAMU

Recherches statistiques sur les phénomènes dialectaux

Le but de l'auteur était de faire une expérience de nature méthodologique. A savoir: Dans quelle mesure peut on faire des recherches efficaces à l'aide de méthodes statistiques et mathématiques dans le domaine des dialectes.

L'examen embrasse les phénomènes suivants: la répartition territoriales des différences qu'on peut déceler dans le timbre du phonème *e* et *á*, la répartition territoriale des différences se manifestant dans le timbre du phonème *ö* en tenant compte d'une manière toute spéciale de son prononciation (tantôt monophthongue, tantôt diphtongue) et la répartition territoriale des différences de timbre dans la prononciation de la terminaison possessive à la troisième personne du singulier ainsi pour les formes de type: *keze, füle : kezë, fülö*. L'auteur a puisé sa documentation dans les cartes de l'Atlas Dialectologique Hongrois et il a soumis à un examen détaillé les deux premiers phénomènes sur la base des données provenant de 146 points d'enquête et le dernier sur la base de 131.

Les coefficients obtenus, par l'auteur, sur la base du système de classement par points indiquent d'une manière probante les rapports de nature territoriale des phénomènes examinés. Bien plus, l'étude fournit une expérience utile et sans équivoque quant au rapports existants entre le timbre des sons et la place de l'accent.

S. IMRE

Lencsés György „Ars Medica”-jának ő-zése

I.

A magyar orvosi irodalom egyik jeles alkotását tette közzé VARJAS BÉLA „XVI. századi magyar orvosi könyv” címmel (Kolozsvár, 1943). A közzétételt megelőzően 1913-ban olvashatunk először erről a műről a Magyar Nyelvben. Itt GULYÁS KÁROLY, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár könyvtárosa hívja fel a figyelmet a könyvtárban levő kéziraatra, és közöl is belőle három lap szöveget mutatóul (MNY. IX, 373—77). A híradás nemigen talált érdeklődésre. Majd 1937-ben, amikor Varjas Béla Erdélyben járt, Gulyás Károly az ő figyelmét is felhívta a kódexre. Ezután Varjas Béla vette kézbe a kiadás ügyét.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1940. április 9-i felolvasó ülésén tartott előadást, amelyben ismertette a kéziratot (vö. MNY. XXXVI, 159—69, 193—97, 264—9). Majd az ő munkája eredményeképpen meg is jelent nyomtatásban a kötet.

A kézirat ma is a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban van. A Széchényi Könyvtár azonban a kötet restaurálásakor Leica-filmfelvételt készítettetett a kéziratról, s erről a filmről a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet tulajdonában is van egy másolat.

1943-ban jelent meg a kötet nyomtatásban Kolozsvárott. Magyarországon nem sok példány van belőle. Valószínűleg ez az oka, hogy eddig elkerülte a nyelvészek érdeklődését, pedig ezt a benne levő nyelvi értékek miatt nagyon is megérdemelné.

A kódex csaknem 1000 lap terjedelmű, egyetlen kéz írása. Tartalmaz még 73 levélsíkot is, amelyek közül 71 az eredeti kéz írásával készült, kettő XVIII. századi bejegyzés. Az írás XVI. századi gótikus kurzív írás. A kéziratból 25 levél veszett el, sajnos hiányzik a kötet címlapja is, amelyen a cím s a szerző neve lehetett. Így a nyomtatás sem tartalmazza ezeket az adatokat. A kiadó, VARJAS nevezte el „XVI. századi magyar orvosi könyv”-nek.¹

Érthető, hogy VARJAS érdeklődését felkeltette a szerző kilétének a kérdése. A kötetben a következő megjegyzést találta, amelynek alapján elindulhatott: „*Ez orvos/jagoth Een Lenchÿes Gërgÿ megh probaltam, es igën igaznak talaltatoth*” (104).² Kérdés, vajon LENCSES GYÖRGY szerzője volt-e a műnek, vagy csak másolója, mert ilyen megjegyzés a másolótól is származhat. Ez szorosan összefügg azzal is, hogy a ránk maradt kézirat eredeti-e vagy másolat.

¹ A továbbiakban OrvK.

² A nyomtatott kiadás lapszámára hivatkozom, mert az eredeti kézirat hat részből áll, s a lapszámozás mindegyikben előlről kezdődik.

VARJAS a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában azt vallja, hogy a kézirat eredeti: „A kézirat másolat volta mellett semmiféle döntő bizonyíték sem szól” (MNY. XXXVI, 163). Ebből azt a következtetést vonta le, hogy „Komoly ellenérvek nélkül egyelőre tehát Lencsés Györgyöt kell a munka szerzőjének tekintenünk” (uo.). Később a kézirat sajtó alá rendezése közben megváltozott az erről alkotott véleménye. A nyomtatott mű Bevezetésében már azt írja, hogy a kézirat másolat, „Lencsés György szerzősége a kéziratból tehát nem bizonyítható. Sőt éppen ellenkezőleg, a felsorakoztatott érvek inkább amellet szólnak, hogy Lencsés György csak másoló volt” (XIV). A másolat volta mellett felhozható érvek: *a*) a kézirat szövege mindvégig egyenletes, szép írású, *b*) előfordul szókihagyás, ami jellegzetes másolási hiba, *c*) utólagos betoldások vannak, *d*) ugyanazt a szót (ritkábban) kétszer is leírja, *e*) betűkihagyás, *f*) üresen hagyott hely a szövegben, mert a következő szót nem tudta kiolvasni, *g*) elírások (uo.).

Felvetődik a kérdés, ki volt Lencsés György. VARJAS kutatásai azonban nemigen jártak eredménnyel. Az életrajzi lexikonok, gyógyszerésztörténeti és orvostörténeti munkák nem ismerik. Külföldi egyetemek hallgatói között nem fordul elő a neve. A családtörténeti lexikonok ismernek ebből a körből több Lencsés családot is, de György nevű tagjukról nem tudnak. Csupán VERESS ENDRE: *Báthory István király* c. munkájában említ egy Lencsés Györgyöt, aki Báthory Kristóf leányát kíséri mint főszakács 1583-ban lengyelországi esküvőjére. Ezen a nyomon, sajnos, nem lehet tovább kutatni, mert VERESS nem közli adatának forrását (XIII). VARJAS mégis úgy véli, hogy a főszakácsmester és az orvosi könyv másolója azonos személy (uo.).

Mivel VARJAS Lencsés Györgyöt másolónak tartja, a mű szerzőjéről, illetőleg összeszerkesztőjéről is szól néhány szót. Megállapítja, hogy az illetőnek egyetemet végzett tudós orvosnak kellett lennie. Származását nézve valószínűleg erdélyi volt. Ezt főképp abból gondolja, hogy azok a magyar személyek, akiknek a neve egy-egy orvosság használatával kapcsolatosan előfordul a szövegben, túlnyomórészt Zemplén, Ung, Máramaros, Szatmár, Szabolcs megyékből, illetőleg ezektől délre és délkeletre eső országrészből valók (XIV). A szerző képzettségére vonatkozólag VARJAS arra a megállapításra jut, hogy „akárki szerkesztette is egybe ezt a hatalmas művet, egyetemet járt, tanult orvosnak kellett lennie” (uo.).

A XVI. századi orvosi könyv hat részből áll. Legterjedelmesebb az első rész, címe: *Embérj Teftnek betegjegyzél, ualo oruoffagok* (1—442). Ez 327 levélből áll. hiányzik belőle 16 levél. Az utolsó nyolc levél a tulajdonképpeni tartalomjegyzék: *Tablaja ez kénjwnnek Eljé refzenek*. Ebben a részben található 57 levélsík is. A második rész címe: *Teftnek ekjítejere ualo oruoffagok* (443—78). Az előtétlapon kívül 29 levelet és 3 levélsíkot tartalmaz. Az 5—10. levél hiányzik. Ez a rész is tartalomjegyzékkel zárul. A harmadik rész a *Fozzo/agok-zol auagj híjdeg lelejzél ualok* címet viseli (479—518). Ez a rész az előtétlapon kívül szintén 29 levelet tartalmaz, s van tartalomjegyzéke is. A negyedik rész címe: *Dagadafokrol ees annak febejzél ualok* (519—57). Van címlapja, s még egy „Praefatio. Eléljaro bezed” is található egy levélen. Ezeken kívül 26 levelet tartalmaz, s ez is tartalomjegyzékkel záródik. Az ötödik rész *Feguer auagj egjeb mja lèth sebèkrèl. Es chjontbelj njaualjyakrol* szól (559—600). A címlapon kívül 25 levelet tartalmaz, és ennek is van tartalomjegyzéke. A lapok között 10 levélsík is található. A hatodik rész címe: *Merzès Allatoknak megh maza/arol. Es egjeb merzès dolgoknak artalmj ellen* (601—47). A fejezet címlapján kívül

31 levelet tartalmaz. Ez a rész befejezetlen, legalábbis annyiban, hogy a tartalomjegyzéke hiányzik. VARJAS az előzők mintájára, ehhez is készített egy tartalommutatót (648—50).

A XVI. századból ismerünk három nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű orvosi, gyógyászati könyvet. Az egyik MELIUS PÉTER *Herbáriuma* (1578), a második FRANKOVITH GERGELY *Hasznos és fölötte szikéses könyv az ... hiveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre* (1588), a harmadik BEYTHE ANDRÁS *Fives Könyve* (1595). Ezek közül a FRANKOVITHÉ gyakorlati szempontból nemigen volt használható, a másik kettő azonban hasznos tanácsadó lehetett gyógyászati szempontból. Mindkettő elmaradt azonban mind terjedelemben, tartalomban, mind tudományos igényben a Lencsés-féle orvosi könyvtől. Ilyen magas tudományos igénnyel, rendszerezéssel fellépő orvosi jellegű munkával nem találkozunk a XVI. századi magyar orvosi irodalomban. Még egy hasonló igényű műről tudunk ebből a századból BALSARÁTI VITUS JÁNOS (1529—1575) *Magyar chirurgia az az a seb gyógyításának mesterségiről írt négy könyvek* című munkájáról. Ennek azonban csak a híre maradt fenn, vagy elpusztult, vagy lappang valahol (VII). A XVI. századi orvosi könyv tehát „Az egyetlen eddig ismert olyan magyar nyelvű munka, amely az orvosgyógyászat egész vonalaként felöleli, s minden tekintetben a korabeli tudományosság színvonalán áll” (XII).

Az orvosi könyvről GULYÁS KÁROLY megállapította, hogy a XVI. századból való. Erre a megállapításra jutott VARJAS BÉLA is. A címlap hiánya miatt ezt a következtetést is alapos vizsgálatok alapján szűrte le. A XVI. századi keletkezés mellett szól, hogy: a) a papírfajta, amelyre íródott, nálunk az 1550-es évek közepétől az 1590-es évekig volt használatban, b) helyesírása XVI. századi jellegű (XVII). c) S pontosabban meg lehet határozni a könyvben említett szerzők alapján. Felhasználta az író pl. BAYRUS művét, amelyről meg is állapítja, hogy „*Irtha penýgh az eo keonýjweth 1560. egtendében*” (392). BAYRUS könyve 1560-ban jelent meg, tehát a kézirat 1560-nál korábban nem keletkezhetett (XIX). d) A szerző egyes orvosságoknál megemlíti azt is, hogy kik használták őket. Azok a magyarok, akikről szól, a XVI. század második felében éltek. Egyetlen olyan személyt sem említ, aki a XVI. századnál később élt volna.

Ebből VARJAS azt a következtetést vonta le, hogy a XVI. század végénél később nem keletkezhetett az eredeti alkotás (XX), közelebbről meghatározva az 1570-es években kellett keletkeznie (XXI). S mivel a ránk maradt kéziratot VARJAS másolatnak tartja, úgy véli, hogy ez a másolat közvetlenül a szerzés után készült, „mert a kódex írásjellege szerint a másolónak a betűvetés tudományát feltétlenül még a század második felének közepe előtt el kellett sajátítania” (XXI).

A megmaradt kézirat első lapjáról kiderül, hogy az 1650-es években N : *Enyedi Barakony Borbely Ján(os)* tulajdona volt. Barakony Borbély János orvos volt, s 1656-ban Ungvárott írt a kódex utolsó lapjára az érvágásról. A kötetábla belső lapjáról azt tudjuk meg, hogy a könyv 1702-ben *Pelsőczy János* tulajdona. Pelsőczy János 1702-ben Szentmihályfalván lelkész, majd 1717-től esperes Gyulafehérvárott, s 1749-ben halt meg mint superintendens. Hogyan került őhozza a kézirat, nem tudjuk. Ezután *Teleki Sándor*hoz jutott, aki Pelsőczynek kortársa volt (1679—1760); VARJAS szerint valószínűleg Pelsőczy halála után került a birtokába (XXI). Úgy látszik, azóta megszakítás nélkül a Teleki Könyvtárban van.

A XVI. századi orvosi könyv megjelenését nem fogadta osztatlan elismerés. A kiadás első ismertetője VÁMOSSY orvosprofesszor volt, aki szerint „az orvostudomány szempontjából nem volt reá semmi szükség” (Orvosi Hetilap, 1943. 38. sz. 466 l.). Más vonatkozású értékéről sincs jó véleménnyel: „Nyelvészeti becse pedig általunk felfoghatatlan nagy lehet, hogy érdemesnek találta egy előkelő tudományos társaság az egész terjedelmes kódexet ilyen előkelő mezben, az eredeti betűk és sokszor kibetűzhetetlen szavak használatával lenyomatni és kiadni” (uo.). Természetesen VÁMOSSY véleményét az orvostudomány szempontjából sem fogadhatjuk el, mert tudománytörténeti szempontból feltétlenül értékes ez a munka, s így kiadása is hasznos volt. A kiadvány nyelvészeti „becsé”-ről szóló felfogását pedig még cáfolni sem szükséges.

A következő ismertetés ALFÖLDI REZSŐ tollából származik (Irtört.Közl. LIV, 62—8).³ ALFÖLDI nemcsak kellőképpen értékeli a kiadás jelentőségét, hanem értékes adatokkal gyarapítja a kódex keletkezésére vonatkozó tudásunkat. A kötet terjedelmét szerinte is lehetett volna csökkenteni, ha a sok egymáshoz hasonló receptet nem adják ki, hanem csak a legfontosabb formákat, a bennük előforduló növényi és állatneveket, vegyi és orvosi műszókat pedig szótmutatóban kellett volna közléteni (i. h. 67).

ALFÖLDI cikkéből megtudjuk, hogy a VARJAS által kiadott kódexnek van egy XVIII. századi másolata is a Teleki Könyvtárban. Erre a másolatra hívja fel a figyelmet BÁN IMRE is Apáczai Csere János című könyvében (Bp. 1958. Ak. Kiadó 252 l. 137. sz. jegyzet). Ez a másolat az első négy lap kivételével teljes, és tartalmazza az eredetiben hiányzó részeket, a fedőlapot és a praefatiót is. A másolatból hiányzó négy lap megvan az eredetiben. A két műből tehát, ha idejében észreveszik, ki lehetett volna adni nyomtatásban a teljes eredeti szöveget. ALFÖLDI REZSŐ éppen ezen fáradozott, amikor kézhez kapta a Varjas-féle kiadványt. „Ez a könyv a maga kétszeres csonkaságában szinte megdöbbentőleg hatott reám” — írja (i. h. 62).

A másolatban meglevő címlap tartalmazza az eredeti címlap szövegét: „Ars Medica az az olly könyv, mellyben mindő-féle nyavallyák ellen, (melyek Boktanak történni az emberi testben) sok haßnos es gyakorta megprobált Orvosságok találtnak.

Mellyet [először] öBve Bedegettett Tudos embereknek Observatiojokból Lentsés György Waradon 1610 Eßtendő: 26 Maii.” S a címlapot még a másolók is kiegészítik:

„Most pediglen ujjalag, Bent és Istenes Bándékából, hogy mind maga Uri Házában eshető [mellytől Isten örözze] mind pedig más ügye fogjottakon történhető mérges és meg eméßtő nyavallyák ellen tudjor. haßnálni Mlsgs és Gróff Rhedei, Rhedei Sigmond Ur, Kedves élete Parjaval B. Weseleny Kata ABonnyal le irattatott. Erdő Sz. Györgyön 1754 Januaro. Z. F. S. által” (vö. i. h. 62).

A Rhédei és Teleki családok között kapcsolat volt, telenként Marosvásárhelyen jöttek össze. Rhédeiék valószínűleg így szereztek tudomást a Teleki Sándor tulajdonában levő orvosi könyvről, s a tulajdonos engedélyével lemásoltatták (i. h. 67).

A címlap szövegéből megtudjuk tehát, hogy az orvosi könyv címe *Ars Medica*, Lentsés György a szerzője, s 1610 a mű befejezésének a dátuma.

³ Erre a tanulmányra BÁN IMRE volt szíves felhívni a figyelmemet.

A másolók kiegészítéséből pedig a másolat keletkezésének körülményeire vonatkozólag kapunk felvilágosítást.

ALFÖLDI elvégezte a két kézirat összehasonlítását, azt állapította meg, hogy a könyv elejéről vett részekben van némi eltérés a kettő között, de a közepéről és a végéről vett részek teljesen megegyeznek (i. h. 65—6).

Ezeknek az adatoknak birtokában ALFÖLDI megkísérli korrigálni VARJAS megállapításait. Először is Lentsés György nem másoló volt, amint azt VARJAS gondolta, hanem ő a mű szerzője. Ebben az esetben azonban hogyan értékeli azokat a bizonyítékokat, amelyeket VARJAS Lencsés másoló volta mellett felhoz. Azok ugyanis kétségtelenül másolásra engednek következtetni. Erre vonatkozóan ALFÖLDI-nek az a véleménye, hogy Lencsés György „cédulázó” módszerrel gyűjtötte anyagát. Vagyis a hallott vagy olvasott recepteket egy-egy cédulára írta, s ezeket másolta majd évekkel később a kódexbe. Ezzel magyarázható a sok utólagosan betoldott papírszelet, mert ezeket a cédulákat csak akkor vette észre, amikor már túlhaladt a másolásban azon a részen, amelyhez a cédula anyaga tartozott. „Lentsés György tehát az *Ars Medica*-ban a saját munkáját adja s mégis másolt, t. i. a papírszeleteken összegyűjtötteket másolja át a folytatólagos munkába” (i. h. 64).

VARJAS szerint a kódex az 1570-es években keletkezett. A másolatban fennmaradt fedőlapról viszont kiderül, hogy 1610-ben fejezte be a munkát Lencsés György. A mű befejezésének dátuma nincs ellentétben azzal a megállapítással, hogy a kódex a XVI. század második felében keletkezett. ALFÖLDI-nek ugyanis az a véleménye, hogy a kódexíró Lencsés György és a Báthory Kristóf leányát Lengyelországba kísérő Lencsés György lehet ugyanaz a személy, aki már fiatal korában kezdte gyűjteni orvosi könyvének anyagát, s csak késő öregkorában fejezte be. Írását mindvégig megtartotta, s a papírt, amelyre írt, számítva a nagy terjedelemre, kellő mennyiségben előre beszerezte (i. h. 64). A késői másolás miatt, „öszülő fejfel” el is nézhetett egyes dolgokat, s így kerülhettek a szövegbe az elírások (i. h. 64—5). Az *Ars Medica* szerzőjét, Lencsést, ALFÖLDI is orvosnak véli (i. h. 66).

Sajnos, ALFÖLDI nem teszi közzé az eredetiből hiányzó részeket. A hiányzó fejezetek címe megvan ugyan a nyomtatásban közre adott indexekben is, mégis jó lenne ismerni a hiányzó szöveget.

ALFÖLDI cikke után csak a legutóbbi időkben fordult ismét az orvosi könyv felé az érdeklődés. A Magyar Nyelv 1961. évi 2. számában FARCZÁDY ELEK és SZABÓ T. ATTILA „Újabb adalékok a »XVI. századi orvosi könyv« kérdéseihez” címmel írtak tanulmányt. A tanulmány alapját KÖNYA IMRÉNEK, a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár bibliográfusának szóbeli és a Marosvásárhelyen megjelenő Orvosi Szemle 1956. 4. sz. 85—6. lapján írásban is megjelenő közlése adja, amely szerint a VARJAS BÉLA által nyomtatásban kiadott orvosi könyvnek egy XVIII. századi kézirat másolata is található a Teleki Könyvtárban (MNY. LVIII. 174). A tanulmány szerzői ezután ismertetik a KÖNYA által „felfedezett” kézirat kötetet, amely azonos azzal, amit ALFÖLDI már korábban megismertetett velünk, továbbá saját kutatásai alapján értékes adatokkal gyarapítják eddigi tudásunkat Lencsés György személyét illetően.

JAKÓ ZSIGMOND és KIS ANDRÁS révén FARCZÁDY és SZABÓ hozzájutott egy levélhez, amit Lencsés György sajátkezűleg írt le. A levélből kiderül, hogy Lencsés 1577-ben Báthory Kristóf vagy talán a felesége főudvarmestere volt. Így tehát valóban azonos azzal a Lencsés Györggyel, aki Báthory leányát Lengyelországba kísérte mint főszakácsmester. A szerzők szerint Lencsést

éppen az orvostudományban való jártassága tette alkalmassá a főszakácsmesteri tisztségre. Az előkerült levél azt is kétségtelenül igazolja, hogy az orvosi könyv Lencsés kezeírása (vö. MNy. LVII, 177—9). Lencsés korára nézve azt állapítják meg, hogy 1577-ben 35—40 éves lehetett, tehát 1610-ben, amikor az orvosi mű elkészült, 70 év körüli öreg ember volt (uo.). Ezután a tanulmányírók a két kézirat viszonyáról alkotott véleményüket mondják el, s az eredeti kézirat egyik megőrzőjéről, Barakonyi Borbély Jánosról is értékes adatot hoznak (uo. 173—83). Azon nem csodálkozhatunk, hogy ALFÖLDI cikke elkerülte egyes kutatók figyelmét, mert egyrészt az Irodalomtörténeti Közlemények nem nyelvészeti fórum, másrészt pedig a háború utolsó évében megjelenő folyóirat nem is szerezhető be mindenhol, mert a példányok nagy része elpusztult (vö. MNy. LVIII, 76). FARCZÁDY és SZABÓ részletesebben ismerteti a XVIII. századi másolatot, mint ALFÖLDI, s ők most már kétségtelenül igazolták, hogy a mű szerzője Lencsés György, de az eredeti (VARJAS által is használt) és a XVIII. századi másolat viszonyáról más a feltevésük. Szerintük az eredeti kézirat 1577 körül keletkezett, ezt adta ki VARJAS. Lencsés azonban tovább bővíthette s lemásolhatta a kéziratát, s ez készülhetett el 1610-ben, s erről másolták le a XVIII. századi példányt. Ezt azzal magyarázzák, hogy a másolatban nemcsak hogy megvannak az eredetiből ma hiányzó részek, hanem jelentős többletszöveg is van benne, s több esetben a fogalmazása is eltérő (i. h. 179—80).

Amint láttuk, a XVIII. századi másolat keletkezésének évét ALFÖLDI 1754-ben jelöli meg (IrtörtKözl. LIV, 62), FARCZÁDY és SZABÓ 1757-nek olvasák a kéziratban található adatot. A Magyar Nyelvben közölt fényképmásolat alapján valószínűbb az 1757-es dátum, de ezt erősíti meg Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtárlajstroma is (MNy. LVII, 182).

A másoló monogramját ALFÖLDI Z. F. S.-nek olvassa (uo.), FARCZÁDY és SZABÓ Z. J. S.-nek tartják (MNy. LVII, 175). A rendelkezésünkre álló egy lapnyi fényképmásolat alapján a kérdéses betű inkább F.-nek olvasható. A másoló kitérőről FARCZÁDYék nem szólnak.

Milyen szerzők műveiből merítette könyvének anyagát Lencsés György? Erre vonatkozólag saját megjegyzései igazítanak útba bennünket. Az egyes receptekben ugyanis utal a szerzőkre. A következő ókori és középkori orvosokra és filozófusokra hivatkozik: *Aeschrión, Aetius, Antonius Musa, Archigenes, Aristoteles, Avicenna, Dioscorides, Galenus, Hippocrates, Mesue, Nicander, Platearius, Platon, Rasis és Trallianus*; a XVI. századból *Bayrust, Paracelsust* és *Matthiolust* említi (vö. OrvK. XV.). Nemcsak a külföldiek eredményeit használja fel, hanem hivatkozik magyar orvosokra is. Említi *Adorján doctort*, aki valószínűleg Zápolya János háziorvosával azonos, azután *Ferencz doctort*, aki Báthori István Hunyadi Ferenc nevezetű orvosával lehet azonos. Előfordul nála *Ioja doctor* neve is, de erről még nem állapították meg, hogy ki volt (vö. OrvK. XV—XVI.). Az orvosoknak csak a nevüket említi, műveikről, Bayrus művének kivételével, nem szól.

Véleményünk szerint ezzel koránt sincs kimerítve Lencsés György forrásanyaga. Ezt bizonyítják az újabb kutatások is. KOVÁTS FERENC orvosprofesszor a *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* című folyóirat XIX. kötetében (1960) közli, hogy Lencsés György könyvének a tüdőről szóló része (OrvK. 136—52) JEAN FERNEL *Universa Medicina*, 1567-ben megjelent műve tüdőről szóló fejezetének a fordítása (i. m. 13—24). Lencsés több helyen kihagyja Hippokrates nevét FERNEL szövegéből, s elhagyja a tüdőről szóló rész bevezetését, különben a fordítás teljes, néhol nem egészen

hű, de hogy mennyire szó szerinti, arra bizonyítékként KOVÁTS az alábbiakat közli: „Varjas a nyomtatott szövegben az egyes szavak helyét kipontozta, mert az idő vagy egy vízcsepp a kéziratot azt a részt olvashatatlanná tette. A tüdőről szóló részben is találunk ilyen esetet. Felüve Fernel könyvének megfelelő oldalát, a magyar szavak minden további nélkül pótolhatók az eredeti latin szövegből” (vö. i. h. 22—4).

JEAN FERNEL nevét, amint azt KOVÁTS megállapítja, nem említi Lencsés György. Felmerülhet így annak a lehetősége, hogy nem az eredeti műből vette át Lencsés a tüdőről szóló részt. Támogatja ezt a feltevést az is, hogy amint KOVÁTS megállapította, Lencsés nem teljes egészében adja FERNEL szövegét, hanem elhagy belőle. Ennek az elhagyásnak KOVÁTS szerint egy eltévedt cédula lehet a magyarázata (i. h. 24). Másrészt azonban hozzá is tesz a szöveghez, mert az egyik receptnél azt írja: *Cherédj Borbala orvofajaga* (OrvK. 151). Ez nyilván nincs benne FERNEL könyvében, de benne lehetett egy közvetítő munkában, bár az is lehet, hogy Lencsés megjegyzése.

Mindenesetre KOVÁTS FERENC felfedezése ráirányítja a figyelmet Lencsés munkamódszerének egyik mozzanatára, valamint arra, hogy forrásait még tovább kell kutatnunk, s ezen az úton haladva esetleg még sok érdekes dolog bukkanhat elő.

KOVÁTS FERENC még egy dologra hívja fel a figyelmet, arra ugyanis, hogy Lencsés György nemigen volt orvos. Az eddigiekből láttuk, hogy VARJAS is, ALFÖLDI is tudós orvosnak hitte a könyv szerzőjét. KOVÁTS ezt a véleményét arra alapozza, hogy Lencsés túlságosan szerény. „Az akkori idők orvosa rátartibb volt, saját érdemeit vagy vélt érdemeit erősen kiemelte”, Lencsés pedig így ír: „En ezeket nem a bölts Embereknek, kik és nálamná Sokkal többet tudnak, de a 'Szegény tudatlanoknak azért Bedeggettem fok munkámmal és fáradsággal öbve, hogy vehetsenek ők valami hasznót belőle, En se találtafsam hivalkodással elni az ördög párnáján; de a Sz. Pálnak írása Berint legyen valami jó dologban foglalatot” (vö. IrtörtKözl. LIV, 66). Másokról is tudunk, hogy orvosi munkát fordítottak. Pl. Zay Anna a 18. században lefordította MATHIOLUS orvosi herbáriumát cseh nyelvből. Zay Anna is Lencséshez hasonlóan vélekedik munkájáról. Nem azért fordított, hogy „tudós és expertus orvosdoctoroknak injuriát tégyen véle”, hanem hogy száműzetésében „a reatódult nyomorúságot enyhítse” (IrtörtKözl. LIV, 63). Ezekhez az érvekhez még hozzátehetjük, hogy a XVI. századból már előbb említett három orvosi munka közül egyiket sem írta orvos, ismert orvosaink foglalkozásukat anyagi forrásnak tekintették, s az írói dicsőséget inkább mint humanista költők és tudósok keresték, pl. Zsámbóki János, Hunyadi Ferenc stb. (vö. OrvK. VI).

A kérdésnek azonban másik oldala is van. Ha kezünkbe vesszük az orvosi könyvet, azonnal szemünkbe tűnik, hogy a szerző következetesen kerüli az idegen szavakat. Minden szakkifejezést igyekszik magyarul visszaadni akkor, amikor még orvosi műnyelvünk nem volt. Idegen nyelven csak néhány orvosságot jelöl, ha mégis használ latin szót, akkor a magyar kifejezés magyarázata végett teszi. Stílusa könnyed és folyamatos. Elképzelhető-e, hogy mindezt olyan ember tegye, aki teljesen járatlan az orvostudományban? Ez olyan kérdés, amire a választ a további kutatások adhatják meg.

Összefoglalásként az orvosi könyvről az alábbiakat mondhatjuk: LENCSES GYÖRGY a szerzője, aki egész életében cédulákon gyűjtötte munkája anyagát, s művét 1610-ben a gyűjtött anyag lemásolásával fejezte be Váradon. A könyv címe: *Ars Medica*. A címet, a szerző nevét, befejezésének idejét és

helyét (Várad) az 1757-ben készült másolat tartotta fenn. A munkát a kutatók helyesen ítélték XVI. századinak, mert bár 1610-ben fejezték be, az anyag összegyűjtése a XVI. század végén történt. Nyelvészeti szempontból tüzetesen eddig még nem vizsgálták meg. Különösen értékes a benne levő szóanyag, a különféle orvosság- és növénynevek, melyek közül sok bizonyára itt fordul elő először. (VARJAS a Bevezetésben megemlíti, hogy az „orvosi könyvhöz szótár és tárgymutató is készül” (XXIV), ez azonban, sajnos, a mai napig sem jelent meg.) Nemcsak a szavak története szempontjából, hanem nyelvtörténeti, helyesírástörténeti és nem utolsósorban nyelvjárástörténeti szempontból is megérdemli a nyelvészek figyelmét.

II.

Ha kézbe vesszük a XVI. századi orvosi könyvet, azonnal szemünkbe tűnik nyelvének legjellemzőbb sajátossága, *ő-zése*. Jelen dolgozatunkbar kódexünknek ezt a sajátosságát kívánjuk elemezni. Nyelvelmélkünk *ő-zése* több forrásból eredhet. A XVI. századi irodalmi nyelvben van kisebb mértékű *ő-zés*, tehát egyrészt innen is származhat nyelvelmélkünk eme hangtani sajátossága, másrészt viszont lehet nyelvjárási eredetű is. Mivel azonban Lencsés György születési helyét és anyanyelvjárását még nem ismerjük, nem tudjuk megmondani, hogy melyik nyelvjárasterületnek az emléke ez a ránkmaradt mű. A kódex nyelvének minden irányú alapos vizsgálata, egyéb külső tényezőkkel együtt, lehetővé fogja tenni, hogy ezt az emléket is lokalizáljuk. A lokalizálásban jelentős része lesz az *ő-zésnek* is.

Adatgyűjtésünkben nem törekedhettünk teljességre, azonban adatainkat, mintegy 4000-et, a kódex különböző részeiből arányosan gyűjtöttük össze. Így természetesen egyes szavak ki is maradtak, s a szavak előfordulását mutató adatok sem teljesek, de a nyelvelmélkünk *ő-zésére* vonatkozóan kialakult képünket ezek nemigen befolyásolják.

Előljáróban meg kell még említenünk Lencsés György egyik munkamódszerét is. Tudjuk, hogy Lencsés különféle forrásokból merítette anyagát. Ezek között bizonyára volt több magyar nyelvű írás is. Mégis azt tapasztaljuk, hogy e hatalmas orvosi könyvnek minden egyes fejezete, receptje *ő-ző*. Márpedig egyáltalán nem valószínű, hogy Lencsés György minden magyar nyelvű forrása *ő-ző* lett volna. Vagyis Lencsés átírta saját nyelvjárására a hozzá került anyagot. Ennek a ténynek azonban talán mégis van szerepe a könyvben található ingadozó esetekben, az *ő-ző* adatok mellett található *ē-ző* változatok ugyanis esetleg forrásainak rovására írhatók. Az sem lehetetlen, hogy az ingadozások Lencsés nyelvtudatában meglevő különféle változatoknak a nyomai, amelyeknek realizálódását elősegíthették forrásainak elűtő adatai is. Az ellentmondó adatok értékelésében természetesen gondolnunk kell az íráshibára is.

Az *ő-ző* szavak *ő* hangja egyes nyelvjárásokban eltér a köznyelvi *o* hangtól. Ezt először PÉTER LÁSZLÓ figyelte meg (MNYj. I, 123) újabban többek között NYIRKOS ISTVÁN az abaúji Pusztafalu *ő-zését* vizsgálva jegyzett le ilyen hangokat: *szőm, kimēnt* (vö. MNYj. V, 155). Nyelvelmélkünkben az *ő* és *o* hangot négyféle betűvel írja a szerző: *ē, eo, ē, eo*, ezért felvetődik a gondolat, hogy vajon nem tesz-e írásban különbséget az *öröm, ökör* stb. szavak *ő-je* és az *ő-ző* alakok *önni, embör* stb. *o-je* között. Ezért megvizsgáltuk néhány szó adatait ebből a szempontból is.

Az *önni* igenévre cédulaink között 85 *ő-ző* adatot találtunk. Az adatok helyesírása így oszlik meg: *ē* : *ēnnj* 49, *eo* : *eonnj* 30, *ē* : *ēnnj* 2 és *eo* : *ēonnj* 4. A *fől* határozószóra és igekötőre 134 adatot vizsgáltunk meg: *ē* : 62, *eo* : 66, *ē* : 1, *eo* : 2. A *szöm* szóra 276 *ő-ző* példánk van, ezek megoszlása: *ē* : 263, *eo* : 13. A *tödd* igealak 122-szer fordul elő, *ē*-vel írva 94-szer, *eo*-vel 28-szor. Az *embör* szóra 131 adatunk van, *ē*-vel 124, *eo*-vel 7. A *gyermök* *ē*-vel 88, *eo*-vel 4 helyen fordul elő. Az *ezök* többes számú mutató névmás 207 adatának megoszlása: *ē* : 199, *eo* : 7 és *ē* : 1. Van néhány szavunk, amely csak *ē*-vel fordul elő: *mönnél* határozószó 14-szer, *pöszerce* növénynév 20-szor. A *melegön* határozóragos melléknév *ē*-vel 107-szer s *ē*-vel egyszer, hasonlóképpen az *igön* határozószó *ē*-vel 236-szor s *ē*-vel egyszer van meg adataink között.

Az adatokból láthatjuk, hogy leggyakoribb az *ē* betű. Lényegesen kevesebb az *eo*, a két, alul kampóval jelzett betű, *ē* és *eo* pedig csak ritkán fordul elő. Az *eo* előfordulása az *ē* mellett legnagyobb a szótó hangsúlyos szótagjában, *önni*, *szöm*, *tödd*, sőt a *fől* esetében a megvizsgált adatokban gyakoribb a *eo* betű az *ē*-nél. Vannak azonban olyan szavak is, amelyeknek hangsúlyos szótagjában is csak *ē* van (*mönnél*, *pöszerce*). A hangsúlytalan szótagban lényegesen kevesebb az *eo* (*embör*, *gyermök*), míg a végződések előtt a legkisebb az előfordulási aránya (*ezök*), az *igön* és *melegön* szavaknál el is tűnik. A *-köd* végződés, amikor *-kéd* helyett áll, 54 esetben van meg *ē*-vel, 33-szor *eo*-vel és egyszer *eo*-vel. A *-ször*-t a *-szër* helyett 38-szor *ē*-vel és kétszer *ē*-vel, de az *először* szóban 16-szor *ē*-vel, kétszer *eo*-vel és egyszer *ē*-vel találtuk meg. Az *-éköny* képző 15-ször *ē*-vel s kétszer *eo*-vel fordul elő.

Hogy a fenti adatokból valamilyen következtetést vonhassunk le, meg kell vizsgálnunk a „nem *ő-ző*” szavak *ő* hangjának jelöléseit is. Az *öszve* határozószó 86 megvizsgált adatából *ē*-vel van 23, *eo*-vel 62 és *eo*-vel egy. A *köt* igére és különféle származékaira 25 adatot néztünk meg: 13-szor *eo*-vel és 12-szer *ē*-vel fordul elő. A *gyökér* szó 23 adatából *ē*-vel 13, *eo*-vel 10 adat van. A *tör* ige különféle alakjaira *ē*-vel 16, *eo*-vel 13 adatot találtunk. A *föld* szó 9-szer van meg *ē*-vel és hatszor *eo*-vel.

Ezekben a szavakban az arány megváltozott. Az *eo* jel száma erősen megnőtt, az *öszve* esetében alaposan túl is szárnyalja az *ē*-t.

A hosszú *ő* jelölése szintén ezekkel a jelekkel történik. A *föz* ige *eo*-vel 19, *ē*-vel 15 és *ē*-vel egy esetben van meg adatainkban. A *fő* 'fej' szavunk viszont *ē*-vel 13-szor, *eo*-vel 6-szor fordul elő. Az *először* hosszú *ő*-je 16-szor *ē*-vel van, s csak 3-szor fordul elő *eo*-vel. A hosszú *ő* végzésekben a következő képet mutatja: az *-ő* igenévképző 36 adatból 33-szor *ē*-vel, kétszer *eo*-vel s egyszer *ē*-vel található; a *-ról* határozórag 111 előfordulásból 109-szer *ē*-vel van és kétszer *eo*-vel; a *-ből* rag pedig 120 példából 80-szor *ē*-vel, 38-szor *eo*-vel és egyszer *ē*-vel valamint *eo*-vel fordul elő.

Az adatok egybevetéséből megállapíthatjuk, hogy egyik jel sem fordul elő kizárólagosan egy típus jelölésére. Úgy látszik azonban, hogy az *ő-ző* szavakban az író gyakrabban használja az *ē* jelet, a nem *ő-ző* szavakban pedig, ha nem is mindig többször, de az előzőnél észrevehetően nagyobb arányban fordul elő az *eo* jel. Ugyancsak nagyobb arányú az *eo* használata a hosszú *ő*-k jelölésében. Viszont a hosszú *ő*-t tartalmazó végzésekben az *ē* mellett megint csak kis arányú *eo* van.

Abból a kétségtelen tényből, hogy az *ő-ző* szavakban általában lényegesen többször, az *-n* határozórag előtt meg szinte kizárólagosan alkalmazza az *ē* jelet, milyen következtetést vonhatunk le? Felvetődhet annak a gondo-

lata, hogy ha hosszú a szó, akkor inkább *ê*-t ír benne, ha viszont rövid, akkor *eo*-vel írja. Ennek azonban, ellentmondanak az adatok. Az *igön* és az *özve* például egyenlő hosszúak (az *sz-t* *g*-vel írja), s mégis az *igön* adataiban *ê* van, az *özve* előfordulásaiban pedig gyakoribb az *eo*. Azt talán merészség lenne gondolni, hogy arra törekszik az író, ha nem is következetesen, hogy ezekben az *ö-ző* szavakban az *ê*-vel a többi szavak *ö-jétől* eltérő hangot jelöljön, mert pl. a hosszú *ö*-t tartalmazó végződésekben is ez a jel a gyakoribb. Véleményünk szerint az adatokból csak annyi következtetés vonható le, hogy egyes gyakran előforduló szavak írásában igyekszik egyöntetűen eljárni, s mivel az *ê* írása egyszerűbb, s kevesebb helyet is foglal el, inkább ezt használja gyakrabban az egyes szavak állandósuló helyesírásában.

A kódex *ö-zését* a következő csoportosításban tárgyaljuk: A) Labiális *ö-zés*: 1. végzések előtt, 2. végzésekben, 3. szótó hangsúlytalan szótagjában, 4. szótó hangsúlyos szótagjában, 5. az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék hangsúlyos szótagjában. Ebben a csoportosításban az eddigi irodalomtól eltérő a tárgyalás sorrendje,⁴ amit a jelenség fejlődésének, kialakulásának figyelembevétele indokol. Az *ö-zés* ugyanis LOSONCZI felfogása szerint a szó végéről terjed a szó belseje felé (vö. NYK. XLIV, 373—406). Erre a fejlődésre következtetéseket vonhatunk le anyagunkból is, s így ez a tárgyalási sorrend sok felesleges ismétléstől ment meg bennünket. Az eddigi irodalom általában a *tött, vött, lött* alakokat vizsgálja külön, mi együtt tárgyaljuk az idetartozó *sz-szel* bővülő *v* tövű igéket (*eszik, lesz, tesz, vesz*). — B) Nyílt *ö-zés*: 1. szótó hangsúlyos szótagjában, 2. végződésben. Itt az irodalomnak megfelelően több csoportot azért nem veszünk fel, mert csak ezekre van adatunk.

A) Labiális *ö-zés*

Labiális *ö-zésnek* nevezzük azt a jelenséget, amikor a vizsgált kódexben más nyelvváltozatok *ê* hangjának helyén *ö* van. Adatainkat a mai köznyelvi hangállapothoz viszonyítottuk.

1. Végzések előtti *ö-zés*

Ö-zést találunk a különféle ragok, jelek és képzők előtt. Ennek megfelelően külön tárgyaljuk a) a ragok, b) a jelek és c) a képzők előtti *ö-zést*. Természetesen csak azokról a ragokról, jelekről, képzőkről beszélünk, amelyekre adatunk van vizsgált nyelvmemlékünkől.

a) Ragok előtti *ö-zés*

Névszóragok előtt:

A *-d* birtokos személyrag előtt: *ezêdben* (9, 25, 284, 446, 609, 622), *ezeodben* (68, 78); *hvelkêddel* 'hüvelykdeddel' (596); *Inêd* (120), *Inêdeth* (109, 118, 120), *ijnêdeth* (105), *Inêdnek* (109, 120), *Inêdre* (105), *ijnêdre* (119); *ketjegêd* (37, 58, 87); *zêmedben* (63), *zêmeddel* (11), *zêmedre* (74); *gond vjjelefeêd*

⁴ Vö. PÉTER L. MNyj. I, 125—33; DEME L. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái, Bp. 1956. 106—18; 151—55; PAPP L. MNyj. IV, 7—12; Uő. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, Bp. 1961. 28; Uő. XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, Bp. 1959. 59—60; NYIRKOS I. MNyj. V, 153—63.

(136); *vyzeletédeth* (574). Főnévi igenevekben: *elegýteneod* (47); *elnéd* (30); *tënnéd* (65).

Az -n határozórag előtt: Elhomályosult formában megvan *igen* szavunkban (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, MNy. LIV, 61—8). Erre a szóra 238 adatunk van, s ebből csak egy nem *ő-ző*, nyilvánvalóan elírás eredménye lehet: *Igën* (58), *Igën* (39, 43, 46, 262, 473 stb.), *igën* (34, 56, 141, 266, 485 stb.) stb., de: *igen* (132). Ugyancsak elhomályosulva van meg az -n a *minden* szóban (vö. BALÁZS JÁNOS, MNy. XLVIII, 160—6; újabban KÁROLY SÁNDOR a *minden* -n-jét képzőnek fogja fel. MNy. LVII, 154—162). Erre a szóra s különféle változataira 206 adatunk van, ebből csak öt nem *ő-ző*. Az ötből négy a *mindenkoron* összetétel, amelyre nincs is *ő-ző* példánk: *mýndenkoron* (106, 281, 282, 612), *Mýnden* (493). *Ő-ző* adatok: *mýndën* (34, 95, 134, 286, 485, 517 stb.), *Mýndën* (122), *mýndënfele* (14, 251, 565 stb.), *mýndënyk* (65, 97, 481, 607 stb.), *mýndënykben* (554); *mýndënykebël* (299), *mýndënyketh* (252, 265, 285), *mýndënkeppen* (289), *mýndënnapon* (38, 69, 450, 605 stb.), *mýndënwth* (53, 98), stb.

Helyhatározó funkcióban: *Chýewën* (300), *chýewën* (113, 130, 133, 264, 273); *Egën* (23, 43, 99); *egën* (10, 11, 12, 13), *Eegën* (34, 150); *Embërën* (142, 146, 475), *embërën* (62, 294); *Erën* (561); *ezën* (63, 271, 278, 621), *vgýan ezën* (130, 279) stb.; *geom fejerën* (68); *Al felën* (627); *zëm fenýjën* (58, 64), *Verëfenýjën* (583), *verëfenýjën* (6, 19, 86, 139, 403, 450, 451); *Fwlën* (586); *gërbesegën* (595); *gyërmëkën* (51); a *helyen* szóalakra 23 adat van, ebből egy nem *ő-ző*, de közvetlenül mellette *ő-ző* alak is van: *helyjën* ~ *helyjën* (8); *helyjën* (6, 33, 69, 118, 409, 449, 588, 646 stb.), *Mafhelyjën* (515), *twzhelyjën* (289); *hýdegën* 'hideg helyen' (8, 69); *ilyenën* (593, 615, 616); *Izën* (583); *ýelën* (481); *kezën* 'kézen' (410); *Melyjën* 'mellen' (581); *melyjën* 'amelyen' (138); *Melyjën* 'mélyen' (563); *mertekën* (65); *Nýjelvedën* (108); *eoregën* (emberen) (51); *regën* (524); *Sebën* (564, 571); *zegeletën* (56); *Szekën* (255, 263, 264), *zekën* (102, 261); *zëmën* (58, 59, 66 stb.), *vakzëmën* (11 stb.); *zýnën* (67, 294); *Terdën* (299, 524), *Terdeon* (278); *Teftën* (405, 472), *teftën* (638); *Týzënhat* (566, 570), *týzënhat* (565), *týzën hat* (610), *týzënhatot* (286) stb.; *Týzënketh* (129, 570), *týzënketh* (11), *Týzënketh* (610), *Týzënkettë* (594), *týzënkettëth* (286), *týzënketteod* (73, 292); *Týzën Nyolcz* (128, 611); *Týzëneoth* (86), *Týzën eoth* (40), *týzën eoth* (290), *týzën eoteod* (38, 64, 288); *wtefën* (584); *Ver vetelën* (527), *ver vetelën* (23, 26); *výzeletën*! (297); *výzën* (450); de *Hegýjën* (447).

A többes szám jele után is *ő* van az -n előtt: *affelekën* (471); *belýjekën* 'bélieken' (147); *Betegëkën* (613); *Embërekën* (58, 63, 282), *embeorëkën* (106, 276) stb.; *Erekën* (485); *ezëkën* (49); *az kýkën* (111, 252, 257); *gyërmëkchýjekën* (110); *gyërmëkeokën* (38, 125, 276); *hegyëkën* (612); *helyëkën* (10, 34, 533, 646); *melyëkën* (400); *nemelyëkën* (143); *ëregëkën* (125); *zëmëkën* (59); *Valakýkën* (148).

Időhatározói funkcióban: *Ebedën* (103, 636); (*mýndën*) *hetën* (24, 287, 517, 623); *mýhelyjën* 'mihelyt' (88, 608); *regën* (256, 605).

Mód- és állapothatározói funkcióban: *betegën* (626); *bwën* (621); *elewenën* (635); *fejerën* (574); *hýdegën* (79, 99, 554); *kekën* (641); *kemenýjën* (64, 98, 258, 582); *kentën kennýj* (594); *kezën* (26); *kewertën* (571, 572); *lewe'ën* (268, 272, 278); *Melegën* (78, 80, 142, 286, 588 stb.), *melegën* (294), *meleg'hën* (123) stb., összesen 108 adatunk van; *mënthën* (207, 281, 296), *meontën* (296); *Mergëfën* (613); *mertekletëfën* (516); *Nehezën* (144), de: *nehezen* (137); *nýjeltën el Nýj* (254); *Magyar nýjelwën* (53); *ýjketën* (88), *fwetëfën* (259); *zepën* (12, 35, 264, 402, 515, 567, 620 stb.); *teledën tele* (98); *wetkefën* (88).

Úgy látszik, ingadozás volt a kiejtésben a minden, *nehezen* esetében. De természetesen vannak olyan szavak, amelyekben nincs *ö* az *-n* előtt, mert nyílt *e* a tővéghangzó: *kénnjen* (252); a *-képpen* toldalék is *e*-ző: *ezénkeppen* (587), *fékeppen* (150), *mündénkeppen* (289), *ellenkézékeppen* (603).

A *-st* határozórag előtt: *kepélth* (90, 290).

A *-t* tárgyrag előtt: *Belenchýkeoth* (608), *Betegéth* (14, 33, 41, 59, 148, 403, 609 stb.) stb.; *Betegfegeth* (481), *betegfegeth* (54, 61, 147, 149, 251, 252, 296), stb.; *bwdéffegeth* (86); *chýewét* (289, 298), *Cýewéth* (47), *chýewéth* (98, 138), *chýeweoeth* (296); *Cýécheoth* (39); *chýëndessegeth* (149); *cýeppéth* (5), *chýépéth* (37, 89, 94, 207, 607, 640) stb., de: *egýcheppet* (56); *ebedeot* (297); az *ecet* szó tárgyragos alakjára 40 példánk van, mind *ö*-ző: *Eczetéth* (6, 9, 134, 264, 567, 590, 635) stb.; *edéffegeth* (613); *Ehfegeth* (150); *elefegeth* (68); *emlekeozetéth* (59); *eredeteoth* (251), *eredetéth* (146, 295); *fenéffegeth* (67); *festekeoth* (539, 628); *genýetfegeth* (278, 279), *genýetfegeth* (85, 148); *genýetfegeoth* (282); *Glýtéth* (473, 584); *Glýteoth* (588), *glýtéth* (565, 575, 580); *gýermékéth* (39, 89, 293), *gýermékét* (21), *gýermékeoth* (63, 69); *hewfegeth* (615); *Hýdegeth* (618), *hýdegeoth* (629); *ýteletéth* (607); (*Dýžno*) *kekéth* (65), *Vadkekeoth* (266); *kéwechýét* (260); *kéverfegeth* (410); *lekéth* (36), *lekéth* (627), *lekeoth* (634); *leléketét* (137), *leléketéth* (128, 141, 143, 149); ingadozás mutatkozik lép szavunknál: *ýuhlepéth*, *ýulepéth* ~ *ýulepeth* (23), *Iulepéth* (472), de: *Lepeth* (14), *lepeth* (32), *ýulepet* (14), *íulepeth* (13); *lednekeoth* (408); a *liszt* szó *-t* ragos formájára 37 *ö*-ző adatunk van: *lýgtéth* (80, 130, 255, 406, 566, 640 stb.) stb.; *Melegfegeoth* (38), *Melegfegeth* (482, 483), *melegfegeth* (8, 481); ingadozás van a *méreg* szóban is: *Mergéth* (51, 611, 641), de: *Mergeth* (605, 607); *mertekletlenfegeth* (149); *ménýetéth* (38); a *nehezeket* szóalakra 76 adatunk van, mind *ö*-ző: *Nehezekét* (35, 145, 288, 565 stb.), *Nehezekéth* (40, 118, 265, 473, 610 stb.), *nehezekeoth* (258, 471, 591 stb.), *nehezekét* (290) stb.; *Nedweffegeth* (14, 35, 58, 76, 144, 273, 283); *Nedueffegeth* (35) stb.; *Neheffegeth* (143); *Nyerfeffegeth* (54), *nyerfeffegeoth* (90); *pepét* (68), *pepéth* (4, 9, 130, 257, 259, 279); *petrezselyem* szavunk adatai is megoszlanak: *Petrefelmét* (292), *Petrefelmeoth* (449), *petrefelméth* (140, 282, 401, 406), de: *Petrefelymeth* (124), *Petrefelmeth* (450); *pýntéth* (517, 583); *plehéth* (595); *pélýhét* (41); *Retkét* (139), *retkét* (25), *Retkéth* (66, 86, 132, 140, 282, 286, 533, 606, 642), *retkéth* (25, 89, 103), *retkeoth* (295); van *ö*-ző adat a *sárkerep* szóra is: *Sarkerepéth* (270), *Saar kerepéth* (268), *Saar kerepeoth* (132), de: *Saar kerepeth* (42, 68, 130); *seb* szavunk *-t* tárgyragos adatai között 26 *ö*-ző adattal szemben két nem *ö*-zót találunk: *Sebét* (408, 567, 590), *Sebeoth* (300, 551, 567, 633, 636) stb., de: *Sebet* (590); *Sebeth* (567); *setetfegeoth* (56); *fiketfegeth* (54, 90); *ýíketfegeoth* (90); *ýíketéffegeth* (89); *ýíwvegéth* (40); *zekét* (26); *Týkmonzekéth* (527); *szem* szavunk tárgyragos alakjára 39 adatunk van, ebből 37 *ö*-ző: *zéméth* (14, 61, 129, 581 stb.), *zémooth* (60, 68, 74, 78, 80) stb., de *zemet* (76), *zemeth* (134); *zwwkegeoth* (41); *telefegeth* (54); *temerdékéth* (138); *Testéth* (49, 57, 475, 523, 604 stb.), *teftéth* (12, 48, 289, 475, 622 stb.) stb.; *Térýekét* (265), *Térýekéth* (50, 610, 618, 631 stb.) stb.; *wreffegeth* (48); *wegéth* (37, 403), *wegeoth* (405); *verýtekéth* (624); *výzeletét* (284), *výzeletéth* (14, 24, 280, 614, 645 stb.) stb.; *Výjketegéth* (474), *výjketegéth* (264).

Adatainkból megállapíthatjuk, hogy *ö*-zés mutatkozik a *-ség* képző után: *betegségöt*, *édősségöt*, *éhségöt*, *eleségöt*, *fényősségöt*, *gennyedségöt*, *hévségöt*, *hidegöt*, *kővérségöt*, *melegségöt*, *mértékletlenségöt*, *nedvességöt*, *nehézségöt*, *siketségöt*, *siketőségöt*; vannak azonban kivételek is: *eleoffegeth* (64), *eléffegeth* (523); *mertekletéffegeth* (22). Megvan az *ö*-zés az *-et* képző után is: *emlékőzetöt*, *eredetöt*, *ületöt*,

lélekzetöt; továbbá, ha zárhangok előzik meg a tővéghangzót: lépöt, csöppöt, sárkereköt; seböt; ebédöt; ecetöt, glütöt, mönyétöt; festéköt, gyermeköt, kéköt, ledneköt, nehezéköt, széköt; betegöt, sivegöt; szömöt; cs után: csöcsöt, kövecsöt: v után: csévöt; a hangzóvesztő tövekben: lelket, mérgöt, petrezselymöt, retket, de férget. Amint láttuk, ingadozás van a csepp, lép, méreg, petrezselyem, sárkerek, seb, szem szavaknál. A lép és méreg szavak tárgyesetében ma nyílt e tőhangzót jelöl az Értelmező Szótár.

Természetesen nincs ö-ző adat a -k többes jel után, mert nyílt e követi a -t előtt: embéréketh (604, 616, 617, 633); ereketh (73); ežéketh (82, 291, 253, 402 stb.) (148 adat); fergeketh (92), fergeketh (578); fweketh (283); Fýgeket (408), gerečeketh (617); iljenéketh (50, 562); Iegýjeketh (472); kezéketh (403), keop-pélyeoketh (51), kēwechýjeket (263, 260), kēwechýjeoket (253, 256); kēweréketh (582); Clýjteréketh (59), crýjteleoket (278); lelékzetéketh (88); mjndēnēketh (62); Nedweřjegēket (283); Eoregēketh (582); žýnēketh (58); Sžēmēketh (606), žēmēketh (62); eoketh (69); veréketh (637); Nincs ö a -t tárgyrag előtt, ha a tővéghangzót -d birtokos személyrag előzi meg: Inēdet (119), Inēdeth (109, 118, 120), ýnēdeth (105); výžetlédeth (574).

Nincs ö a -t előtt a ma nyílt e-t tartalmazó alábbi szavakban. Egeth 'egyet' (516); egettēt (259, 627); egýebet (131); fejēt (445); al felet (262); ferget (411); Bechýfweth, Szeekfweth (3), Belendfweth (82); kērřfergeth (448); Kenýjereh (81), kenýjereh (450); kērnyjeketh (63); galýczkēwet (583), kenkēweth (447); Nyjřfeth (524); až melýeket (78); Meřfeth (628); mezet 'mézet' (70) (10 adat); ěrēmeth (23); Remefeth (296); rezekeketh (49); rezet 'rezet' (410); ženeth (78); rwet (473); tejet (280), teýjet (618); verýjeketh (73); výžeth (59, 72, 65), výžet (78).

Igeragok előtt:

Az -m első személyű tárgyrag előtt: ýtelēm (608), hýžēm (622), velēm 'vélem' (622).

Az -l második személyű alanyi rag előtt: ežěl (110).

A -d második személyű tárgyrag előtt:

Jelentő módban: megh chýjelekeodeod (104); eože elegýtēd (410), eože elegýteod (51, 60); megh erēd (571); erēttetēd (95); erētetēd (6); megh eržēd (115, 296); megh eřžēd (131); hýntēd (579); iřmerēd (69), ěřmerēd (41, 93, 250, 297, 621), megh eořmerēd (41, 138, 250) stb.; ěřmerhetēd (643); kenēd (70, 82, 448), megh kenēd (450); el kerekýtēd (647); melegýtēd (284); meteod (647); mjwēlēd (276), mjwēleod (140), žeretēd (139); težēd (51, 113, 273, 563, 614), bele težeod (113); el twrhetēd (115); bele wltetēd (284); vežēd (446), el vežēd (276), el vežeod (24); vetēd (406); výžēd (636), výžēdis (595).

Ezekben a jelentő módú adatokban ingadozás nélkül mutatkozik az ö-zés. A felszólító módú igealakokban azonban a nyílt e miatt nincsen ö-zés a -d rag előtt: elegýcched (107), elegýched (42, 67, 517); higgýjed (271, 410); hýjnched (294), hýjncýjed (565, 580); kennýjed (63, 79, 118, 122, 136, 142); tegýjed (80, 81, 114, 276, 410 stb.), tēgýjed (145); tērēlýjed (122, 474); wltēřfed (262); vegýjed (25, 74, 622), vēgýjed (44, 64, 264, 401 stb.); výjelýjed (281). Az itt felsorolt szavak egy részére hoztunk példát a jelentő mód tárgyalásánál is, de ott természetesen ö-zést találunk a -d előtt.

Az -n harmadik személyű alanyi rag előtt: jelentő módban: a ležōn szóalakra 152 adatunk van, mind ö-ző: ležēn (4, 67, 106, 256, 485, 603 stb.), megh ležēn (5, 43, 74, 107 stb.); a megyenre 73 adatunk van, szintén mind ö-ző: megýjēn (31, 132, 250, 281 stb.), be megýjēn (147), el

megjén (47, 68 stb.); *vezén* (53, 113, 146, 484, 587, 604, 611, 620), *be vezén* (613, 626), *el vezén* (14, 65, 70).

A felszólító módban szintén *ő* az *-n* személyrag előtti magánhangzó: *egjén* 'égjen' (101, 259, 566); *Eljén* (8, 11, 39, 125), *eljén* (12, 38, 43, 69, 150, 291, 472, 515 stb.), stb.; *erjén* (610); *ferjén* (259), *ferjeon* (47); *hegedwleffjén* (23); *hijnchén* (13); *keljén* (38, 82, 83, 115, 515, 573); a *legyen* szóalakra 98 adatunk van, mind *ő*-z: *legjén* (23, 82, 110, 150, 277, 285, 409, 565, 622 stb.), *legién* (6, 51, 127, 276, 284, 451 stb.); *mènnjén* (92, 115, 264, 294, 595 stb.); *be mènnjén* (103); *mijweljén* (13); *Nezzén* (34); *nijeljén* (133); *Pwzégjén* (104); *rekeggjén* (572); *geokdechéljén* (87); *tegién* (144); *teggjén* (38); *terémjén* (290); *vegjén* (50, 53, 133); *vijeljén* (51).

A ható igék felszólító módjának harmadik személyében is *ő*-zés van: *egethessén* (457); *leheffjén* (42); *meheffjén* (89, 252, 271, 515); *el nijelheffjén* (130).

b) Jelek előtti *ő*-zés

Kódexünkben a *-k* többesjel és a *-tt* múlt idő jele előtt találkozunk *ő*-zéssel. A középfok jele előtt nincs *ő*-zés. A *-k* többesjel előtt: *Belék* (255, 564), *Belékben* (251, 256, 263), *Belékbeol* (251, 264), *Beleokbeol* (256), *Beléketh* (606, 613), *Beléknek* (252, 256, 263), *Beleoknek* (255) stb., de: *Belekhéz* (256); *Betegékén* (613); *Betegjegékbenis* (148), *betegjegékben* (252), *Betegjegeoket* (55), *betegjegéknek* (54, 272), *betegjegéktul* (5); *Cijewék* (290), *chjéwéknek* (280), *Chjéwékrél* (290); *chjépefjékel* (604); *chjépégések* (291); *Edenyékben* (484); *Eledelék* (8), *eledelékis* (256), *eledelékkel* (12, 646), *Edeleleoknek* (53), *eledeléktul* (110); *elejegék* (22); *embérék* (21, 296, 610), *embereokban* (52), *Embéréketh* (604, 616, 617, 633), *embéréknek* (118, 595), *embeorékén* (106, 276), *embéréktul* (106) stb.; *Enjwések* (621); *Erchékben*, *Erczéktul* (603); *eréffjegékkel* (111); *Erülenékben* (587); *kj ejefjéketh* (597); *etelékkel* (12), *eteleokkal* (23); az ez névmás többes számára és többes számú ragos alakjaira 207 adatunk van, mind *ő*-z: *ezék* (33, 67, 146, 523, 619 stb.), *ezéketh* (41, 57, 253, 281 stb.), *ezeoketh* (12, 129, 116), *ezeokkal* (51) stb.; *Mjndezéknek* (128), *Mjndezékbél* (58) stb.; *Febrijékbél* (485); *fejérek* (116); *felelmesjék* (77); *Féwenjéok* (282), *féwenjéket* (287); *Fwjtéleffjébeol* (605); *genjétfjegék* (261); *Haath gereczéketh* (617); *gyermékeok* (125, 283, 633), *gyermékekben* (587), *gyermékeokén* (38); *gyékeréketh* (288); *gyétresjék* (613); a *helyeken* szóalakban *ő* van *-k* előtt, talán az *-n* előtti *ő* hatására: *helyékén* (10, 34, 533, 646), de egyébként: *helyekbeol* (256), *helyekre* (524); *hjdegek* (146, 606, 621), *hjdegéketh* (43); *ilyénék* (604, 619), *ilyénéketh* (50), *ilyénéket* (562), *ilyénéknek* (148, 257); *Inéketh* (615); *Iegjéketh* (472), *jegjéoknek* (474); *jelék* (129, 148, 562, 629 stb.), *jleok* (563), *jleokben* (296), *jelékbél* (562, 586) stb.; *kekék* (146); *kemenjék* (400); *kemenjegéketh* (400); *kenefeokkalis* (78); *kenefékkal* (278), *keneféktul* (284); *Cljfterékkel* (627), *Cljfteréketh* (59), *Crjfteljék* (608), *crjfteleoket* (278), *crjfteljékkal* (267), *Crjfteljékkal*, *Crjsterék* (608), de: *Crjftereket* (608), ez az egy adat talán csak elírás, ugyanazon az oldalon több *ő*-zó adat is van; *kéwechéketh*, *kéwechjéketh* (258), *kéwechjeoket* (253, 254, 256) stb.; *kéweréketh* (582); *leheffjékel* (604); *hjdeg leleffjékben* (483); *Leléketh* (485); *lelékzeték* (128), *lelékzetékkal* (88); *leweffjéke* (110); a *méreg* többes számára négy példánk van, de ezekből csak egy *ő*-z: *Mergék* (628), de: *Mergek* (603, 604, 605); a *mérgesek* *-k*-ja előtt viszont csak *ő* van: *Mergejék* (621), *Mergjék* (603, 622); *mjndénék* (34, 257, 283, 298), *mjndénékben* (295), *Mjndéneoket* (143), *Mjndénéktul* (34, 517) stb.; *Nedwejék* (53, 621), *Nedweffjékel* (23); *Nedweffjegék* (105, 251), *Ned-*

wefjegëketh (11, 77, 102, 103) stb.; *njyerfjegëk* (40), *Njyerfjegëk* (56); *Eoregëk* (125) *Eoregëketh* (582); *Eozwerëk* (608), *Eozwerëketh* (616); *rezëgëfëkben* (25); *rezëgëgeok* (41); *Sebëk* (269), *Sebëketh* (568, 578), *Sebëknek* (561, 576), *Sebëkre* (621) stb.; *sebooffeok* (255), *Sebëfëknek* (581); *zegletëkën* (69, 77); *gjnëk* (69), *gjnëketh* (58); *gëmëk* (8, 10, 26, 32, 34, 59), *gëmëketh* (72), *gëmëknek* (63, 69); *wakzëmëkëth* (20), *wakzeomeoknek* (53) stb., de: *wakzemekre* (9); *Spetiefëketh* (565); *gwkwzegëfëk* (610); *tehetfegëk* (607); *Themetefoeknek* (22); *tërlefëkkel* (34) *tërtenetëkbël* (561); *megh twzefwlefëkben* (127); *verjytekëk* (606); *verëketh* (637); *zengfëk* (641).

Az adatokból láthatjuk, hogy a *belek*, *helyek*, *mérgek* esetében ejtésbeli ingadozás lehetett, a többi szónál általában nem beszélhetünk *-k* többesjel előtti *ë ~ ö* ingadozásról. Lehet, hogy a *szélesek*-ben szintén ingadozás volt, de csak egy adatunk van rá, s az nem *ö-ző*: *zelëfjek* (595). Az adatokból azt is megállapíthatjuk, hogy *ö* tövéghangzó van a *-k* többesjel előtt a *-ség* képzős származékokban: *betegségök*, *eleségök*, *gennyedtségök*, *keményiségök*, *nedvességök*, *nyerseségök*, *részögségök*, *tehetségök*; az *-és* képző után: *csipésök*, *csöpögésök*, *esések*, *füstölések*, *gyöttrések*, *kenések*, *lehések*, *hideglelések*, *temetésök*, *törlések*, *tüzelések*, *zengések*; az *-s* melléknévképző után: *enyvesök*, *féelmesök*, *levesök*, *mérgesök ~ mérgösök*, *nedvesök*, *részögösök*, *sebösök*, *szükségösök*; egy-egy szóban előfordul a *-cs* és a *-tlen* képzők után is *ö* tövéghangzó: *kövecsök*, *erőtlenök*. Nincs *ö* a *-k* előtt nyílt *e* helyett: *fergek* (577, 612, 639) *fërgeketh* (92); *gyëtrelmek* (299); *Izëkre* (54), bár ebben a szóban ma lehet nyílt és zárt *e* is (ÉrtSz.); *reßek* (483) stb.

Ö-zés van a *-tt* időjel s befejezett melléknévi igenev képző előtt: *betegfëkëdëth* (604); *chjëlekeodeot* (226); *le chjwggedët*, *megh chjwggedeoth* (403); *Egetëth* (44, 91, 488, 584 stb.), *eketëth* (46, 129, 259, 403 stb.), *eketëttet* (259); *egettetëth* (627); *egëth* (100, 405, 446, 449) stb.; *elegjëtth* (101, 625, 635), *elegjyëth* (106, 516), *elegjëtthet* (290, 516), *megh elegjëtthet* (110); *megh elegjëtthet* (104, 256), *ëgwe elegjëtthet* (627); *emezëth* (63), *megh emezëtthet* (62); *erëtlënedët* (252); *erzëth* (143), *erzëtthet* *megh* (11); *efëth* (562, 563), *efëth volna* (120, 604) stb.; *kj etetëth* (279); *kj Etetëthet* (147); *fejët* 'fejt' (141), *fejëtth* (256, 620), *fejëth* (280); *genjyetfegëfëdeoth*, *megh genjyetfegëfëdeot* (76); *megh gjwlekeozët* (256); *megh idefëdeoth* 'megidősödött' (23); *kellëth* (575), *kellëth volna* (610); *megh kemenjëdëth* (531); *megh kezjttetëth* (610); *kezdët* (57), *kezdëth* (635), *el kezdëth* (404), *kezdëtthet* (76); *kezdëtthet* (46, 59), *kezdëthet* (23); *megh kjüfëbbjëtthet* (73); *megh kërnyëkjëtthet* (530); *leheoth* 'lélegzett' (143); *el mecczëth* (647), *feol mecczëtthet* (143), *feol mecczëtthetnek* (148); *melegjëtthet* (10); *el meredët* (40); *megh merëjyëtthet* (604); *Newekëdët*, *Newekëdeoth* (98), *newekëdëth* (115); *megh newezëth* (610); *Megh njrëth* (gjapiju) (270); *megh Eoletëth* (604); *megh rekedëth* *volna* (295); *rekeztëthet* (93); *rëndëtthetnek*! (95); *repedëgët* (133, 410); *megh sebëjyëtthet* (608); *megh sertetëth* (634); *megh serwët* (291), *megh serwëth* (595); *zegëth* (589); *zwoletëth* (481); *wgj teccjëtthet* (59); *megh temerdëkeodëth* (532); *Megh tepëth* (353); *kj terjyedëth* (529, 561); *termëth* (37, 132, 263, 482, 627 stb.), *megh termët* (296); *megh twzëjyëtthet* (258); *veretëthet* *volna* (638); *vezëth* (149), *el vezëth* (604), *eze vezëtthet* (41), *megh vezëth* (52, 105, 124, 522, 633); *el vetëth* (21); *vettëthet* (150); *vetëtthet* (523), *be vetëtthet* (604); *vjzellëtthetnek* (88).

A fenti szavakban kivétel nélkül minden példánkban *ö* van a *-tt* jel előtt. Az adatokból megállapíthatjuk, hogy *ö-zés* mutatkozik a *-d* és *-köd* képző után: *csüggedött*, *erőtlenödött*, *gennyedtségösödött*, *idősödött*, *keményödött*, *rekedött*,

temérdőködött; betegesködött, cselekedött, neveködött; az -et, -et műveltető képző után; égetött, elegyítettött, késztítettött, kezdetött, környéköztetött, melegítettött, öletött, sértetött, tüzesítettött veretletött, vétetött, vettetött; az -ít képző után: mérgeztött, elegyítettött, sebösítettött; a -z és -köz képzők után: érzött, nevezött, repedezettött; gyűleltözött; az -sz képző után: rekesztött, emésztött. Természetes azonban, hogy nemcsak ezekben a képzett szavakban, hanem alapszókban is előfordul ő-zés: tépött, égött, szegött, esött stb.

c) Képzők előtti ő-zés

Névszóképzés: Megvan az ő-zés a deverbális és denominális névszóképzők előtt egyaránt.

Deverbális képzők előtt:

A -g képző előtt megvan a *részeg* szóban, amennyiben elfogadjuk a *rejt*, *révül* szavakkal való összefüggését (vö. SzófSz.; D. BARTHA KATALIN: A magyar szóképzés története, Bp. 1958. 69 l.): *rezéggh* (606, 618), *rezégghs* (615), *rezégghélekben* (25), *rezégghelgh* (52) stb. Szerintünk valószínűleg ugyanez a képző van a *veztég* (611), de *veztegh* (15) határozószóban. Mészöly ebben -ig ragot lát (MNy. XXI. 120—4), Bárczi azonban ezt vitatottnak tartja (SzófSz.).

A -k képző előtt szintén megtaláljuk az ő-zést: *etlök* (62), *Etlök* (105), *etlöknek* (252, 633), *Meredlök* (49, 638), *meredlök* (50), *Meredlöknek* (4, 48); *Meredlökös* (51) stb.; *rejtök rezegbél* (148); *vetlökert* 'véteker' (22).

A -delem képzőbokr előtt: *kefédelmes* (137, 279), *kefédelm* (98, 593); *vezédelmes* (32, 62, 128, 250, 298 stb.) *vezédelmef* (128), *leggh vezédelmefb*, *vezédelmef* (77), *vezédelm* (586), *vezédelmében* (619) stb.

Denominális képzők előtt:

A -d sorszámnévképző előtt: *tjűzénketteod* (73, 292); de *Negjéd* (66).

A -k kicsinyítő képző előtt: *fezékben* (44); a *lélek* és *lélegzet* szavakra 95 adatunk van, s ebből csak egy nem ő-zó: *lelekgétl* (137), ez valószínűleg csak elírás eredménye; de *lelök* (88, 143, 482 stb.) *leleok* (4, 34, 56), *Lelökben* (483), *Lelöke* (483) stb.; *lelökzet* (40, 133, 137, 144, 587 stb.), *leleokzeth* (39, 96, 147, 146), *lelögzetlök* (26) stb.

Az -s melléknévképző előtt nagyon sok esetben találunk ő tövéghangzót; *béchwletlök* (605), *béchwletlökfb* (521), *béchwletlökfbnek* (605); *Beteglök* (256, 482), *beteglök* (84), *beteglökkédlök* (265), *Beteglökkédlök* (483); *Béleglök* (280, 616), *béleglök* (84, 93, 124, 299) stb., *bwleglök* (88, 517), *bwleglökfen* (622) stb.; *Djchélégelök* (253); *dégletlökfeleglök* (515); *Ecetlök* (14, 25, 125, 294, 407 stb.), *ecetlök* (121), *Echetlök* (530); az *édes* szó 26 adata közül csak 17 ő-zó, nyilvánvaló, hogy ez a kiejtés ingadozását mutathatja: *Edlök* (14, 42, 110 stb.) *edlökched* (14), *edlökfegetlök* (613), *edlökfege* (266), de: *Edes* (10, 69, 89, 281, 288), *edes* (90, 104, 273, 617); *egelleglök* (43, 46, 104, 150), *Egeleglök* (20); *egjénlökfen* (143), *igjénlök* (549), *igjénlök* (562), *igjénlökfen* (300, 585, 587, 595), *igjénlökfen* (256); *elegleglök* (55); *eleglök* (146); *elemlök* 'örög' (276); *Elök* (22, 77, 299, 562), *elök* (14, 69, 78, 125, 445, 586) stb., *eleoffegeth* (64), *elöffegeth* (523); *fenlök* 'fényes' (33, 67, 451), *fenlökfege* (41), *megh fenlökfitj* (451), *fenlökfegeoth* (67); *fjévenjök* (280, 282); *genjketleglök* (250, 277, 295, 296, 299, 561), *genjketleglökfwlefe* (250), *megh genjketleglökfwleferlök* (279), *megh genjketleglökfwlelök* (143), *genjketleglökfen* (296); *gjjemberlök* (633); *gjjénjgeorwleglök* (26), *hjjwölök* (6); *jölökfb* (254), *jölökfben* (34 adat) (8, 22, 53, 83, 90 stb.) stb.; *keplök* (284); *ketleglök* (296); *kecczölök* (75); *kjemenjök* (282);

kéréztés (318), de *Kereztes* (533); *kézén/egés* (22, 482, 484, 516, 586) stb., *kézén/egés/keppen* (621); *lehet/egés* (530, 640); *Meleg/egés* (482), *meleg/egés* (483); *Meredékeos* (51); *mérges* szavunk 24 adata közül 22 *ö-ző*: *Mergés* (51, 482, 515, 572, 603 stb.), *Mergélén* (613), *mergél/eggel* (36) stb., de *merges* (639), *Mergések* (621); *Mertekleteos* (23), *mertekletés* (26, 150, 481, 484) stb., *mer-tékleté/je* (138) stb.; *Nedwe/egés* (84); *Eorwenyés* (63, 631); *péchetés* (291); *rezketegés* (52, 53, 404), *Rezketegél/egh* (4), *Rezketegél/segről* (52); *rezgél/é/ékben* (25); *rettenetés* (280, 604, 630); *retteneteos* (283); a *sebes* szóra és származékaira 48 adatunk van, mind *ö-ző* az *-s* képző előtt: *Sebés* (79, 279, 586, 591), *Sebeos* (300), *sebés* (261), *Sebés/nek* (581), *megh jebé/ith* (150), *megh jebé/jyttetjk* (563), *Sebés/édjk* (569), *Sebés/ules* (255, 263, 279, 299) stb.; *Setelés* (57), *jetetél/nek* (59), *jetetél/egh* (59), *jetetél/en* (61); *Sýketés* (83), *fýketél/segét* (89); *Szegletél* (562); *széles* szavunk és származékainak 21 adatából 20 *ö-ző*: *zelés* (53, 266, 471, 572, 595) stb., *Szelé/býk* (471), *megh zelél/jýched* (51), *zelél/egh* (562) stb., de *Szeles* (88); *Szwlk/egés* (606), *zwlk/egés* (11, 44, 59, 137, 483, 596 stb.); *Týztés* (43, 103); *tékletetés* (531); *verés* 'véres' (71, 118, 147, 299, 563, 614 stb.), *Verés/segerél* (71) stb.; *výzketegés* (474); *vérheonýjegé/ís* (67); a *vörös* szó 68 *ö-ző* adatával szemben két nem *ö-ző* áll: *Vérés* (11, 70, 81, 287 stb.), *veorés* (73, 86, 80, 23, 581) stb., de *Veres* (63), *veres* (449); *vér/énýés* (144). Nem találunk *ö-ző* példát a következő szavak adataiban: *megh hegýe/íwl* (149); *vetkes* (75, 124, 522).

Adatainkból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *-s* képző előtti *ö-zés* kialakulása folyamatban van, s ezt a kialakulást a szavak töve is befolyásolja. Elég nagyszámú adatunk van ahhoz, hogy a folyamat alakulására nézve némi szabályosságot állapítsunk meg. Általában *ö* tővéghangzó van a *-ség* képző után: *bőségsős*, *dicsőségsős*, *egészségsős*, *elégsségsős*, *gyönyörűsségsős*, *kétségsős*, *közönségsős*, *lehetsségsős*, *melegsségsős*, *nedvességsős*, *szükségsős*; ugyancsak *ö* van *é* helyett az *-s* képző előtt a három vagy több tagú szavakban, ha a tővéghangzót *t*, *g*, *gy*, *n*, *ny*, *r* előzi meg: *becsületös*, *dögleteletös*, *ecetös*, *elemötös*, *mértékletös*, *pöcsétös*, *rettenetös*, *siketös*, *szegletös*, *tökéletös*; *betegös*, *reszketegös*, *részögös*, *viszketegös*, *vörhönýegös*; *elegýös*; *egyenös*; *fövenýös*, *köménýös*, *örvényös*, *vör-sönýös*; *kétszörös*. Ezek az adatok tartalmazzák az *-et*, a *-g* és a *-ször* toldalék utáni *ö-ző* szavakat is. Kéttagú szavaknál a *p*, *b*, *t*, *d*, *g*, *l*, *r*, *v* után találunk *ö* tőhangzót, de itt az adatok már megoszlanak, mert van *édös* ~ *édés*, *mér-gös* ~ *mérgés*, *szélös* ~ *szélés*, *vörös* ~ *vérés* egyaránt, viszont csak *ö-ző* példánk van az *élös*, *fényös*, *hívös*, *jelösb*, *képös*, *sebös*, *tisztös*, *vörös* szavakra. Van azonban egy néhány olyan szó is, amelyekben nincs *ö* az *é* helyett: *vétkes*, *hegyes*. S természetesen nem találunk *ö-t* az *-s* előtt, ha a tővéghangzó nyílt *e*. Nyílt *e* van az *-elem*, *-delem* képzők után: *felelmes* (71), *felelme/ék* (77); *kefédel-mes* (137, 279); *vezédelmes* (32, 62, 250, 482 stb.); úgy látszik, szintén nyílt *e* van az *é* ~ *e* váltóhangú szavakban: *ýeges* (612), továbbá az *i* ~ *i* váltóhangú tövekben: *výges* (33); valamint a *férges*, *nedves* szavakban: *ferges* (92, 105, 633), *Nedwe/ék* (53, 621). Természetesen az itt levont következtetések csak vizsgált anyagunkra vonatkoznak, lehet, hogy nagyobb és más anyagon végzett elemzés más szabályosságot mutat.

Ö tővéghangzó van a *-cske* kicsinyítő képzőbokr előtt: *eoregéhcke* (295), *éregéhcke* (282); *tegtéhckeje* (297).

Ö-zés van, de nem kivétel nélkül a *-stül* képzőeleme előtt: *eczetél/twl* (37); *míndénöftwl* (36, 132, 276), *míndénél/twl* (67, 142, 282, 587 stb.); de *gyékereftwl* (145).

A -*l*en fosztóképző előtt: *egjēnēlten* (144, 483), *Egjēnēlten* (562), *egjēnēlten/fegebēl* (482); *kegjētēlten* (84, 128, 523, 619 stb.), *kegjēotlen* (280), *kegjētēltenb* (110), *kegjētēltenbwl* (647), *kegjētēlten/feeggel* (280) stb., de *cjēndēfjthetetlen* (620).

Igeképzés:

Deverbális igeképzők előtt:

A -*d* gyakorító képző előtt: *engēdelmebēl* (88, 562); *lepēggjēd be* (167), *lepēdēkkel* (516), *lepēdeoth* (39, 471), *lepēdēwel* (44); a képző visszaható származékaiban szintén-*ō* van: *tekerēdjyk* (604); *tewēljēodes* (32).

A -*g* gyakorító képző előtt: *chjēpēgjēn* (409), *chjēpēgeffed* (471), *chjēpēgetj* (297), *chjēpēgeľek* (291); *fjytjēgh* (97), *lebēgeľth* (144); *mēkēgh* (644); *Rebēgeľrēl* (124); *tekerēgh*, *tekerēgwe* (643), *tekerēgne* (604).

Az -*l* gyakorító képző előtt: *tewēljēodes* (32).

Az -*ll* mozzanatos képző előtt: *zēkeolles* (295), *zēkēlleľtwl* (516).

Az -*ng* képző előtt: *kerēng*, *kerēngenj* (34).

Az -*r* gyakorító képző előtt: a *kényszerít* szavunk (vö. MSzavak): *kegērijth* (280, 300, 611), *kegēriťhij* (33), *kegērijch* (620), *kegērijťtetjyk* (33, 52), *kegērijťteľfenek* (33) stb.

A -*sz* gyakorító képző előtt: a *cselekszik* szóban, bár ebben nem eredeti az -*sz*, hanem az *aluszik*-féle *v* tővű igék hatására került bele (vö. HORVÁTH KÁROLY: MNyTK. 61. sz. 24—5): *chjēlekeľžjyk* (265), *megh cjēlekeľžjyk* (605), *megh chelekeozjyk* (257).

A -*z* gyakorító képző előtt: *erēž* (123, 586, 611, 613, 640); *rekeďžeľth* (137); *repeďžēľt* (133, 410), *repeďžeľferēl* (465, 470), *repeďžeľfre* (410).

A -*get* képzőbokor előtt: *hērpēgetwe* (288), *megh vezťgeťgetj* (262, 612), *megh vezťgeťgethij* (97), *megh vezťgeťgetes* (26).

A -*lōg* képzőbokor előtt: *zedēleogh* (23, 35), *zedēlēgh* (619, 623), *βedēleogh* (606), *zedēľges* (34, 41, 586), *Szedēľges* (4), *Szedēľgesnek* (34); *zedēľgē* (35); *tewēľgeľe* (640).

Denominális igeképzők előtt:

A -*d* képző előtt: *betegēďt* (27); *megh eczetēľeodjyk* (78); *elegēdendē* (575); *megh elegēggjēk* (43); *erēťlenēďnek* (58, 263, 619), *erēťlenēďnek* 'erēťlenedne' (274), *erēťlenēľeľe* (278); *megh eweľēdjyk* (529), *eweľēdjyk* (108), *eweľľēdjyk* (121), *eweľēďnj* (126); *fejērēdjyk* (108, 621, 643), *megh fejērēdeoth* (13); *feketēdjyk* (606), *megh feketēdjyk* (108, 66, 624), *megh feketēodjyk* (184) stb.; *genjēťfeľēľēdjyk* (586, 593), *genjēťfeľēľēdeot*, *genjēťfeľēľēdeoth* (76); *hjdeľēdjyk* (112, 616); *megh ideľēdeoth*! (23); *kemenjēodik* (33, 282), *kemenjēďnek* (84), *megh kemenjēggjēk* (566), *megh kemenjēďēth* (594) stb.; *kj kerekēďnek* (10, 26), *kj kerekeodnek* (149); *kergeľēďnj* (472); *megh keľerēdjyk* (12); *keweľēdjyk* (14); *megh kichjēneodēť* (27); *megh kiľľebēdjyk* (283), *kyľľebēďnek* (607); *megh kēnnjēbbeodjyk* (51, 84, 285); *melegēďnj* (275), *Nedweľēďwen* (143); *Neľegbēďnek* (563); *megh eoreľēdjyk* (295); *megh eoreľēbēdjyk* (68, 295), *ēregbēdjyk* (21, 75, 90, 617 stb.), *ēregbēggjēk* (299), *ēregbēodwen* (611) stb.; *megh ērekeodjyk* (148); *Seľēľēdjyk* (569), *ľebēľēdjyk* (563), *megh Seľēľēdjyk* (270, 402) stb.; *megh ľetēľēďnek* (644), *megh ľetēľēďeľek* (34); *megh zenēľēggjēk* 'megszenesedjék' (127); *el žyntelenēďnek* (274); *temerdēkeodjyk* (26, 54, 142), *megh temerdēkēďnek* (54, 58), *megh temerdeokeodeľe* (137) stb. *megh twzeľēdjyk* (69, 72, 277, 586 stb.), *megh twzeľēďnek* (128, 619), *twzesēďeserēl* (127) stb.; *megh wreľľēdjyk* (150), *megh wreľľēďwen* (279); *megh is verēľēdjyk* 'véresedik' (613); *megh vizeľēdjyk* (258).

Az -*l* képző előtt: *mertekēľhecz* (582).

A -z képző előtt: *ehēzgek* (127), *ehēzzenek* (264), *ehēzes* (278), *megh ehēzgetij* (90), *ehēztejfe* (43, 261, 278) stb.; *emlekeoznj* (102), *megh emlekēzwnk* (10), *Emlekēzeth* (4) stb.; *helijēzgetnj* (593, 594); *crjŕjteleo3d* (260, 267), *crjŕteljēz3d* (262), *crjŕteljēo3d* (273), *crjŕteljēz3zed* (261, 267) stb.; *megh kērnjēkēzgetēth* (530); *žēřž* (111, 137, 484, 563 stb.), *žēřžžēn* (50), *žēreozhetne* (291) stb.

Az -lköd képzőbokr előtt: *bwēlkeodjĳk* (32), *bwēlkeodeje* (52), *bwēlkēdeje* (481).

2. Ő-zés a végződésekben

Nyelvemlékünk nyelvjárásáról megállapíthatjuk, hogy a háromalakú végzések kétalakúvá váltak. Az illabiális és labiális magas hangú változatokból csak a labiális maradt meg, s ez járult az illabiális magas hangrendű szavakhoz is. A kétalakú végzések közül az ō-ző, amelyben a palatális változat középső nyelvválású rövid magánhangzót tartalmaz. Ezeket a következtetéseket azoknak a toldalékoknak a tanulsága alapján vonhatjuk le, amelyekre nyelvemlékünkben adataink vannak. Megállapíthatjuk még, hogy az előforduló végzésekben nincsen *ē ~ ō* ingadozás, azok mindig *ō* magánhangzóval jelentkeznek.

a) Ő-zés a névszóképzőkben:

A -delem képzőben: *kefēdelēm* (98, 593); *vežēdelēm* (586), *vežēdelēmben* (619), *vežēdeleomben* (289), *vežēdelēmml* (485).

Az -ēkeny képzőben: *Erzekēn/egh* (563), *Erzekeon/egh* (43), *erzekēn/eye* (4, 128), *Erzekēn/egnek* (4, 54) stb.; *Feledekēn* (33), *feledekēn/jeggel* (33) stb.; *Newendekēn* 'növendékeny' (276).

Az -elem képzőben: *ertelēm* (40); *Felelēm* (52), *felelēm* (517, 636), *felelēmml* (21, 634, 636) stb.; *gjētrelēm* (300, 622, 627), *gjētreleomml* (282).

b) Igeképzőkben:

Az -emed képzőben: *elemētēs* (*embeorēkēn*) (276). A szokásos -d helyett itt -t hang van. Ez lehet zöngétlenülés eredménye, de az is elképzelhető, hogy a -d gyakorító képző helyét a -t mozzanatos képző foglalta el a képzőbokrban.

A -dēcsel képzőben: *geokdechēljēn* (87);

A -het képzőben: *verhētejfel* 'vérhetéssel' (60).

A -ked képzőben: *betegē/kēdjĳk* (265), *betegē/keodnek* (257), *Betegē/kēdē* (483), *betegē/kēdēth* (604); *chjēlekēdetij* (481), *chjēlekēdetijth* (485), *chjēlekēggjyed* (5, 37, 90, 259, 448, 553 stb.), *chjēlekeoggjyel* (94, 274, 594) stb.; *Chjĳkeodejβēl* (138), *chjĳpkēdejjel* (137), *chjĳpkēodē* (73, 83, 125, 137, 138) stb.; *elewenkēdjĳk* (13); *erezkeodnj* (52); *le fwggežkeodjĳk* (21), *megh fwggežkēdes* (644); *mestērkeodnj* (289), *Newekeodjĳk* (82, 84, 449), *newekēdjĳk* (144, 283), *newekēdnek* (522) stb.;

A -kez képzőben: *ellenkēžjĳk* (603), *ellenkēžnek* (445, 603), *ellenkēžē* (33, 111), *Ellenkēžēkeppen* (603); *emlekeozetēth* (59); *erkēžjĳk* (605); *megh gjwlekeozjĳk* (143), *megh gjwlekežēt* (524), *megh gjwlekeozēt volth* (256); *igjēkeozjĳk* (137), *igjēkēžnek* (143), *igjēkēžnj* (607), *igjēkeozžek* (23), *igjēkēžžel* (516) stb.; *kēwetkēžjĳk* (4, 49, 64, 250, 586 stb.), *kēwetkēžendē* (471) stb.; *žurenkēžjĳk* (78), *vetkēžtenek* 'vétkeztenek' (624).

A -leg képzőben: *žedēlēgh* (619, 623), *žedēleogh* (23, 35), *βedēleogh* (606).

A -lked képzőben: *bwëlkeodýk* (32); *bwëlkeodeje* (52), *bwëlkêdeje* (481); *elmelkeodýk* (40); *Elmelkeodefis* (39), *Elmelkêdefnek* (4, 634) stb.; *fenelkeodýk* (25).

c) R a g o k b a n :

A -hez határozóragban: *cýewýjhêz* (138); *edëýjítefehêz* (12); *effelekhêz* (13); *ehêz* (24, 96, 130, 260, 402 stb.) stb.; *ežëkhêz* (261, 578), *ežëkheoz* (38); *fejehêz* (594); *kereztýenhêz* (515); *këlykkehêz* (637); *kýjhêz* (614); *kýkhêz* (267), *kýkheoz* (278); *lewehêz* (260); *melýjhêz* (603); *regehêz* (296), *Sebhêz* (636); *Sžýwhêz* (622), *teftehêz*, *Teftêz* (290), *Twðêhêz* (138, 149); *twzhêz* (45); *veghêz* (26); *verhêz*; *výzhêz* (256), *výzehêz* (78); *výzelethêz* (264).

A -szer határozóragban: *az menyýžër* (276); *eccžër* (3, 38, 67, 285, 517, 623 stb.), *eccžýër* (287); *eccžër/mýnd* (36, 43, 49, 59, 482, 485); *Heccžër* (3); *keccžëris* (293), *keccžër* (259, 260), *keccžër* (50, 69, 106, 403, 577 stb.) stb., *keccžërës* (75); *kýlencžër* (553); *Negcžër* (82, 276), *Negýcžër* (258), *Negcžëris* (119) stb.; *Negýedcžëris* (98); *valamenýžër* (36, 53, 252, 294), *Swalamenýžër* (272).

3. Szótó hangsúlytalan szótagjában levő ö-zés

Ebben a csoportban tárgyaljuk a második, harmadik szótagban levő ö-zést. A legtöbb itt felsorolt szónak csak a hangsúlytalan szótagjában van ö-zés, akad azonban egy néhány szó, amelyekben az ö-zés már a hangsúlyos szótagba is eljutott. Pl.: *pëchýënjëth* (92); *pëßfëly* (98); *žëðërnek* (107, 126, 133), *žëðërýeth* (108, 109), *žëðërnek* (113, 255) stb. Az alábbi szavakban azonban csak hangsúlytalan szótagban találjuk meg a vizsgált jelenséget, s a legtöbbjüknel $\bar{e} \sim \bar{o}$ váltakozás nem tapasztalható.

Pl.: *Cýepëž* (*haij*) (325); *Chýerëñýje* (139), *chýereofñýje* (287), *Cýerëñýjenek* (107); *didërgës* szavunk két ízben fordul elő *dëðërgës* (481), *-dëðërgëßfel* (641) formában, mint hangutánzó szó kialakulhatott ezzel a hangalakkkal is, de nem lehetetlen egy *didërg* > **didërog* > **didörög* > *düðörög* > *dödörög* fejlődés sem, az EtSz. ugyanis ismer *düðörög* adatot; *Eğër fanak* (620); *Egrës* (516), *Egrëßnek* (107, 108, 131), *egrëßfel* (6, 99) stb.; (*kërnýekewel*) *egýetëmben* (68), (*Burrel*) *egýetëmben* (522); az *ember* szóra 131 adatunk van, mind ö-zó: *embër* (23, 58, 141, 263, 300, 609 stb.), *Embërnek* (25, 135, 261, 524, 582 stb.), *azžonýembër* (21, 76) stb.; *Epërý* (120, 287, 541 stb.), *Epërýnek* (114, 253, 565 stb.) stb.; *Ežër ýo fweth* (635), *Ežërýo fwnek* (135, 261), *ežërlabu ferëgne* (400); *ferëgh* (84, 113, 578), *ferëognek* (35), *Ferëgrël* (92, 577) stb.; *gyermek* szavunk mind a 92 adatában ö-zó: *gyërmëk* (39, 131, 264, 300 stb.), *gyërmëok* (108, 133, 142), *gyërmëkche* (141), *gyërmëkchýek* (265), *Gýermëkchëknek* (20, 141, 254 stb.) stb.; bár az *idegen* szó oszét etimológiája bizonytalan (vö. SzófSz.), mégis valószínű, hogy az -n a tőhöz tartozik, s így jogosan kerül ebbe a csoportba: *idegën* (21, 445), *ýdegën* (21); *ýmëlýges* (14), *Imëlges* (278, 606), *ýmëlgefe* (34), *Imëlgeft* (611); *Imrëh* (37); *Iegënýe fa* (466), *Iegënýe fan* (162), *Iegënýe fanak* (290); *Kemëncze* (109), *kemënczeben* (82, 405), *kemënczebël* (576) stb.; *kender* szavunkra 13 adat van, ebből 12 ö-zó, az egy kivétel alighanem csak elírás, hisz egy sorral előbb ö-zó példa van: *kender* (34), de *Kendër* (34, 142, 409, 572), *Kendërnek* (50, 555) stb.; *Medënczeben* (269, 553, 582), *medënczeben* (276, 568), *Medënczere* (103), *Medën-*

czeth (409); a *kéneseő* szó nem összetett, csak a népetimológia kapcsolta össze tagjait a *kén* és az *eső* szavakkal, honfoglalás előtti török jövevényszó, nyílt vagy zárt *e*-vel egyaránt átkerülhetett nyelvünkbe (vö. BTLw.), mai nyelv-járásainkban is előfordul nyílt *e*-vel is, zárttal is (MTsz.), kódexünkben *ő*-zö: *Kenēšē* (604), *kenēseo* (474), *kenēšēben*, *Kenēšērēl* (627), *kenēšet* (474), *Kenēšēth* (473), *kenēšēth* (317, 473); *Merēgh* (591, 592, 603 stb.) *Mereoggel* (562), *Merēgtul* (605, 608) stb.; *mesterkedik*, *mesterség* szavaknál három *ő*-zö adattal szemben egy *ē*-zöt találunk: *mejtērkeodnū* (289), *mejtērjeggel* (13, 605), de *mejtērjeggel* (11), az adatok megoszlása talán a kiejtés ingadozását mutatja; *Mežēljū* (134, 293, 574), *mežēljūl* (567); *Njerēgben* (605); a *petrezselyem* szó kiejtése kétségtávol ingadozó lehetett, mert az adatok többféle változatot is mutatnak, leggyakoribb a *petrezselyōm*, de van *petrōzselyōm*, *petrōzselyem* sőt *petrezselyem* is: *petrejelēm* (23, 70, 297), *Petrefelijēm* (281), *petrefelijēm* (616), *petrefelijēm* (288, 516), *petrefelijēm* (287, 288), *petrefelijēm* (14), *Petrefelijēm* (142), *petrefelijēm* (285); *Petrefelijēm* (120); *petrefelijēm* (120); *petrefelijēm* (609), *Petrefelijēm* (70), *petrefelmeth* (65); *retēk* (35), *Retēk* (647), *retēkbeol* (25), *Retēknek* (89, 91, 99) stb.; *šerpēnyēben* (81, 284), *šerpēnyēben* (449), *Serpēnyēben* (136), *Serpēnyēben* (85); *žemērēm* (47, 48, 278, 280, 289, 300 stb.); *szerecsen* szavunk a *szerecsendiō* összefüggésben van meg, 24 adatából 23 *ő*-zö; *žerechjēn dījot*, *žerechjēn dījo* (14), *žerechēn* (9, 39, 106, 259 stb.) stb., de *žerechendiō* (14); a *teher* szó még *terōh* alakban található: *terōh* (90, 167, 295), *terōhel* (40), *terōhnek* (561); *temerdēk* (11, 34, 134, 251 stb.) *temerdēkb* (251, 278, 295 stb.) *megh temerdēkeodīk* (26, 54, 142), *temerdēkfege* (124) stb.: *tenger* szavunkra 38 adatunk van, mind *ő*-zö: *Tengēr* (61, 67, 270, 447, 645 stb.), *Tengērjū* (116, 117, 556 stb.) stb.; a *terem* ige eredete ismeretlen (SzófSz.), hangsúlytalan szótagja minden példánkban *ő*-zö: *terēm* (35, 84, 99, 272, 576), *terēmjenek* (53) *terēmhetne* (264), *terēmth* (267, 603); *vērjēnyēs* (144); *Sjyndēljen!* (35); *velēncjejū* (*žappanth*) (588), *Velēnciejū* (*žappanth*) (590). Van olyan szavunk, amelynek hangsúlytalan szótagjában *i* > *ē* > *ő* változáson keresztül állhatott elő az *ő*-zö forma: *kērēljanak* (119); *Kērēs* (*fergeth*) (448), *kērēs* (*ferēgrēl*) (628), *Keorēs* (*ferēognek*) (35).

Adataink alapján úgy látszik, hogy azok a hangok, amelyek végződés-ként előfordulnak s előttük *ő* tövéghangzó van, ha szó belsejében vannak, ott is elősegítik az *ő*-zést. A hangsúlytalan szótagban levő *ő*-zés gyakori a zárhangok közül az *m*, *n*, *ny*; *k*, *g* előtt: *egyetōmben*, *petrōzselyōm*, *szōmērōm*, *terōm*; *idegōn*, *kēmōnce*, *medōnce*, *szerecsōn*, *velōncei*; *jegōnyē*, *pōcsōnyē*, *šerpōnyō*, *vōrsōnyōs*; *fērōg*, *mērōg*, *nyerōg*; *gyermōk*, *retōk*, *temerdōk*. Az adatok más részében *r* és *ly* előtt találjuk meg a tárgyalts jelenséget: *égōr*, *embōr*, *epōr*, *ezōr*, *kendōr*, *mestōr*, *szōdōr*, *tengōr*; *ēmōlygēs*, *meszōly*, *sindōly*. Ezek a hangok is megvannak toldalékként (*kēsōrit*, *tévōlyōdik*).

Ritkábban fordul elő az *ő*-zés a réshangok közül az *s*, *sz*, *zs*, *h* előtt, ezek közül az *s* gyakori végződés-ként: *egrōs*, *kēnōsō*, *kōrōs*(*fērōg*); *csepōsz*; *cserōsznye*; *petrōzselyōm*; *Imrōh*, *terōh*.

4. Szótő hangsúlyos szótagjában levő *ő*-zés

Hangsúlyos szótagbéli *ő*-zéshez vesszük az első szótagban levő *ő*-zésen kívül az összetett szavak második tagjának első szótagjában levő *ő*-zést is, hisz ezekben az *ő* hang nyilvánvalóan nem összetett változatukban, hanem egyszerű alakjukban alakult ki. Hasonlóképpen ide vesszük az igekötős igéket

is. Egyrészt ezekben is önálló, igeikötő nélküli alakjukban ment végbe az $\bar{e} > \bar{o}$ változás, másrészt pedig nyelvemlékünk keletkezésének korában az igeikötő még nem is igen tartozott annyira össze az igével, mint ma. Még különírták az igétől, s ez valószínűleg nemcsak helyesírási sajátosság. Pl.: *běchw* (144), *běchwijet* (402); *běchwletěs*, *bechwletěsbnek* (605), *běchwletějb* (521); (*Galamb*) *běgŷ* (411); *Cŷjěch* (466), *Chŷjěchběl* (150), *Cŷjěchnek* (467), *Cŷjěchjěth* (466), *chŷjěchtul* (38); *Chŷjěchēmē* (125) stb.; *chŷjěketŷ* (562); *cŷjěndeŷjŷthetetlen* (620), *chŷjěndeŷŷegěth* (149); *chŷjěngŷh* (6); *Cŷjěnges* (84, 90), *Chŷjěngeŷe* (84), *chŷjěngeŷe* (34, 91, 92), *chŷjěngesŷel* (84), *Chŷjěngesŷt* (54), *Chŷjěngē ŷw* (617), *Chŷjěngē ŷwnek* (131, 632), *Cŷjěngēŷwnek* (585), *Chŷjěngēŷwet* (286) stb. Előfordul két nem $\bar{o}$ -zós adat: *chengeserěl* (90) és *Chŷjěngēŷwnek* (593); mivel azonban csak két ellenpélda van, ebben a szóban nem kiejtésbeli ingadozás lehetett, hanem csupán elírásról van szó. A *csepp* és származékainak kiejtése viszont nemigen volt egységes, mert az $\bar{o}$ -zós adatokkal szemben nagyszámú $\bar{e}$ -zós áll: *chŷjěp* (38, 106), *chŷjěoppěk* (65), *chŷjěppěth* (37, 89, 94, 287, 607, 640), *chŷjěppěnkent* (68); *chŷjěpěgŷjěn* (409), *chŷjěpěgessŷed* (471), *chŷjěpěgessŷék* (291), *chŷjěpěgetŷj* (297), *chŷjěppench* (70, 94, 471), *chŷjěppenteg* (77), de *cŷjěppěth* (5), *cheppet* (42), *egŷjcheppet* (56), *cheppenkent* (68), *chŷjěpegezd* (77), *chŷjěpegnŷj* (54); *chŷjěpw* (259), *chŷjěopwre* (130, 568), *chŷjěpwre* (259), (*len*) *chŷjěpwth* (567), *chŷjěopwel* (590); az *emō* ~ *emik* szó kódexünkben csak a *csecsemō* szóban fordul elő: *Chŷjěchēmē* (125), de még a XVI. században él az *emik* ige (vö NySz.), tehát a hangsúlyos szótagban önálló szó korában is végbemehetett az $\bar{e} > \bar{o}$ változás; *fěd* (92, 584), *feod* (82, 89), *be fěggŷjęd* (94, 142), *be feodŷj* (68) stb.; *fědel* (5, 115, 119, 145, 584), *fěděl* (90), *feoděrěl* (100) stb.; *el fědělŷj* (283); *Fěkelŷjbeol* (96), *Fěkelŷje* (95), *Fěokelŷje*, *Fěkelŷjřěl* (96), *Fěkelŷj* (*ŷweth*) (548); a *fel* határozószó és igeikötő esetében 134 példából 131 $\bar{o}$ -zós, és csak 3 $\bar{e}$ -zós, ezenkívül a származékai is $\bar{o}$ -zók, tehát ezt a három adatot elírásnak minősíthetjük: *feol* (36, 78, 300, 483, 279 stb.), *fěl* (90, 122, 259, 405, 485 stb.), *feol* (274), *fěl* (137) stb., de *fel* (21, 33), *Fel* (115); *fělŷjeb* (68, 111, 645), *feolŷjeb* (26, 60, 67, 102) stb.; *Teŷjŷfělŷjth* (466), *Teŷjŷfělŷjel* (553), *feolŷj* (450); *fělłt* (24), *feolłt*, *feolłth* (22), de *feleth* (20); a *főlötte* (*nagy*, *sok*) határozószóra 30 adatunk van, mind $\bar{o}$ -zós: *fělłtte* (10, 96, 137, 261, 564), *fěleotte* (150, 263, 287) stb.; ugyancsak $\bar{o}$ -zós a *főlłttebb* szóra vonatkozó 26 adatunk is: *fělłtteb* (11, 124, 271, 482, 618), *feolłtteb* (56, 146, 594) stb.; *fělŷj* (6, 121, 524, 588), *feolŷj* (14, 78, 125, 266) stb.; *fělŷwl* (22, 68, 126, 262, 617), *feolŷwl* (52, 66, 132) stb. *fěn* (36, 67, 127, 294 stb.), *feon* (54); *fělłh* (62), *feolłhěkke* (55), *feolłhēs* (34); *megh feortłztetŷj* (485), *megh nem fěrtłztetłth* (607), *megh feorteoztetŷjnŷj* (634) ez a szó a Szegedi Szótárban nem $\bar{o}$ -zós, de az Értelmező Szótár nyílt vagy zárt *e-t* jelöl a tőben; a *gěnŷjetŷjegŷŷwleŷtl* (143) hangsúlyos szótagjában $\bar{o}$ -zés van, a rá vonatkozó többi adat viszont nem $\bar{o}$ -zós: *genŷjetŷjegŷh* (125), *genŷjetŷjegŷs* (250, 277, 295, 296, 299, 561), *genŷjetŷjegŷŷwleŷe* (250) stb., a Szegedi Szótár is $\bar{e}$ -zós adatokat hoz: *gennyed*, *gennyedtség*, *gennyes*, *gennyesedik*, de azt írja, hogy az „Őregek ajkán, tanyán *gönnŷj* is”. Nyílt *e*-vel jelöli az ÉrtSz. is. Bár csak egy $\bar{o}$ -zós adatunk van, mégis azt gondolhatjuk, hogy kódexünk korában a szó kiejtése ingadozó lehetett. További adatok: *gŷjeonge* (23, 26, 66, 78, 84, 149, 278 stb.), *gŷjěnget* (34), *gŷjeonge* (445), *gŷjěngěbeknek* (74), de *gŷjenge* (585); a *kelt* ige $\bar{o}$ -zós: *fěl kělłth* (515), *fěl kělłtd* (618), *benne kelt volna* (145), *Verřfenŷj kělłtnek hŷjnak* (538); a *kell* ige viszont nem $\bar{o}$ -zós (252, 289, 622 stb.); *Kěrřztłtł* (595); de *Kereztes* (533); A *megŷj* ige nem viselkedik egyöntetűen az $\bar{o}$ -zés szempontjából. A főnévi igeneve $\bar{o}$ -zós: *měnnŷj* (44, 98, 135, 254, 581 stb.), *el mēnnŷj* (515), *fěl mēnnŷj* (604), *kŷj* . . . *mēnnŷj* (21, 90, 296 stb.). Jelentő mód

jelen idejében az egyes és többes szám harmadik személyű alakok fordulnak elő. Az egyes számú hangsúlyos szótagjában *ē-ző*, a többes számú *ō-ző*: *megjűn* (282, 586, 595, 641 stb.) stb., de: *mēnnek* (102, 594), *feol mēnnek* (53, 264), *kij mēnnek* (74, 578, 587, 607) stb. A jelentő mód múlt idejében csak egyes szám harmadik személyű adataink vannak: *mēnth* (62, 87, 135, 586), *be mēnth* (596), *fēl mēnth* (634), *mēnth el* (281). A feltételes módból csak jelen idejű egyes szám harmadik személyű *ō-ző* példák vannak: *mēnne* (253, 254, 581), *mēnneis* (61), *kij mēnne* (138). A felszólító módban egyes szám második és harmadik személyű adatok fordulnak elő: *mēnj kij hagadbol* (515); *mēnnjēn* (98, 115, 264, 595, 596, 636 stb.) stb. A folyamatos melléknévi igenév egyszer fordul elő nem *ō-ző* formában: *fēl menē* (34), a beálló történési szintén egyszer van meg de *ō-ző* alakban: *mēnendē* (279), a határozói igenév előforduló változatára több adatunk van, mind *ō-ző*: *mēnwen* (603), *ala mēnwen* (256) *be mēnwen* (605), *fēl mēnwen* (40, 252), *kij mēnwen* (299). Az ige -*at*/-*et* képzős származékában a *tő* magánhangzója *ē*: *meheth* (634), *meheffēn* (608), *fel ne meheffēnek* (36). Megvan az ige -*at*/-*et* képzős származéka is minden esetben *ō* többeli magánhangzóval: *mēnethj* (620), *mēnetljēth* (4), *mēnettelē* (252), az -*ás*/-*és* képzős származékokra 46 adatunk van, s ebből csupán egy nem *ō-ző*, de ugyanazon az oldalon, ugyanabban a receptben még kétszer előfordul *ō-ző* formában is: *hajmenefnek*, de: *hajmēnefben*, *mēneferēl* (261), *mēnefe* (14, 46, 251, 278, 265, 282), *hajmēnes* (149, 251, 255), *kij mēnefeth* (283, 606) stb. Úgy látszik, az ige ragozási rendszerében s származékaiban *n*, *ny* előtti helyzetben már *ō-zés* van. E megállapítás alól csak a *menő* egyetlen adata kivétel. A *gy* elé és a -*het* képzős származékba viszont még nem jutott el az *ō*. — A *mekeg* igére mindössze egy adatunk van: *mēkēgh* (644). A Szegedi Szótárban *mekōg* található. Az Értelmező Szótár a többeli magánhangzót nyíltnak jelöli. A szó végéről induló labializálódási folyamat annak idején teremtetett olyan *ō-ző* alakokat is, amelyek később viaszosultak, kiegyenlítődték, s analogikusan az is előfordulhatott, hogy nyílt *e* helyére is *ō* került. Erre ma is van példa az abaúji *ō-ző* nyelvjárasterületen: *hōntōs* (vö. MNyj. V, 156). Feltehető azonban az is, hogy mint hangutánzó szó, ilyen alakban keletkezett. A *mennél* határozószó *ō-ző*: *mēnnel* (10, 19, 129, 459, 571, 622 stb.), *Valamēnnel* (465). *Ō-ző* alakú a *menten* határozószó is: *mēnthēn* (207, 281, 296), *meontēn* (296). A *menjēt* szó kétszer fordul elő, az egyik példa *ō-ző*, a másik nem: *mēnjēlēth* (38), de: *Menjēthnek* (609). Lehet, hogy ingadozott a kiejtése. Egy adatunk van a *mēnjēkeo* szóra (633), minden bizonnyal *ō-ző* ejtésű volt. A *menjül*, *kimenjül* 'ficamodik, kificamodik' ige és származékai *ō-zők*: *kij mēnjül* (647), *kij mēnjülnek* (587), *kij mēnjülth* (588), *Mēnjülefnak* (593, 587), *Mēnjülefre* (593), *mēnjületh* (593), *mēnjült* (igenév) (596), *kij mēnjüleferēl* (593) stb. Egy-egy adat van csupán a *Nēmēlb* (608), *pēchētēs fuet* (291), *pēchjēnjēth* (92), *pēljēhēt* (41) szavakra. Ezeknek a szavaknak a hangsúlyos szótagban való *ō-zése* talán a *pecsenye* kivételével valószínű; a *pecsenye* szót Szeged környékén *pecsönyének* ejtik (vö. SzegSz.). *Perje* szavunk szintén *ō-ző* a kódexben: *Pēryének* (101), *pēryének* (286). *Ō-ző* természetesen a *pörköl* is: *Pērkēld* (253), *pērkeoljēd* (449). A *persely* szó egyszer kerül elő az anyagban: *pējllēj* (98) formában. *Peszérce* ~ *pőszérce* 'gyógy növény név' is *ō-ző* alakokban van meg: *pēzerche* (145), *pēzerche* (132), *pēzereze* (64), *pēzerczelēl* (473), *pēzerczenek* (51, 63, 92 stb.), *pēzerczeth* (145, 265) stb. A *rend* szóra hét adatunk van, ebből csak egy *ē-ző*, talán csak elírás: *harom rēnd* (82), *egj rēnd* (282), *rēndben* (587), *rēndjēl* (27), *rēndnekul* (158), *mafrēndeoth* (282), de: *rend* (594). A szó egyik előforduló származéka

szintén *ő*-zó: *rëndéltéttenek* (95). *Rest* szavunk mindig labiális magánhangzóval található: *Rêlth* (604), *Rêfte* 'restté' (618), *rêlth* (536), *rêlten* (278) stb. A *seb* szóban nyílt *e* van: *Seb* (562, 564), sokszor előfordul a *sebes*, *sebet* szó is, *sebös*, *sebőth* (567) formában, csak egy esetben van a hangsúlyos szótagban is *ő*-zés: *Seobeofwiles* (279). Ez talán csak elírás. A *seprő* 'bori ak, vérnek, olajnak alja, sűrűje' *ő*-zó alakban van meg: *šēprwīe* (295), *Šēprwīet* (269), *Šēprwīetwl* (532), *šēpreīetwl* (272), *Bor Seopruth* (79), *Bor šēpruth* (555, 580) stb. Kivétel nélkül *ő*-zó a *sör* szó is: (*Mez*) *Sērben* (94, 611), (*Mez*) *Sērrel* (110), (*Mez*) *šērth* (33, 42, 69) stb. *Felserken* *ő*-zó, de a *felserkent*, *felserkenhet* nem az: *šēl šērken* (6, 634), *šēl nem šērkenne* (618), de: *feol šerkentenī* (19), *šerkenthetnī feol* (606). Úgy látszik, ingadozott a *serte* szó ejtése: *Sertewel* (274), de *šerteīēkkel* (640). Érdekes viszont, hogy *setét* szavunk *ē*-zó: *Seteth* (55, 57, 61), *Seteteb* (61), *šetet/ēge* (56, 57), *šetet/ēgerēl* (55), *šetet/ēgeth*, *šetet/ēgnek* (56). Viszont a *setétedés* szóban *ő*-zó a hangsúlyos szótag: *megh šētēdešēk* (34), talán a többi *ő*-zó szótag hatására, de van *megh šetēdēnek* is (644). Úgy látszik, a nyelvjárásban most kezdődik a *setét* > *sötét* átalakulás. A *szed* igének főleg felszólító módú alakjai vannak: *geogī* (62), *šēggīed* (99, 107, 289, 610) stb., de: *šēggīed* (95); *šēd feol* (448), *šēd kī* (406, 450, 610), *šēd le* (403), *šēd megh* (70); egy jelentő módú múlt idejű példa is van: *kī šētted* (23). A *szedet* származékszó szintén *ő*-zó: *šēdejd* (525). A *szeder* szó kiejtése ingadozó lehetett, mert egyformán található *ő*-zó és nem *ő*-zó forma: *šēdērnek* (107, 126, 133), *šēdērīeth* (108, 109), *šēdērīnek* (545) stb., de: *Szederī* (*fanak*) (118), *Szederīeth* (555), *šederīnek* (611), *šedernek* (127, 271) stb. *Szeg* szóra egy adat van, az *ē*-zó: *wašzegh* (573), származéka szintén nem *ő*-zó: *gegeze* (280). A *szeglet*, *szegélet* adatai azonban megoszlanak: *šēm šēglet* (75), *šēgeletī* (645), *šēgeletīn* (73), *šēgletībeol*, de: *šēgeletīn* (61, 66), *šēgeletīrēl* (120). *Székfű* szavunkra számos csak *ő*-zó adat van: *šēkfū* (35, 45, 66), *šēkfwbēl* (13), *šēkfwel* (105), *šēkfweh* (14, 24, 118, 121, 140), *Szēkfwt* (9) stb. A *szem* szó szintén *ő*-zó ejtésű volt, 276 *ő*-zó adattal szemben 3 *ē*-zó található, ezeket elírásnak minősíthetjük: *šēm* (77, 78, 67, 70, 80, 82 stb.), *šēomben* (66, 80), *šēme* (31, 606, 616 stb.), *šēmēy* (12, 58, 149), *šēmēyīth* (101), *šēmēk* 'szeműk' (63, 616), *šēmnek* (56, 60, 66, 74, 82 stb.), *šēmeth* (9, 33, 123, 290 stb.), de: *šemeth* (134); *šēomre* (69), *šēmrl* (61, 71, 99), *šēmtwl* (59); *Bab šēmnīth* (251), *Borfo šēmnīth* (39) stb.; *Tīkšēm* (*fwnek*) (63, 79), *Tīkšēm* (573), *Tīkšēmnek* (276); *vakšēmēy* (149), *Vakšēmēy* (606), *vakšēmēyre* (20), *vakšēmēyīth* (21, 265 stb.), *vakšēmēkēn* (69, 120) stb., de *vakšēmekre* (9), *vakšēmēyre* (20). További *ő*-zó szavak: *Zēmēldēk* (82), *šēmeoldēk* (82, 83), *šēmeoldēknek* (449), *šēmēldēkēn* (68); *šēmerēm* (47, 48, 299, 614 stb.) stb.; *šēmēlchīēl* (75, 271), *šēmēlchīēo* (114, 523), *šēmēlchīēk* (523), *Szēmēlchīēkrēl* (467); *šērenth* (11, 114, 284, 571 stb.), *mertekšērenth* (38), *termeztēzeorenth* (11), *šērīnīth* (562); a *szerez* ige miden előfordulása *ő*-zó, pl. alanyi ragozás jelentő mód jelen idő: *šērēz* (11, 137, 484, 563 stb.), *šērēznek* (111, 252), múlt időben: *georgeoth* (299); felszólító módban: *šērēzšēn* (50); tárgyas ragozás jelentő mód jelen időben: *šēršy* (90, 615), *megh šēršy* (138), *šēršyk* (11, 102, 630), *megh šēršyk* (56); felszólító módban: *šērēzēd* (282); melléknévi igeneve: *šēršē* (54), *šēršēy* (521), *šēršēje* (481), *Megh šēršē* (283); *šēreozhetne* (291); *el tēl* 'eltelt' (142), *tēltēn* (*tēlchīed*) (578); a *vörös* szó 68 *ő*-zó adatával szemben két nem *ő*-zó áll: *Vērēs* (11, 70, 81, 287 stb.) *veorēs* (73, 86, 581 stb.) stb., de *veres* (449), *Veres* (63); *vērēlīyk* (32), *megh vērēšellīyk* (445), *vērēšellnek* (146), *vērēšellēl* (565), *veorēšēdīyk* (618), *megh vērēšēodnek* (120), *megh vērēšēggīek* (289, 446, 447); *vērēšēgh* (128) stb.; *šēnēgnek* (84); *šēngelth* (90, 92), *šēngelēl* (563). Ide soroljuk azokat a sza-

vakat is, amelyeknek hangsúlyos szótagjában levő $\ddot{o}$ -zés $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ változáson keresztül alakult ki: *i/meröd* (69), de *eo/mer* (10), *eo/merñj* (585), *megh ě/merñj* (35, 585), *ě/merĕd* (93, 250, 621), *ě/merĕĭĕk* (633), *ě/merwen* (604), *ě/meretlenĕk* (633), *ě/meretre* (586), *ě/merhetñj* (95, 588), *ě/merhetĕd* (643).

Vannak olyan szavak is kódexünkben, amelyekben $\ddot{o}$ -zést várnánk a mai alakjuk alapján, de nyelvemlékünkben még nem $\ddot{o}$ -zók. Az eddigiek során már említettük a *kell*, *setĕ*, *szeg*, *szegez* szavakat, de ide tartozik még a *csök*, *növel*, *növekedik* szó is: *garva/nak Cýkejýt* (48); *Newel* (449), *megh newelýk* 'megnövelik' (12); *Newekĕdeoth* (98), *fel newekeodefe* (66). Nem fordul elő $\ddot{o}$ -zó formában egyetlen egyszer sem a *meg* igekötő.

Anyagunkból megállapítottuk, hogy néhány esetben nyílt *e* helyén is van $\ddot{o}$: *mökög*, *pöcsönye*, *söbös*. A hangsúlyos szótagban levő $\ddot{o}$ -zés helyzetére vonatkozólag azt a következtetést vonhatjuk le, hogy leggyakrabban a zárhangok, mégpedig a nazálisok előtt fordul elő, talán azért, mert az *-n*, *-m* végződés előtt amúgy is gyakori az $\ddot{o}$ -zés, s ezek analógiája is közrejátszott a változásban. Pl. *n* előtt: *csöndes*, *csöng*, *fönn*, *mönnél*, *möntön*, *rönd*, *zönög*; *m* előtt: *nömös*, *szöm*, *szömöldök*, *szöméröm*, *szömölcs*; *ny* előtt: *mönyét*, *mönykő*, *kimönyül*. Ugyancsak gyakori az $\ddot{o}$ -zés a *-d*, a *-k*, a *-g* végzések előtt is, s elősegíthette a tőszón belül is az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás végbemenetelét. $\ddot{O}$ -zés *d* előtt: *föd*, *szöd*, *szödör*; *g* előtt: *szöglet*; *k* előtt: *csökély*, *mökög*, *szökfű*; *p* előtt: *söprő*. Több esetben van $\ddot{o}$ -zés az *l* s *r* előtt: *föl*, *fölött*, *fölső*, *fölül*, *fölhő*, *költ*; *megförtöztet*, *köröszkül*, *pörje*, *pörköl*, *sör*, *fölsörken*, *sörte*, *szörént*, *szöröz*, *vörös*. A zár-réshangok közül a *cs* előtt gyakoribb, de van példa *gy* előtti $\ddot{o}$ -zésre is: *böcsű*, *böcsületes*, *csöcs*, *pöcsönye*, *pöcsétös*; *bögy*. A réshangok közül ritkán az *s*, *sz* és *h* előtt találunk $\ddot{o}$ -zést: *pössöly* 'persely', *röst*; *pöszérce*; *pöhöly*.

Az ingadozó alakok, amennyiben nem elírás vagy a források számlájára írandók, az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás folyamatban lételet mutatják. S egyben azt is láthatjuk belőlük, hogy a fejlődés nem egyszerre ment végbe minden szóban.

5. $\ddot{O}$ -zés az *sz*-szel bővülő *v*-tővű ígék hangsúlyos szótagjában

Egyes nem $\ddot{o}$ -zó XVI. századi nyelvjáráásokban többnyire csak a *tött*, *vött*, *lött* múlt idejű alakok képviselik az $\ddot{o}$ -zést. Ebben a jelenségben DEME LÁSZLÓ a *tön*, *vön*, *lön* formák „rendszerbeli asszociatív hatását” látja (i. m. 108). PAPP LÁSZLÓ ezeknek az $\ddot{o}$ -zését külön fejezetben tárgyalja (vö. MNyj. IV, 7—12; Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában 28 l.; XVI. századi végi nyelvjárásaink tanulmányozása, Bp. 1959. 59 l.) PAPP azért választja el őket az $\ddot{o}$ -zés többi esetétől, mert szerinte ezek az *eu*-s többől alakultak, s *eu* $> \ddot{o} > \ddot{o}$ változáson mentek keresztül (MNyj. IV, 22). BÁRCZI szerint a nem $\ddot{o}$ -zó XVI. századi nyelvjárásokban is található *tött*, *vött*, *lött* alakok az egy időben meglevő párhuzamos múlt idejű formák: *teüt* $>$ *töt* és a *tet(t)* kiegyenlítődéséből keletkeztek (Magyar Történeti Szóalaktan I. Bp. 1958. 58 l.). Az előzőkből már kiderült, hogy nyelvemlékünk nyelvjárása $\ddot{o}$ -zó, érdekes megvizsgálni, hogy milyen képet mutat ebben a nyelvjárásban a szóban forgó ígék tövének $\ddot{o}$ -zése. Nem lesz érdektelen, ha a *tesz*, *vesz*, *lesz* mellé idevonjuk még az ebbe a csoportba tartozó *eszik* tárgyalását is.

Eszik

Az ige főnévi igenevére 86 adatot szedtünk össze, ebből 85 $\ddot{o}$ -zó, s egy $\ddot{e}$ -zó: *ĕnný* (5, 20, 267, 290, 475, 591 stb.), *megh eonný* (250, 300, 517, 643 stb.)

stb., s van egy adat a főnévi igenév ragozott változatára is: *legjén* ... *mijth énnjék* (264), de *Ennj való* (607). Ez utóbbi adat talán csak azért nem *ö-ző*, mert a nagy *E* felől az író elhagyta a jelet. Az ige további adatai: alanyi ragozás jelentő mód: *ežěl* (110), *ežjék* (62, 614, 615, 633 stb.); feltételes mód: *énnek 'enne'* (105, 263, 626, 628); felszólító mód: *égyjel* (517), de: *egjel* (105), *égyjek 'egyék'* (150), *eogjék* (135), de: *egjék* (69, 278, 279), *egjék* (636), *egjének* (622); tárgyas ragozás jelentő mód: *megh e/žéd* (131), *ežj* (48, 76, 119), *e/žj* (95, 119, 641), *megh ežj* (617, 618, 619, 630 stb.), *megh ežj* (629) stb., de már jelentkezik két *ö-ző* adat is: *megh eβj* (617), *megh eβj* (623); *megh ežjék* (622, 628), *megh e/žjék* (616); feltételes mód: *megh énnék 'ők megennék'* (263); *megh éttek volna 'megették'* (616); felszólító mód: *éd megh* (144), *eod megh* (140), de: *egjéd* (136, 139, 141, 145); *égyje megh* (251), de *egje megh* (139), *egje* (621). Az ige származéka: *kj etetěh* (279).

Az ige ragozási rendszerében az *ö-zés* állása a következő:

Személy	Alanyi ragozás					Tárgyas ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő		jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	eszöl	—	—	—	ögyél~egyél	eszöd	—	—	—	ödd~egyed
3.	eszik	—	önnék	—	ögyék~egyék	eszi~ösi	—	—	—	ögye~egye
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	—	—	—	egyenek	eszik	—	önnék	ötték volna	—

L e s z

Az ige főnévi igeneve mindig *ö-ző*: *lěnnj* (21, 32, 61, 62, 272, 562, 587, 606 stb.) stb.; jelentő mód: *lezěn* (152 adat): (4, 40, 67, 106, 256, 525, 644 stb.); *leznek* (65, 68, 84, 88, 482, 522, 641); *lět* (75), *lěth* (21, 31, 49, 554, 561 stb.), *leot* (261) stb., *megh leoth* (522); *lěttenek* (548), *leottenek* (635); feltételes mód: *lěnne* (98, 405), *lěnnę* (626), *leonne* (38, 521) stb.; *lěnnenek* (402); felszólító mód: *legjén* (98 adat): (23, 32, 67, 82, 409, 565, 622 stb.); *legjének* (594, 633). Az ige *-het* képzős származékában nincs *ö-zés*: *lehet* (75, 135, 141), *lehetne* (61) stb. Az ige ragozási rendszerében az *ö-zés* helyzete tehát a következő:

Személy	Alanyi ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—
3.	leszön	lött	lőnne	—	legyön
1.	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—
3.	lesznek	lőttenek	lőnnének	—	legyének

T e s z

A főnévi igeneve mindig *ő-ző*: *tënnj* (64, 98, 278, 289, 586, 607 stb.), *be tënnj* (251), *rea tënnj* (299), *tënnéd* (65); alanyi ragozás jelentő mód jelen idő: *teğen* (481, 606); múlt idő: *tëttel* (250); felszólító mód: *teğj* (72, 81, 475, 575, 610); *teğjën* (38) stb; tárgyas ragozás jelentő mód: *teğéd* (51, 113, 273, 563, 614), *tegeod* (113); *teğj* (587, 597, 616, 618, 624), *fël teğjık* (624); feltételes mód: *tënned* 'tënnéd' (575). A felszólító mód hosszabb alakja ingadozó, de inkább *ë-ző*: *tëğjęd* (145) de: *teğjęd* (80, 81, 86, 114, 276, 410, 568, 571), rövidebb alakjára pedig 122 *ő-ző* adatunk van, s csak egy *ë-ző*, ez talán csak elírás: *tëd* (76, 96, 127, 133, 281, 576, 619, 634 stb.), *teod* (20, 81, 112, 130, 400, 643 stb.), de: *ted* (595). Hatóigéje nem *ő-ző*: *tehetnj* (588), *fël nem tehetj* (595).

Az igére vonatkozó adataink a ragozási rendszerben:

Személy	Alanyi ragozás					Tárgyas ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszól. m.	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő		jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	töttél	—	—	tëgy	teszöd	—	tönnéd	—	tödd~ tegyed ~ tögyed
3.	teszön	—	—	—	tegyön	teszi	—	—	—	—
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	—	—	—	—	teszik	—	—	—	—

V e s z

Főnévi igeneve mindig *ő-ző*: *vënnj* (13, 57, 85, 290, 524 stb.), *kj vënnj* (43, 69 stb.), *be vënnj* (609); alanyi ragozás jelentő mód: *el kj veβez* (570); *vezën* (53, 113, 484, 604 stb.), *be vezën* (613, 626); *vët* (475), *vëth* (522, 561, 572, 606), *be vëth* (607), *kj veoth* (56), *vëttene* (574, 607), *vëttene volth* (54); a feltételes mód: *veonnel* (52), *veonne* (485); felszólító mód: *vegh* (119), *vegjën* (50, 53, 133); tárgyas ragozás jelentő mód: *el vezéd* (276), *el vegeod* (24), *vezéd* (446); *vezj* (608), *be vezj* (612, 621, 614), *el vezj* (31, 618, 616), *el vezjık* (604), *kj vezjık* (624); *le vëtted* (402); *vëtte* (607, 611); *be vëtte* (630); *vëttek* (3, 148); a feltételes módra nincs adat; a felszólító mód második személyének rövidebb alakjára 81 *ő-ző* és három *ë-ző* adatunk van: *vëd* (20, 73, 119, 282, 300, 409, 564 stb.), *veod el* (450), *vëd fël* (641), *veod kj* (79, 82, 410) stb., de: *ved* (65, 495), *ved kj* (77); a második személy hosszabb alakjára 27 *ő-ző* és három nem *ő-ző* adat áll rendelkezésünkre: *vëğjęd* (44, 64, 282, 401, 554 stb.), *le vëğjęd* (68, 641) stb., de *vegjęd* (25, 74, 622); a harmadik személy adataiban is mutatkozik *ő-zés*: *vëğje* (133, 485). Az igéből képzett ható ige nem *ő-ző*: *vehetnj el* (627), *vehetnj* (31).

Az igére vonatkozó adatok a ragozási rendszerben:

Személy	Alanyi ragozás					Tárgyas ragozás				
	jelentő mód		feltételes mód		felszólító m.	jelentő mód		feltételes mód		felszólító mód
	jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő		jelen idő	múlt idő	jelen idő	múlt idő	
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	veszesz	—	vönnél	—	végy	veszöd	vötted	—	—	vödd~ vedd ~ vögyed ~ vegyed vögye
3.	veszön	vött	vönne	—	vegyön	veszi	vötte	—	—	—
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	—	vöttenek	—	—	—	veszik	vötték	—	—	—

Az egyes táblázatokból láthatjuk, hogy a teljes paradigmát egyik szóra vonatkozóan sem tudjuk összeállítani. Ez a szöveg természetéből következik. A hiányzó személyeket azonban kikövetkeztethetjük a rendszerényszer miatt. S mivel a négy ige azonos tőtípushoz tartozik, kellő óvatossággal egyik adataiból a másokra vonatkozólag is vonhatunk le következtetéseket. Megállapíthatjuk, hogy mind a négy ige múlt idejére van adatunk, ezek az adatok mind *ö-zők*, kivételek nincsenek. Hasonló a helyzet a feltételes módban is. Mind a négy igére van adat, s minden előfordulás *ö-ző*. Tehát azt mondhatjuk, hogy vizsgált igéink hangsúlyos szótagjában legerősebb az *ö-zés* a múlt időben, a feltételes módban, s ezekhez még hozzá kell venni a főnévi igenévet is. Hogy miért éppen ezekben az esetekben alakult ki az *ö-zés* leghamarabb, annak csak az lehet a megvárázata, hogy itt segítette a kialakulást a diftongusos *tő*. A múlt időnél BÁRCZI elképzelését fogadhatjuk el, hogy *ti.* a két múlt idő között kiegyenlítődés jött létre. A múlt idő írása ezeknél az igéknél ugyanolyan mint a többinél, szó végén *-t*, intervocalis helyzetben *-tt*. Az időjel előtti magánhangzó tehát ezeknél is rövid lehetett. A feltételes módra és a főnévi igenévre viszont a *tejn* > *tőn* formák lehettek hatással. Talán az *n* előtti *ö* analógiája ebben a módban és a főnévi igenévben erősíthette az *ē* > *ö* változást, de befolyásolhatta az *-n* harmadik személyű igerag előtti *ö-zés* is. A múlt idő s a feltételes mód után az igeragozási rendszerben az *ö-zés* a tárgyas ragozás felszólító módjában a leggyakoribb. Itt azonban már nem egyöntetű, nincs meg minden személyben s igeiben, s ahol megvan ott is ingadozik. A második személy rövidebb alakja *ö-ző*, s csak néhány ellenpélda bizonyítja az ingadozást. Itt az *ö-zést* elősegítette, hogy a *-d* igerag előtt gyakran *ö-zés* van, s az *ö-ző* formát talán még nyomatékosabbnak is érezték. Ennek analógiájára azután behatol a hosszabb alakba is az *ö*, a *vögyed* már gyakori, a *tögyed* ritka, s valószínűleg az *ögyed* is megvan már, de arra nincs adatunk. Ebből az alakból pedig már a rendszer megteremtette a *vögye*, *ögye*-féle formákat. Nem jutott még el ezekben az igékben a hangsúlyos szótagbeli *ö-zés* az alanyi ragozás felszólító módjába és az *sz-szes* tövek elé (alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt). A fejlődés azonban folyamatban van, ezt az mutatja, hogy a nagyszámú *eszi* alak mellett már két ízben az *ösi* is előfordul. Nyilvánvaló tehát, hogy még az *ö-ző* nyelvtérületen is számolnunk kell vizsgált igéink hangsúlyos szótagbeli *ö-zésénél* a diftongusos *tő* hatásával.

A fenti rendszertani vizsgálatból levonhatjuk azt a következtetést, hogy egyes hangtani fejlődésekben nagy szerepe lehet a rendszernek is, jelen esetben pl. az igeragozási rendszernek. Ezzel a vizsgálattal sikerült bemutatnunk a jelen esetben a változás folyamatát, s sikerült konkrétan lemérni a folyamat jelenlegi állását. Az ilyen természetű vizsgálatok bizonyára más jelenségeknél is gyümölcsözők lesznek.

B) Nyílt ő-zés

Nyílt ő-zésről akkor beszélünk, amikor a köznyelvi *ü* helyett találunk *ő*-t egyes szavakban (vö. DEME LÁSZLÓ i. m. 151). Általában ritkább jelenség a labiális ő-zésnél, nyelvelméinkben is jóval kevesebb adatot találunk. Előfordul ez a jelenség tőszó hangsúlyos szótagjában, s a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban. A többi előfordulási lehetőségre anyagunkban nem találunk példát.

Nyílt ő-zés szótó hangsúlyos szótagjában

A *büffent*, *büfög* hangutánzó szavak, így az *ü* > *ő* változást ezekben fenn tartással kell kezelniünk: *beoffenth* (252); *bëfëgh* (621); *Bëfëges* (630), *Beofegefëket* (22). *Bürök* szavunk kiejtésében ingadozás lehetett, mert nyolc ő-ző adattal szemben két *ü*-zöt is találtunk: *Bërk* (19, 603), *Bërknek* (70, 292, 473, 550), *Bërkeoth* (616), *Bërkërl* (616), de: *Burëk* (617), *bwëk* (471). Ide sorolhatjuk a *dëdërges* (481), *dëdërgessel* (641) szót is. Mint hangutánzó szó, keletkeztetett ezzel a hangalakkal is, az EtSz. azonban hoz *düdörög* változatot, melynek alapján feltételezhetünk egy *düdörög* > *dödörög* fejlődést is. A *düled* csak kétszer fordul elő: *dëlledeferël* (74), *kj dëllednek* (619). A mai nyelv szempontjából kétségkívül idetartozik *fürdö*, *fürdik*, *fürösz* szavunk. A régiségben és a mai nyelvjárásokban is azonban ennek a szónak *ë*-ző változatai is vannak (vö. NySz., MTsz.). Tehát elképzelhető, hogy nyelvelméink nyelvjárásában nem *ü* > *ő*, hanem *ë* > *ő* változás ment végbe: *fërdë* (3, 55, 103), *fërdëben* (608, 620, 629), *Feordeok* 'fürdők' (56), *Fërdël* (6, 78, 473), *Fërdëtlw* (5), *Feordëwel* (284) stb.; *fërdëggjël* (83), *fërdëggjék* (11); *Fërdëd* (274), *fërdëzged* (284, 298, 403); *fërdëzgenj* (27, 141), *fërdëdes* (280); *fërdëdëben* (594), *fërdëdëth* (261), *Fërdëdëtlw* (482, 523); *Fërdënj* (62) stb. A *kömëny* 'köménymag' szóban viszont kétségkívül *ü* > *ő* fejlődés ment végbe. Ez a szó a kfn. *kümn* átvétele (SzófSz.): *këmënj* (19, 33, 72), *Këmënnëk* (14, 63, 70, 281), *këmënnjël* (33, 71, 450), *këmënnjës* (282), *këmënth* (43, 66, 140, 254 stb.); *këmënnmagoth* (44, 281, 471); *Bechj-këmënj magot* (14), *vadkëmënj mag* (42), *vadkëmënth* (286) stb. A szó elkülönül a *kemëny* melléknévtől, ez ugyanis nem ő-ző: *feoleotteb kemënj* (146); *kemënjëdjk* (593) stb. Később a népetimológia vontá össze ezt a két szót egyes nyelvjárásokban.

Nyílt ő-zés a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban

Ez a rag nyelvelméinkben *-ok*, *-ök* formában van meg. Az *-ök* változat fejlődhetett *-ük*-ből nyíltabbá válással, de jöhetett az *-ëk*-ből is labializációval. Pl.: *beleoleok* (282); *bennëk* (11, 38, 143); *Belëketh* (622); *Ebëknek* (633); *Eledëlëk* (264), *ëzwe elegjwlefkëbël* (481); *eredetëk* (124), *eredetëknek* (48); *erejyëk* (603,

607), *erejűkből* (485); *erétlen/egők* (629); *erzekén/egők* (564); *ezékben* 'eszükbe' (3, 54); *fejők* (12), *fejőketh* (274); *Feryeknek* (623); *Fwlék* (94); *gyékerék* (110); *gyűwlesek* (400); *helyűkből* (74, 594, 607), *hew/legeok* (263); *kêrwlették* (605); *keozottek* (58); *kêgzwlek* (33, 621); *lehelleték* (148); *Lepők* (626); *lewéből* (63); *Melyeok* 'mellük' (149), *Melyeknek* (148); *Nedwe/legeok* (448); *Nyelwék* (624); *rezék* (263, 638); *zémék* (74); *zwletejékben* (149); *tehet/egők* (604); *termégeték* (603), *termezetékek* (445), *termezetékgérenth* (621); *tejteok*, *tejtékek* (148), *Tejtéketh* (616); *tuwejék* (143); *velejeok* (607); *verék* (517), *veréket* (38); *leleokzeth vetelék* (144); *výzeletékek* (281). Ugyanilyen alakban járul a rag a főnévi igenévhez is: *elnűjék* (517), *feorédnyeok* (169), *Neweznyjék* (481). A ragra vonatkozó ellenpéldát csak egyet tudunk idézni: *eo benne* (595), s ez talán nem több elírásnál.

*

Lencsés György *Ars Medicájában*, amint láttuk, főképpen a labiális *ö*-zésre találunk nagyszámú példát. Megvan ez a jelenség végződések előtt, végzésekben, a szótó hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában egyaránt. Megállapítottuk, hogy a szótó hangsúlytalan és hangsúlyos szótagjában az *ö*-zés kialakulását elősegíthették azok a hangok, amelyek toldalékként is előfordultak *ö* tövéghangzóval. Az adatokkal azt is bizonyíthatjuk, hogy nyelvemlékünk keletkezése idején az illető nyelvjárásban ez a változás folyamatban volt. Ezt igazolják egyes ingadozó alakok, valamint az *ö*-zés állása az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igék ragozási rendszerében. Kétségtelen az adatok alapján az is, hogy az itt tárgyalt *ö*-zés esetében $\tilde{e} > \tilde{o}$ változásról kell beszélnünk, különösen a szótóvek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában. Az itt tárgyalt szavaknál, úgy látszik, az *ö*-zés analogikusan terjedt a szavak eleje felé. Ezt a jelenséget talán másodlagos *ö*-zésnek is nevezhetnénk, ez tehát a XVI. században megteremti az *ö* hang funkcionális megterhelésének azt a többletet, amelyet ma a köznyelvhez viszonyítva *ö*-zésnek szoktunk nevezni. A nyílt *ö*-zésre csak szótó hangsúlyos szótagjában, s a többes szám harmadik személyű birtokos személyragban van példánk.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen eredetű nyelvemlékünk *ö*-zése? PAPP LÁSZLÓ *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában* című könyvében (212—3) a XVI. századi irodalmon kívüli írott nyelv *ö*-zésére vonatkozólag a keleti és északkeleti területeken működő deákok gyakorlata alapján a következőket állapítja meg: 1. A XVI. század végén, tehát nyelvemlékünk keletkezése idején a szótó *ö*-zése „számszerűen talán kisebb, mint a mai normatív nyelvváltozatban”. Amint láttuk, Lencsés könyvében az *ö* hang megterhelése szótóben sokkal nagyobb, mint a mai köznyelvben. 2. A *tött*, *vött*, *lött* alakok megvannak a XVI. század végi deákok nyelvében. Ezek természetesen vizsgált anyagunkban is megtalálhatók. 3. Jellemző erre az írott nyelvi normára, hogy illabiális magas hangú szótó után labiális tövéghangzó nem fordul elő. Nyelvemlékünkben azonban ezek is nagy számmal találhatók. 4. A háromalakú végzések megvannak az írott nyelvi normában, tehát *ö*-zésről nem beszélhetünk itt sem. Az általunk vizsgált kódexben viszont igen erős, szinte kivétel nélküli a végzések *ö*-zése. Innen az irodalmon kívüli írott nyelvi normából tehát nem eredhet nyelvemlékünknek ez a hangtani sajátossága. A XVI. századi irodalmi nyelvben viszont van bizonyos *ö*-zés, amit a nem *ö*-ző nyelvjárású írók is használtak (vö. BENKŐ: *Magyar nyelvjárástörténet* 88). Adataink alapján azonban kétségtelen, hogy kódexünk erő-

teljes *ö*-zését irodalmi hatással magyarázni aligha lehet. Lencsés orvosi könyvének *ö*-zése tehát nyelvjárási eredetű. Nyelvjárástörténeti szempontból fontos lenne azt is megállapítani, melyik nyelvjáráshoz volt jellemző ez a nyelvi sajátosság. Mivel Lencsés György születésének helyét nem ismerjük, ez nehézségekbe ütközik. Az *ö*-zés alapján valamelyik mai *ö*-ző nyelvjáráshoz való kapcsolása nem hozhat megnyugtató eredményt. Az anyag további nyelvészeti feldolgozásával, szóföldrajzi vizsgálatokkal s más nem nyelvi szempontok figyelembevételével körvonalazni lehet majd azt a nyelvjárásterületet, amelynek emléke Lencsés György *Ars Medica* című könyve.

JAKAB LÁSZLÓ

Un problème de vocalisme dans le *Ars Medica* de György Lencsés

En 1943, BÉLA VARJAS a publié à Kolozsvár un „Livre médical hongrois du XVIe siècle”, ouvrage remarquable de notre littérature médicale. Depuis, grâce aux recherches, on a pu identifier l'auteur de cet ouvrage, qui n'est autre que György Lencsés, majordome de Kristóf Báthory ou de sa femme. Le titre original (*Ars Medica*) et le nom de l'auteur ont été retrouvés sur une copie qui date de 1757. D'après la copie, l'ouvrage fut terminé en 1610. Les chercheurs ont eu cependant raison de le considérer comme datant du XVIe siècle, puisque le travail de documentation de Lencsés remonte à la fin de ce siècle. Ce livre médical mérite, sans doute, l'attention des linguistes qui s'occupent de l'histoire de notre langue et de nos dialectes.

Le trait caractéristique le plus marquant de la langue employée dans le *Ars Medica* est la substitution de *ē* par *ö*. Ce phénomène peut se produire devant et à l'intérieur des terminaisons, dans la syllabe accentuée et inaccentuée du radical. La substitution *ē* > *ö* dans la syllabe accentuée ou inaccentuée du radical a pu être favorisée par la présence de consonnes finales qui, par ailleurs, pouvaient s'ajouter, en tant que terminaisons, à des radicaux terminés en *ö*. Elle était en cours dans le dialecte en question au moment où notre ouvrage a été rédigé. Certains flottements et l'état de la substitution dans la conjugaison des verbes à radical *-v* à augment *sz* le prouvent. La substitution *ē* > *ö* produit au XVIe siècle la surcharge fonctionnelle du phonème *ö* que nous appelons aujourd'hui, par rapport à l'usage commun, „emploi dialectal de *ö*”. La substitution *ū* > *ö* ne se rencontre que dans la syllabe accentuée du radical et dans la terminaison possessive de la 3e personne du pluriel. Le dialecte lui-même qui se reflète dans l'ouvrage ne peut être déterminé par le seul fait de l'emploi dialectal de *ö*, d'autant plus que le lieu de naissance de Lencsés est inconnu.

L. JAKAB

Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében

I.

1. Ismeretes, hogy a finn nyelvtanokban az ige határozatlan, vagyis igenévi alakjai közé rendszeren öt főnévi és két melléknévi igenevet számítanak, azaz a következő formákat: 1. az I. infinitivus rövidebb és hosszabb alakját (*antaa* 'adni', *antaakseni* 'adom, hogy adjak'); 2. a II. infinitivus inessivusát és instructivusát, melyek közül az előbbi cselekvőben és szenvedőben egyaránt megvan, az utóbbi pedig csak cselekvőben használatos (*antaessa* 'adás közben, miközben ad', *annettaessa* 'adás közben, miközben az ember ad', *antaen* 'adva, úgy hogy ad'); 3. a III. infinitivus belső helyjelölő eseteit, továbbá az adessivusát, az abessivusát és az instructivusát, mely utóbbi szenvedőben is előfordul (*antamassa* 'adásban, adni', *antamasta* 'adásból, adni', *antamaan* 'adásba, adni', *antamalla* 'adással, azzal hogy ad', *antamatta* 'adás nélkül, úgy hogy nem ad', *antaman* 'adni, hogy adjon', *annettaman* 'adni, hogy az ember adjon'); 4. a IV. infinitivus nominativusát és partitivusát (*antamínen*, *antamista* 'adás, adni'); 5. az V. infinitivus többes adessivusát, amely mindig személyragos (*antamaisilani* 'én adófelben'); 6. az I. participium cselekvő és szenvedő alakját (*antava* 'adó', *annettava* 'adandó'); 7. végül a mindkét igenemben használt II. participiumot (*antanut* 'adott, aki adott', *annettu* 'adott, az adott valami').

Már első tekintetre feltűnhetik a finn nyelv igenévi alakjainak egyik legkülönlegesebb vonása: az infinitivusok nagy száma. Más nyelvek egyetlenegy infinitivusának a finnben öt infinitivus felel meg, míg a participiumok száma ugyanannyi, mint általában a többi nyelvekben. Itt most csak a magyarra utalunk, ahol az *adni* és az *adnom* főnévi igenevek alakszerkezetük szerint a finn I. infinitivus rövidebb és hosszabb alakjának felelnek meg (*adni* a finn *antaa* megfelelője, *adnom* pedig a finn *antaakseni* alaki párja), bár kétségtelen, hogy mondattani használatukban a magyar főnévi igenevek eléggé eltérnek a megfelelő finn nyelvi alakoktól. A finn infinitivusok szokatlan nagy száma már önmagában gyanút ébresztett nem egy kutatóban az egész csoportosítással szemben. Különösen az V. infinitivus helyét látják többen problematikusnak. Így többek közt LAURI KETTUNEN és MARTTI VAULA (Soumen kieliooppi. 1952^s, 98—102) olyan felfogást képviselnek, amely szerint az V. infinitivus nem tartozik az infinitivusok csoportjába.

Egy másik szembeötlő sajáttság a finn nyelv igenévi alakjainak nyelvtani elrendezésében az, hogy a főnévi igenévnek minősített szóalakok nem egyszer más funkcióban is használatosak. Így a *ma/mä* képzős igei származék három külön funkcióban él: használják 1. mint igéből képzett főnevet (*elämä* 'élet'); 2. mint főnévi igenevet (*hän on kalastamassa* 'halászni van'); 3. mint mellék-

névi igenevet (*saamani kirje* 'a kaptam levél'). Ilyen körülmények közt joggal kérdezhetjük, helyeselhető-e vajon az az eljárás, mely ugyanannak a szóalaknak különféle funkcióit elszakítja egymástól, s a nyelvtannak egymástól távol eső fejezeteibe utalja őket. Bármely elfogulatlan kutatóban felvetődhetik így a kérdés, nem volna-e célszerűbb a finn infinitívusokat és participiumokat egyszerűen az igéből képzett névszók közt tárgyalni, közelebbről tehát a szóképzéstanban, nem pedig az igeragozás körében, ahol hagyományosan elhelyezik őket.

2. AARNI PENTTILÄ a Suomen kielioippi (1957) című nagy terjedelmű s úttörő jellegű könyvében nem egy tekintetben — így az igenévi alakok tárgyalásában és csoportosításában is — egészen külön utakon jár. Ő úgy látta célravezetőnek, ha csak az I. és II. infinitívust hagyja meg az igeragozás körében, a többi infinitívusokat és a két participiumot ellenben átviszi a szóalkotástan, pontosabban a szóképzéstan fejezetébe.

Eljárásának indokolásában hivatkozik E. N. SETÄLÄ meghatározására (Suomen kielioippi¹², 89). E szerint a participiumok, valamint a III., IV. és V. infinitívus azért tartoznának az igeparadigmához, mivel azok „mondat-tani sajátságaik tekintetében igei természetűek (tárgyat és határozót kaphatnak)” (vö. PENTTILÄ, i. h. 214). Megjegyezzük ezzel kapcsolatban, hogy Setälä igazában véve nemcsak a participiumokról meg a III., IV. és V. infinitívusról szól a jelzett helyen, hanem általában az igenévi alakokról. Setälä szerint az igenevek valamennyien alapján véve névszók, „igéből képzett névszói alakok, főnevek vagy mellénevek, amelyek csupán mondat-tani sajátságaik tekintetében igei természetűek” (SETÄLÄ, i. h.). Penttilä azonban ezzel kapcsolatban azt az észrevételt teszi, hogy vannak más deverbális névszók is, amelyek nem egy tekintetben igei természetet mutatnak, s hogy éppen ezért a Setälä által említett szempontnak nem lehet döntő jelentősége (PENTTILÄ, i. h. 214). Ezután azt várnánk, hogy Penttilä az összes névszói-igei jellegű igeszármazékokat átviszi az igeragozás fejezetéből a szóképzéstanba. Ő azonban nem ezt tette, hanem megállt félúton: ti. az I. és II. infinitívust meghagyta az igeparadigma szerves részeinek, s csupán a többi infinitívusokat és a participiumokat vitte át az igéből képzett névszók csoportjába. Bizonyára ez a következetlenség az oka annak, hogy nyelvtanában nem egyszer összetartozó jelenségeket szakított szét egymástól. Erről a visszásságról mindazok a kutatók említést tesznek, akik Penttilä könyvével kritikailag foglalkoztak, így főleg TERHO ITKONEN (Virittäjä 1958: 82) és OSMO IKOLA (Ural-Altische Jahrbücher XXX, 260).

Penttilä a maga álláspontjának indokolásaképpen rámutatott arra, hogy az I. és II. infinitívust az igeragozás rendszeréből nem lehet olyan könnyen kiemelni, mint a többi infinitívusokat és a participiumokat. Szerinte (i. h. 214) a fő nehézséget itt annak az igei származékknak szokatlan alakja jelenti, amelynek paradigmájából csak mintegy töredéknek tekinthető az I. infinitívus rövidebb alakja, vagyis lativusa (*antaa*), az I. infinitívus hosszabb alakja, vagyis translativusa (*antaakseni*), a II. infinitívus inessivusa (*antaessa*) és a II. infinitívus instructivusa (*antaen*). Erre azonban azt felelhetjük, hogy a szóképzéstanban másutt is jelentkeznek szokatlan és szabálytalan alakulatok. Itt most csak arra emlékeztetünk, hogy például a *nen/inen* végű származékokban az egyes nominativus a képzőelemnek más alakváltozatát mutatja, mint a többi, ún. függő esetek (*ihminen* 'ember': *ihmisen* 'embernek vmije').

Vajon elegendő alapot nyújtana-e a képzőnek ilyenféle rendhagyó viselkedése arra, hogy a *nen/inen* végű származékokat kiszakítsuk a szóképzéstanból, és átvigyük — tegyük fel — a névragozás körébe? Véleményünk szerint ugyanez a helyzet az I. és II. infinitívussal kapcsolatban: a képző szokatlan volta — *a/ä: e* stb. — itt sem jogosíthat fel bennünket arra, hogy ezeket az igei származékokat az igeragozás körébe soroljuk — ugyanakkor, amikor a többi igenévi alakokat igéből képzett névszóknek tartjuk, s a névszók körében tárgyaljuk.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon megoldottnak tekinthetjük-e az igenevek problémáját abban az esetben, ha valamennyit átvisszük az igeragozás területéről a szóképzéstanba. Véleményünk szerint egy ilyenféle következetesen keresztülvitt újítás nem hozna ugyan magával újabb visszásságokat, de viszont a régi visszásságok sem tűnnének el. Ez egyszerűen az igenevek kettős természetéből következik. Az igenevek a régi meghatározás szerint olyan névszók, amelyeknek bizonyos vonatkozásban igei sajátásaik is vannak, tehát névszói és igei természetűek egyszerre. Így egészen természetes, hogy az a hagyományos eljárás, amely az igeneveket az igeragozás körébe utalja, éppoly kevésbé oldhatja meg az említett formák elhelyezésének kérdését a nyelvtan rendszerében, mint az ellenkező eljárás, amely az igenévi alakokat teljesen az igéből képzett névszók körébe vinné át. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk a dolgot, úgy látszik, egy harmadik lehetőség is van a probléma megoldására. Ez a véleményünk szerint egyetlen helyes megoldás abban áll, hogy az igenévi alakokat az igék és a névszók mellett külön szócsoportnak, azaz önálló szófaji típusnak kell tekintenünk.

3. LAURI HAKULINEN a finn nyelv szerkezetéről és fejlődéséről írt kitűnő könyvében (*Suomen kielen rakenne ja kehitys* I, 61 kk.) kimutatta, hogy a szófajok — éppúgy, mint a szavak különféle ragos alakjai — az ellentétezés törvénye alapján álltak elő. Felfogása szerint — s ezt a felfogást korunk nyelvtudományában általánosan elfogadottnak tarthatjuk — a szófajok valamennyien ellentétviszonyban állanak egymással, s egyidejű szétkülönülés útján álltak elő úgy, hogy meghatározták, illetőleg meghatározott irányokba szorították egymás funkcióit. A mai nyelvallapot azonban még ma is őrzi az emlékeit annak a nyelvfejlődési kornak, amikor a ma ismert ellentétes szófajok még nem különültek el egymástól. Ezzel kapcsolatban megállapítja Hakulinen többek közt azt, hogy a finn nyelvben találhatók olyan igei gyökérszók, amelyeknek töve ugyanolyan formában névszótóként is szerepel. Ilyen például *kuiva-* 'szárad; száraz', *sula-* 'olvad; megolvadt', *sykke-* 'köp; köpet', *tuke-* 'támaszt; támaszték', *tuule-* 'fúj; szél' stb. Ezek a szavak, amelyeket a latin *nomen-verbum* elnevezésnek megfelelően névigeiknek nevezhetnénk, annak bizonyítékai, hogy a nyelvnek, ill. a nyelvcsaládnak valamely régebbi fejlődési szakaszán a szavak még nem oszlottak meg a névszók és igék kategóriái szerint; az akkori kezdetleges nyelvi viszonyok közt ugyanazok a szavak mind a mai névszók, mind pedig a mai igék szerepét elláthatták.

PAAVO RAVILA (*Vir.* 1953: 41 kk.) magáévá tette Hakulinen felfogását a névigei nyelvtörténeti értékéről, s a maga részéről a szófajoknak az uráli nyelvtörzsből való fejlődéstörténetét igyekezett nyomon követni. Feltette, hogy az alapnyelv szavai az előuráli korban két főcsoportra oszlottak: egyfelől egytagú mutatószókra és indulatszókra, másfelől kéttagú nevezőszókra. Nevezőszokon azt a szócsoporthoz érti, amelyet mi fentebb névigeiknek nevezünk. Ravila szerint csak az uráli korban következett be a nevezőszók osztá-

lyában egyfajta kezdeti elkülönülés névszókra és igékre. A névígéknek eredetileg egységes jelentéstartalma és mondattani funkciója fokról fokra szétkülönült, s a szétkülönülés eredményeként előálltak a névszók és az igék, ez a két ellentétes szófaji kategória. Ravila elvetette azt a hagyományos felfogást, hogy a névszók az uráliban ősibb állapotot képviselnének az igéknél. Ellenkezőleg: nyomatékosan hangsúlyozta azt a tényt, hogy névszók és igék szorosan összetartoznak, s hogy a két szófaji osztálynak közös az eredete.

Jelentéstani, alaktani és mondattani szempontoknak egyaránt volt szerepük a névszók és az igék szétkülönítésében: a három szempont közül azonban nyilván a mondattani funkció a legfontosabb, illetőleg az elsődleges, míg e szófajok alaktani és jelentéstani sajátosságait csak a mondattani funkció velejárójának, azaz másodlagos vonásnak kell felfognunk. Ravila rámutatott arra, hogy a névszó és az ige teljes azonosságát — más szóval a névige meglétét — elvileg az egytagú mondat keretei közt lehet megérteni (Vir. 1953: 49), s hogy csak a kéttagú mondat létrejötte teremtetten meg a továbbiakban azokat a feltételeket, amelyeknek alapján a nevezőszóknak eredetileg egységes csoportja megbomlott, s ennek a szétkülönülési folyamatnak eredményeképpen a névszók és az igék a nyelv életében megjelenhettek.

4. Ha tisztázni akarjuk azokat a mondattani sajátságokat, amelyeknek alapján a névszók és az igék szétválása végbement, akkor szemügyre kell vennünk azokat a szintaktikai egészeket, amelyeknek tagolt szerkezetében világosan ellentétes szerepek kínálkoztak az egyes szavak számára. Ilyen szintaktikai egész három van: 1. a mondat, 2. az állítmányi szerkezet, 3. az alárendelő szerkezet.

A mondat különféle szerkezeti elemei világosan utalnak a beszédhelyzetre, s éppen ezeket a valóságra, azaz a valóságos beszédhelyzetre utalásokat tekinthetjük a mondat legjellemzőbb kritériumainak. A beszédhelyzetben három viszonyulási pontot lehet megkülönböztetni: a beszélőt, a hallgatót (megszólítottat) és a beszéd tárgyát. Azok a mondatbeli sajátságok, amelyek képesek kapcsolatokat teremteni a beszéd három alaptényezője közt, a következők: a mód, az idő és a személy (beleértve ez utóbbit a számot is).

A módok (modus) azt mutatják meg, hogy milyen álláspontot foglal el a beszélő a beszéd tárgyaként szolgáló cselekvés (történet) tekintetében. A finnb. négy mód van. A jelentő móddal (indicativus) azt fejezzük ki, hogy a beszélő a beszéd tárgyként álló cselekvést tényként fogja fel. A feltételes móddal (conditionalis) azt jelezzük, hogy a beszélő valamilyen feltételtől függőnek látja a cselekvést. A lehetőségi mód (potentialis) arra mutat, hogy a beszélő lehetségesnek tartja a cselekvést. Végül a felszólító mód (imperativus) azt fejezi ki, hogy a beszélő meg akarja valósítani a szóban forgó cselekvést.

Az idők (tempus) azt mutatják meg, hogy milyen sorrendi viszonyban van a beszéd tárgyaként szereplő cselekvés a beszélő alapvető cselekvésével: a beszéléssel. A finnb. két idő van. A jelen (vagy nem múlt) idő azt jelzi, hogy a beszéd tárgyát alkotó cselekvés egyidejűleg történik a beszéléssel. A múlt idő pedig azt fejezi ki, hogy a szóban forgó cselekvés már a beszélés cselekvése előtt megtörtént.

A nyelvtani személy fogalma a finnb. kétféle. Ha a mondat alanyát azonosítjuk a beszélővel, a hallgatóval vagy a beszéd tárggyal, akkor előáll a cselekvő első, második vagy harmadik személyének kategóriája. Ha pedig a mondatbeli jelzős szerkezet birtokos tagját azonosítjuk a beszédhelyzet vala-

melyik alapvető viszonyulási pontjával, akkor jelentkezik a birtokos személyének kategóriája.

Hogy a mondatnak valamely szava képes-e a maga morfológiai szerkezeténél fogva a konkrét beszédhelyzetre, illetőleg annak különféle viszonyulási pontjaira utalni, ennek a körülménynek nagy jelentősége van a szófaji osztályok kialakulási folyamatában.

A szó szerkezeteknek tulajdonképpen három fő faja van: állítmányi, mellérendelő és alárendelő szerkezet. Minthogy azonban a mellérendelő szerkezetben a tagok teljesen egyenrangúak, ennél fogva ez a szó szerkezet típus nem kerülhet szóba akkor, amikor a szófajok szétkülönülési folyamatát szintaktikai szerepeik alapján akarjuk megvizsgálni.

Az állítmányi szerkezet szintaktikai sajátosságai közül számunkra az a leglényegesebb, hogy ebben a szintaktikai egységben két olyan ellentétes tényezőt lehet megkülönböztetni, amelyek közt feszültség áll fenn. A feszültség kiindulópontja az alany, végpontja az állítmány. Aszerint, hogy az alanyi vagy az állítmányi szerepre alkalmasak-e elsősorban, a szavak két csoportra különülnek.

Az alárendelő szerkezetben a tagok szintaktikai szerepei éppoly világosan eltérnek egymástól, akárcsak az állítmányi szerkezetben. Az alárendelő szó szerkezet főtagja határozza meg ugyanis az egész szerkezet mondattani értékét, a főtaggal alárendelő viszonyban álló bővítménynek ellenben ebben a vonatkozásban nincsen semmi jelentősége. Az alárendelő szerkezetben ennél fogva a szavak aszerint különülnek el egymástól, hogy a főtag vagy a bővítmény szerepére alkalmasak-e elsősorban.

5. A mondatnál, illetőleg annak valóságvonatkozásaival kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a finnben az igének vannak olyan ragozási sajátosságai, amelyek a módra, az időre és a cselekvő személyére utalnak, a névszó morfológiai elemei ezzel szemben a birtokos személyét tudják jelezni. Abban a mondatban például, hogy *laske jo lahtesi valkamaan* (Eino Leino) 'szállj már öblöd révébe' a *laske* igealak arra mutat, hogy a 'szállás' cselekvésnek a beszélő akarata szerint (felszólító mód) a 'beszéléssel' egyidejűleg (jelen idő) kell megtörténnie, továbbá, hogy a mondat alanya azonos a megszólítottal (egyes 2. személyű cselekvő). Ugyanabban a mondatban a *lahtesi* névszóalak a birtokos egyes 2. személyére, más szóval arra utal, hogy a beszéd tárgy 'öböl' mozzanata úgy tartozik a megszólítotthoz, mint annak sajátja, tulajdona, birtoka.

6. Az állítmány szerkezetében, a mondatnak ebben a konstitutív szó szerkezetében a névszó — pontosabban: a főnév — az alany szerepében lép fel, az ige pedig az állítmányi szerepben jelenik meg. Ehhez a szabályhoz azonban hozzá kell fűznünk még azt, hogy a finnben névszó is állhat állítmányként, de nem magában, hanem a létigével kapcsolatban. Igei állítmányú mondat pl. *aurinko paistaa* 'süt a nap', igei-névszói állítmányú *ilma on kaunis* 'az idő szép (van)'.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy a nyelvtani szabályok sohasem kivétel nélküliek. Mindössze annyit mondhatunk tehát az adott esetben is, hogy a felállított szabályok csupán általában érvényesek, s egyszerűen bizonyos típusok kialakulásának, illetőleg a fejlődésnek az irányvonalait mutatják meg. Ilyen értelmezés szerint a névszó alanyi s az ige állítmányi szerepének szabálya fennállhat — annak ellenére, hogy a finnben nagy ritka-

ságként — mintegy kivételszerűen — a névszó magában is fellelphet állítmányként. Abban a közmondásban például, hogy *oma maa mansikka, muu maa mustikka* 'magunk földje szamóca, más föld fekete áfonya' a *mansikka* és a *mustikka* névszók magukban, *on* 'van' ige nélkül töltik be az állítmány szerepét. Köztudomású, hogy a magyarban az ún. nominális mondatokat (*szép az idő*) jóval gyakrabban használjuk, mint a finnben. Mégis azt kell mondanunk, hogy a fejlődési tendenciák a magyarban is olyan nyelvéllapot felé mutatnak, ahol a névszónak (főnévnek) alanyi, az igének állítmányi értéke van. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alany szerepe az alanyi funkcióban álló szóból — ha csak alkalmilag is — főnevet formál, az állítmányi szerep pedig az állítmányi funkcióban fellépő szót — legalább alkalmilag — igévé értékeli át. A fejlődés kezdeti szakaszán a névigék az ősi kéttagú mondatokban alanyi és állítmányi szerepet egyformán betölthettek — mindaddig, míg a szófaji értékkülönbség sajátos morfológiai szerkezeteket nem teremtett magának. A magyarban még ma is mondják egyes nyelvjárásokban, hogy *és az és* vagy *a halász halász*. Ezekben a mondatokban ugyanaz az *és*, illetőleg *halász* szó teljesen azonos formában tölti be mindkét funkciót: az alanyit és az állítmányit, azaz mai nyelvtani foglmaink szerint egyszer mint névszó jelentkezik (főnév egyes nominativusaként), másodszor pedig mint ige (jelen idő egyes 3. személyű alakjaként). Az említett népnyelvi kifejezések, amelyek — mint bizonyára teljes joggal feltehetjük — nyelvünknek a mainál sokkal régebbi fokát képviselik, a ma köznyelvében így hangzanának: *esik az eső*, illetőleg: *a halász halászik*. Ezekben az alanyi és az állítmányi szók — nyilván a különböző funkciók hatása alatt — már világosan elkülönültek egymástól alakszerkezetük szerint.

Kezdetben bármely szó bármilyen mondatnyi szerepet betölthetett. A fejlődés folyamán azonban az ugyanazon szerepben fellépő szók lassanként hasonló morfológiai szerkezetet nyertek. A mai nyelvben a különféle szófajok már meglehetősen megszilárdultak alakjukban, illetőleg megmerevedtek funkciójukban. Ennek ellenére a beszélő kifejezőigénye olykor még manapság is áttörheti a morfológiai szerkezet szilárd, merev kereteit, s többé-kevésbé önkényesen állapíthatja meg a szavak mondatbeli funkcióit. Így az alakjuk szerint világos igék alkalmilag névszói (főnévi) funkcióban léphetnek fel és fordítva. Tanulságos ebben a vonatkozásban Aila Meriluoto-Odotus 'várás' c. költeménye, amelyből nem állhatom meg, hogy az első két versszakot ne idézzem:

*Mitenkä tie voi olla verbi? Tie,
tuo tuossa, joka ikkunani alle
mäntytistä maata saapuu alamäkeen?
Niin samaa, ettei tiedä, kumpi oli ensin
ja kumman sanelema toinen lie.*

*Kun verhon nostan, tiedän että tulee.
„Tulee” on tuossa, puitten varjot poikkijuovin
sen, pilkän, jäsentävät tajuntaan.
Aamuinen tie, kuin uurre aivoissani,
käsite, puhdas, silkkää merkitystä,
aineeeksi jännitetty maisemaan.*

Lehető szó szerinti fordításban a vers magyarul körülbelül így hangzanék:

'Hogy lehet az út ige? Az út,
az ott ni, mely ablakom alá
fenyűs földön érkezik le a lejtőn?
Olyannyira egy, hogy nem tudni, melyik volt előbb
s melyik idézte elő a másikat.

Ha felhúzom a függőnyt, tudom, hogy jön.
A „jön” van ott, a fák árnyai harántcsíkokkal
illesztik be azt, a hosszút, a tudatba.
Reggeli út, mint bevágás agyamban,
fogalom, tiszta, merő jelentés,
anyagga feszítve a tájba'.

A költő elragadtatott lelkiállapotában született meg a „*tulee*” *on tuossa* mondat, melyben a *tulee* 'jön' igealak a beszédhelyzetre mutató összes alaki sajátágaival együtt alany szerepében lép fel, azaz névszóként jelenik meg. A magyarban meglehetősen közönségesek az ilyenféle mondattani eltolódások. Arany Toldijában olvassuk a következő mondatot: *ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne?* Itt a *félsz* egyes 2. személyű igealak nem igei jelentésében szerepel, hanem mivel alanyként áll, annyit jelent, mint a *félelem* főnév. Kétségtelen, hogy a *félsz* igealak az alanyi szerep hatása alatt változott főnévvé.

7. Az alárendelő szószerkezetnek három faja van: a tárgyas, a határozós és a jelzős szerkezet. Az egyes szószerkezetek bővítményi részét tárgynak, határozónak, illetőleg jelzőnek nevezzük.

Az alárendelő szerkezetekkel kapcsolatban mindenekelőtt azt kérdezhetjük, hogy valamely szó állhat-e tárgyként, határozóként vagy jelzőként, másodszor pedig azt, hogy valamely szó vehet-e maga mellé tárgyi, határozói vagy jelzői bővítményt.

Az első kérdést vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a névszók és az igék közt ebben a vonatkozásban igen világos ellentétviszony áll fenn. A névszó ugyanis állhat tárgyként (*lueu kirjau* 'könyvet olvasok'), határozóként (*asun kaupungissa* 'a városban lakom') és jelzőként (*kaunis ilma* 'szép idő'), ezzel szemben az ige nem állhat sem tárgyként, sem határozóként, sem pedig jelzőként.

A második kérdésre térve azt kell megállapítanunk, hogy a névszónak nem lehet sem tárgya, sem pedig általában határozója, lehet azonban jelzője (*kaunis ilma* 'szép idő'). Ami a határozói bővítményt illeti, itt nagy eltérések vannak az egyes névszófajok közt. Szabályunk elsősorban csupán a főnévre érvényes. A finnben a főnévnek általában nem lehet határozói bővítménye. Előfordul ugyan, hogy a főnév bővítménye a határozó formájában jelenik meg, ezt azonban legtöbbször jelzőnek fogja fel a beszélő közösség, s még az ilyen ún. határozójelzők sem elégítik ki a helyes nyelvhasználat követelményeit (I. L. HAKULINEN, Vir. 1954: 90). Az igék sajátosságai homlokegyenest ellenkeznek a névszók megfelelő kritériumaival: az igének ugyanis lehet tárgya (*lueu kirjau* 'könyvet olvasok') és határozója (*asun kaupungissa* 'a városban lakom'), de nem lehet jelzője.

8. A következőkben megpróbáljuk táblázatba sűríteni a névszók és az igék fent tárgyalt mondattani sajátságait, hogy világosan kiderüljön az az ellentétesség, amely e két szófaji osztály közt fennáll. Itt is hangsúlyozzuk, hogy a jegyzékbe foglalt szabályokat csupán tendenciáknak, azaz olyan kategóriatípusok felé mutató irányoknak kell tekinteni, amelyeknek határvonalai nagymértékben ingadozók, s amelyek állandó eltolódásokat engednek meg egyik csoportból a másikba. Táblázatunkban figyelmen kívül hagytuk azt a körülményt is, hogy a névszó s kisebb mértékben az ige fogalma sem egészen egységes. Kétségtelen, hogy a névszó egyes alosztályai — a főnév, a melléknév, a számnév — nem egyszer egymástól többé-kevésbé eltérő sajátságokat is mutatnak. Mindezek mellett állandóan szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy a szófajok kialakulásán munkáló ellentételv a mai nyelviség síkján csupán megvalósulóban levő törvényszerűség: ha egy vonatkozásban fejlettebb formában jelentkezik, más vonatkozásban a megvalósulásnak éppen csak a kezdeti szakaszába lépett.

<i>A névszó</i>	<i>Az ige</i>
nem jelez módot, nem jelez időt, nem jelzi a cselekvő személyt, jelezheti a birtokos személyt,	jelzi a módot, jelzi az időt, jelzi a cselekvő személyt, nem jelzi a birtokos személyt,
állhat alanyként, nem állhat állítmányként,	nem állhat alanyként, állhat állítmányként,
állhat tárgyként, állhat határozóként, állhat jelzőként,	nem állhat tárgyként, nem állhat határozóként, nem állhat jelzőként,
nem kaphat tárgyat, nem kaphat határozót, kaphat jelzőt.	kaphat tárgyat, kaphat határozót, nem kaphat jelzőt.

9. Ami most már az igevek szintaktikai sajátságait illeti, megállapíthatjuk, hogy ezeknek egyfelől névszói, másfelől igei sajátságaik vannak. Természetesen itt is számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy az igenévi alakok csoportja maga sem egészen egységes: egyes igenévi alakok szintaktikailag másképpen viselkednek, mint mások. Így többek közt tudjuk, hogy az infinitívusok a fővevekkel vannak közelebbi rokonságban, a participiumok viszont több tekintetben a melléknevekhez hasonlóak. Ennek ellenére helyeselhetjük azt az eljárást, mely az összes igenévfajtákat egy nagy egésznek tekinti olyanféleképpen, mint ahogy a főveket, a mellékneveket, a számneveket a névszók közös csoportjába szokták összefogni.

A fenti táblázat alapján az igenévi alakok szintaktikai sajátságait a következőképpen foglalhatjuk össze:

<i>Az igenév</i>
(névszói jelleg)
nem jelez módot, nem jelez időt, nem jelzi a cselekvő személyt, jelezheti a birtokos személyt,
(igei jelleg)

állhat alanyként,
nem állhat állítmányként.

állhat tárgyként,
állhat határozóként,
állhat jelzőként,

kaphat tárgyat,
kaphat határozót,
nem kaphat jelzőt.

Kiderül a táblázatból, hogy az igenevek szintaktikai sajátságai túlnyomórészt a névszók megfelelő sajátságaival azonosak (tulajdonképpen ez az a körülmény, amelyet közönségesen úgy fejeznek ki, hogy az igenevek jelentésük szerint névszók). Az igenevek csak egy pontban őrizték meg igei természetüket: abban, hogy ugyanolyan bővítményeket vehetnek maguk mellé, mint az igék.

Fejlődéstani szempontból azt mondhatnánk, hogy az igenévi formák kialakulása feltételezte mind a névszók, mind az igék meglétét. Az igenévi alakokat igetővekből képezzük deverbális képzők segítségével. Az eredmény azonban se nem névszó, se nem ige, hanem olyan szófaji típus, amelyben egybefogva jelennek meg mindkét elsődleges szófaji csoport fő sajátságai. Az igenevek fő kritériuma a tömörség és a szintézis: mondattani funkciójukban névszói és igei sajátságok fonódnak egybe.

Ismeretes, hogy hasonló sűrítés és szintézis jellemző a névigére is. A hasonlóság mellett azonban a különbség is szembetűnő. A névigében a névszó s az ige sajátságai kialakulatlan és differenciálatlan egészként vannak jelen: a névige mindenféle szintaktikai funkciót betölthetett — a beszédhelyzetnek és a beszédösszefüggésnek megfelelően. Ezzel szemben az igenévi alakok ma, amikor már megvan a névszók és az igék két ellentétes szófaji osztálya, olyan szintaktikai funkciókat tölthetnek be, amelyeknek meghatározott névszói, illetőleg igei sajátságok felelnek meg.

A nyelvfejlődés kiindulópontján jelent meg a névige; az ellentét elvének megfelelően és egyidejű elkülönülés eredményeképpen állt elő később a névszó és ige; a fejlődés végső mozzanata pedig az, hogy ez a két ellentétes szófaji csoport hatni kezdett egymásra, s a kölcsönös hatás eredményeként egy új szófaji osztály állt elő: az igenév. Első tekintetre úgy tűnik, mintha a fejlődés visszatért volna kiindulópontjára, a közelebbi vizsgálat azonban könnyen kimutathatja, hogy a fejlődés végpontja a kiindulóponthoz képest egy egészen új kategóriát hozott létre. A kiindulópontra egyfajta kezdetlegesség s a funkciók osztatlan volta volt a jellemző, a mai fejlődési szakaszt viszont a kifejelettség és a szerepek megosztottsága jellemzi.

10. A jelenkori nyelvészet hangsúlyozni szokta az ellentétezési és a szétkülönülési elv fontosságát a nyelv szerkezetének és a nyelvfejlődés jelenségeinek kutatásában. Ezt a felfogást jogosnak és helyénvalónak ítéljük, mégis úgy látjuk, hogy egy másik hasonlóan fontos elvre az eddiginél hathatósabb módon kellene rámutatni. Ez pedig nem más, mint a sűrítés vagy a szintézis elve, amely az ellentét és elkülönülés elvével együtt működik a nyelvszerkezet kialakításán, s maga is új meg új kategóriákat teremt a nyelv életében.

LAURI HAKULINEN, a Finnország határain túl is jól ismert és nagyra értékelt kutató írta: „Amint a nominativus megléte feltételezi a nem-nomina-

tívust, ugyanúgy az ige körében a határozatlan alakok osztálya csak abban a pillanatban születhetett meg, amikor a nyelvben megjelent a határozott igealak . . .” (SKRK I, 63). Ha jól értem, Hakulinen itt is — az igenévi alakok keletkezésének vizsgálatában — az ismert ellentétezési elvet képviseli. Úgy vélem azonban, közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a névszó megléte valóban feltételezi az igét és viszont, az igenévi alakok osztálya ellenben csak akkor születhetett meg, amikor a nyelvben már előbb megjelent a névszó is meg az ige is. Más szóval: névszó és ige ellentétviszonyban van egymással, az igenévben viszont már a névszó és az ige ellentétes sajátságai tömörültek egységbe.

Ennek az új szófaji osztálynak a jelölésére talán használatba lehetne venni a régi „határozatlan igealak” elnevezés helyett a PENTTILÄ által javasolt „verbid” műszót. Ebben az esetben persze a „verbid” kissé mást jelentene, mint Penttilänél. Penttilä a verbidek szófaji (vagy őszierinte: szövelőfordulás-faji) csoportját így határozta meg: „Egy olyan névszócsoporthoz van szó, amelynek előfordulásai az igeelőfordulások mondattani sajátságaival bírnak, közelebb-ről azzal a sajátsággal, hogy olyan bővítmény tartozhatik hozzájuk, amelyet a tárggyal vethetünk egybe” (i. m. 540). Penttilä meghatározását véleményem szerint csak némi módosítással fogadhatjuk el. A magam részéről a következő megfogalmazást ajánlanám: „A verbidek olyan névszók, amelyeknek igei sajátságaik is vannak, megvan mindenekelőtt az a sajátságuk, hogy tárgyat és határozót vehetnek maguk mellé.” Viszont Penttilänek azt a felfogását, hogy a verbidek csoportjába csak a két participium, valamint a III. és IV. infinitivus tartoznék, egyáltalában nem tudjuk magunkévá tenni. Joggal kérdezhetjük ugyanis, indokolt eljárás-e kirekeszteni a verbidek csoportjából az I., a II. és az V. infinitívust annak ellenére, hogy ezek teljesen megfelelnek a verbidek meghatározásában szereplő követelményeknek.

A verbidek szófaji csoportjába eszerint mind az öt infinitívus, valamint mindkét participium beletartoznék. Ezenkívül talán még más szóalakokat is ide lehetne sorolni alkalmilag, így például a következőket: 1. a *maton*/mätön végű igei származékokat (*mitään tietämätön mies* 'valamit is tudatlan, azaz mit sem tudó ember'), amelyekről Penttilä azt jegyezte meg, hogy azok vagy legalábbis egyesek közülük „a maguk módján az igéknek egyfajta tagadó participiumát alkotják” (i. m. 292; vö. TERHO ITKÖNEN, Vir. 1958: 81—82); 2. egyes igéből képzett főneveket, melyekhez ugyanolyan tárgyi vagy határozói bővítmény járulhat, mint a megfelelő alapigékhez, pl. *hän on tyttöä saatolla* 'lányt kísérésen van', vö. *saattaa tyttöä* 'lányt kísér' (vö. PENTTILÄ, i. m. 290); *hän on kyllästynyt alituisen seurusteluun samoissa perheissä* 'megelégette az állandó forgolódást ugyanazon családok körében', vö. *seurustella perheissä* 'családok körében forgolódik' (vö. KAARLO NIEMINEN, Vir. 1937: 269 kk.; LAURI HAKULINEN, Vir. 1954: 88 kk.; Eeva LINDÉN, Vir. 1954: 288 kk.); 3. egyes más főneveket is, amelyek főleg az analógia hatása alatt alkalmilag tárgyi vagy határozói bővítményeket vehetnek maguk mellé, pl. *hän on karjaa paimenessa*, ami szó szerint annyit jelent, hogy 'a jószágot pásztorban van', vö. *paimentaa karjaa* 'jószágot pásztorol' (vö. PENTTILÄ, i. m. 290); *laki huoneenvuokrasäännöstelystä* 'törvény a lakbérszabályozásról' (vö. HAKULINEN, Vir. 1954: 90).

11. Dolgozatom fenti első része eredetileg finn nyelven íródott, s a Haku¹ linen Emlékkönyvben jelent meg (Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vootispäiväksi 6. 10. 1959, 255—68). Úgy látom azonban, hogy dolgozatomnak a finn nyelv szerkezeti vizsgálatából leszűrt eredményei a magyar nyelvre is alkalmazhatók, másfelől pedig kétségtelen jelei mutatkoznak annak, hogy a legújabb időben nálunk is kezd időszerűvé válni az igenevek problémája. Ezért határoztam el magamat arra, hogy 1959-ben megjelent finn nyelvű tanulmányomat magyar szövegezésben is közzéteszem, egyben pedig megtoldom egy második résszel, amelyben nyelvünknek a finn nyelvtől való szerkezeti eltéréseit figyelembe véve, állást foglalok az igenevek kritériumairól szóló újabb magyar elméletekhez.

12. Egy terminológiai kérdéssel kezdem.

A latin „nomen-verbum” magyar megfelelőjeként a fentiekben éppúgy, mint régebbi dolgozataimban a „névige” elnevezést használok. Ezt a szakkifejezést VÖRÖSMARTY MIHÁLY Gondolatok a magyar nyelv eredetéről című írásából vettem át (l. a Gyulai Pál gondozásában megjelent ÖM. VI, 170 kk.; vö. MIKESY SÁNDOR, A nyelvész Vörösmarty. MNy. XLVI, 289 kk.). Igen érdekes és még ma is tanulsággal forgatható nyelvészeti tanulmányában Vörösmarty többek közt így ír: „Ha (a primitív ember) menőt látott, látta nyomát; de a *nyom* = premit = vestigium, neki nemcsak a mozduló nehézség hátra hagyott jele, hanem egyszersmind igejelentésű is volt, a mint e két szó maig is mind a két értelemmel bír. Szabad legyen az ily teljes értelmű szavakat név-igéknek mondanom, minthogy mind a kettőnek tulajdonával bírnak” (Vörösmarty ÖM. VI, 172—3). A nomen-verbum fogalmának ezt a meglepően éleselméjű magyarázatát Vörösmarty Révai Miklóstól és Horvát Istvántól tanulhatta (l. SÁGI ISTVÁN, Révai szófajelmélete. MNy. XXIII, 116—7), kétségtelen azonban, hogy a fogalom magyar megnevezése az ő találmánya.

Mi úgy látjuk, hogy a „névige” pontos és szerencsés magyarítása a latin nomen-verbum műkifejezésnek — mindenestre szerencsésebb, mint a nálunk újabban elterjedt, feleslegesen hosszadalmas „névszó-ige” (l. PAIS DEZSŐ, MNy. XLVI, 305) vagy „igenévszó” (l. MMNyR I 1961, 210). Külön értéke a Vörösmarty-féle „névigé”-nek az, hogy az „igenév”-vel való rokonság, egyben pedig a vele való polaritás is azonnal szembetűnik.

13. Leíró nyelvtanaink két főnévi igenevet, három melléknévi igenevet és két határozói igenevet tartanak számon, azaz a következő alakokat sorolják az igenevek közé: 1. a főnévi igenév személyragtalan alakját (*adni*); 2. ugyanannak személyragos formáját (*adnom*); 3. a folyamatos melléknévi igenevet (*adó*); 4. a befejezett melléknévi igenevet (*adott*); 5. a beálló melléknévi igenevet (*adandó*); 6. a *va/ve* végű határozói igenevet (*adva*); 7. végül a *ván/vén* végű határozói igenevet (*adván*).

Ezek az alakok nem mind egyforma értékűek a mai nyelvhasználat szempontjából. Vannak köztük olyanok, mint például az *adni*-féle főnévi igenevek, amelyek általános használatúak, mások viszont csak meghatározott kapcsolatokban lépnek fel, és többé-kevésbé archaikus jellegűek. Ez utóbbi csoportba tartoznak az *andó/endő* végű beálló melléknévi igenevek és a *ván/vén*

végű határozói igenevek. Csökevényjellegüknél fogva ezeket némi joggal ki is lehetne rekeszteni a ma nyelvszerének vizsgálatából.

Nyelvünkben is több példa van arra, hogy egy-egy igenévi szóalaknak nem egy, hanem több funkciója van. Különösen tanulságos és jellemző ebből a szempontból a *t* járulékos igei származék funkcióinak széles skálája. A *t* végű igei származék ugyanis lehet: 1. befejezett melléknévi igenév (*adott szó*); 2. főnévi igenév (*járásban-keltében*); 3. főnév (*lét*); 4. múlt idejű igealak (*levelet írt*) stb. Talán épp a funkció sokrétősége magyarázza nyelvtanainknak azt az eljárását, hogy nem az igeragozás keretében foglalkoznak az igenevekkel, hanem a különféle névszói csoportok, illetőleg a névszóképzés körében tárgyalják az egyes igenévfajtákat, illetőleg azok képzésmódját (l. újabb iskolai nyelvtanaink közül SZEMERE GYULA—SZENDE ALADÁR: Magyar nyelvtan a gimnáziumok számára 1960; ugyanezt az eljárást követi a MMNyR I 1961 is). Így ugyanis ugyanazoknak a szóalakoknak legalábbis a legtöbb jelentése egy fejezetbe, a névszók körébe kerül. A funkciók többrétűsége azonban annyit is jelent más oldalról, hogy egyes igenévi alakoknak az igeragozás körében, tehát a nyelvtannak az igével foglalkozó fejezetében kell keresnünk a rokonságát (vö. *adott szó* — *sokat adott magára*). Végső fokon ilyenféle meglátás lehet az oka annak, hogy újabban némely kutatóknak erősen hangsúlyozza egy-egy igenévi alak morfológiai szerkezetének igei jellegét, illetőleg hogy az igenevek közül egyet-kettőt az igeragozás, vagyis az ige-paradigma körébe utalnak.

14. A finnben a nyelvtani személy fogalma kétféle: a cselekvő alany és a birtokos jelző személye. A magyar nyelv ezen kívül még a tárgy személyét is ki tudja fejezni a különféle alanyszemélyekkel való relációkban, mégpedig az ige alakszerkezetével. A tárgy második személye annyit jelent, hogy a mondatbeli tárgyat azonosítjuk a beszédhelyzet második tényezőjével: a hallgatóval. A tárgy harmadik személyével pedig azt fejezzük ki, hogy a grammatikai tárgy azonos a beszéd tárgyával mint a beszédhelyzet harmadik alaptényezőjével. Nyelvünkben — tudjuk — a tárgy személyének alaktani kifejezése meglehetősen hiányos: teljesen csak a harmadik személyű tárgy jelölése valósult meg a magyar igealakrendszerben, a második személyű tárgy jelölése már csak egy viszonylatban, az egyes első személyű alannyal kapcsolatban van meg, s teljes egészében hiányzik az első személyű tárgynak morfológiai eszközökkel, azaz külön igealakokkal való kifejezése. Hiányos a magyar tárgyas igeragozás még más szempontból is. Míg ugyanis az igealakok az alany személyét és számát együtt jelölik, addig a tárgyas igealakok a tárgy számát nem, csupán annak személyét jelzik.

Ezek alapján a magyar névszó és ige valóságviszonyító szerepeit a finn nyelvre érvényes kritériumoktól némileg eltérően a következő táblázattal adhatjuk vissza:

<i>A névszó</i>	<i>Az ige</i>
nem jelez módot,	jelzi a módot,
nem jelez időt,	jelzi az időt,
nem jelzi a cselekvő személyt,	jelzi a cselekvő személyt,
nem jelzi a cselekvő számát,	jelzi a cselekvő számát,
nem jelzi a tárgy személyét,	jeljezheti a tárgy személyét,
jeljezheti a birtokos személyt.	nem jelzi a birtokos személyt.

Valóságviszonyítás szempontjából az igenév névszói sajátságokat mutat. A magyar igenevet tehát a valóságra vonatkozás tekintetében így jellemezhetjük:

Az igenév

nem jelez módot,
nem jelez időt,
nem jelzi a cselekvő személyt,
nem jelzi a cselekvő számát,
nem jelzi a tárgy személyét,
jelezheti a birtokos személyt.

15. Meglehetősen elterjedt nálunk az a felfogás, hogy az igenévnek — elsősorban a melléknévi igenévnek — időjelző szerepe is van. Így BENKŐ LORÁND—KÁLMÁN BÉLA tankönyve (Magyar nyelvtan az általános gimnázium I—IV. osztálya számára. 1959¹¹) azt tanítja, hogy a melléknévi igenevek „abban különböznek a többi melléknévtől, hogy az igeidőket is kifejezhetik. Az igeidőket is kifejező igéből képzett mellékneveket melléknévi igeneveknek nevezzük” (i. m. 98). Ilyen meghatározás után érthető, ha a tankönyv a melléknévi igenevek három csoportját így nevezi: 1. jelen idejű melléknévi igenév, 2. múlt idejű melléknévi igenév, 3. jövő idejű melléknévi igenév.

Hogy a melléknévi igenév időjelölő szerepéről szóló tanítás és a vele járó terminológia tévedésen alapul, s nem felel meg a nyelvi tényeknek, az igen könnyen kimutatható. Gondoljunk csak arra, hogy egy és ugyanaz a melléknévi igenévalak a mondatösszefüggésnek megfelelően más és más idővonatkozást nyerhet. Így az állítólagos „jelen idejű” melléknévi igenév abban a mondatban, hogy *az udvaron játszó gyermek megütötte magát*, múlt vonatkozású; *játszó* itt annyit jelent, mint 'aki játszott', nem pedig 'aki játszik'. Ugyanígy az állítólagos „múlt idejű” melléknévi igenév alkalmilag a mondatban jelen vonatkozást nyerhet. Ha például valamire azt mondom: *ez csak írott malaszt*, itt a mondat jelen idejű voltánál fogva az *írott malaszt* kifejezést is úgy értjük, hogy 'olyan malaszt, amely csak írva van', azaz 'most van írva'. Még az állítólagos „jövő” idejű melléknévi igenévnek is lehet megfelelő mondatösszefüggésben múlt vonatkozása. *A leírandó lecke könnyű volt* — ebben a mondatban *leírandó lecke* annyit jelent, mint 'az a lecke, amit le kellett írni'. Mindez azt mutatja, hogy nem az igenév jelzi a mondatban az időt, hanem a mondat más, időjelölő elemeiből egyszerűen rásugárzik valamiféle idővonatkozás. Ezen az alapon azonban az igenév idejéről beszélni éppoly fonák eljárás, mintha valaki azt állítaná, hogy a *háború véget ért* mondatban a *háború* főnév jelez múlt időt, mert hiszen itt nyilvánvalóan 'elmúlt háború'-ról van szó.

KLEMM ANTAL már régen megállapította, hogy „az igenevek sohasem fejeznek ki időt, idői vonatkozásuk a főige idejétől függ” (Tört. Mond. 111). Ez a megállapítás a melléknévi igenévre is érvényes.

16. Újabban KÁROLY SÁNDOR vetette fel és vizsgálta újra az igenév kritériumainak problémáját Igenévsrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956) c. alapvető tanulmányában, valamint több más részlettanulmányban. Az igenév ismertetőjegyei közt szól az akcióról és az igenemről, bizonyos vonatkozásban időjelölést is megenged az igenévvvel kapcsolatban, behatóan tárgyalja az igenév személyjelölő sajátságát, s végül az igenévnek azt a

tulajdonságát is érinti, hogy az nyelvtani szinonimája az igének, azt helyettesítheti, azzal egyértékű.

Kétségtelen, hogy a melléknévi igenév jelöli az akcióminőséget. Az *ó/ő* végű melléknévi igenév rendszeren folyamatban levő, befejezetlen történést fejez ki, a *t/tt* képzős melléknévi igenév legtöbbször meglevő állapotot, illetőleg befejezett történést jelez, az *andó/endő* végű melléknévi igenév pedig általában beálló történést jelöl. Éppen ezért helyénvalónak tartjuk a melléknévi igenév három fajtájának megjelölésére a folyamatos, a befejezett és a beálló melléknévi igenév elnevezést.

Ennek ellenére mi az akciót nem tekintjük az igenéviség kritériumának. Nem pedig azért, mert még a melléknévi igevek is nem egyszer nem a maguk morfológiai szerkezetével fejeznek ki meghatározott akcióminőséget, hanem a beszédhelyzetből vagy a mondatösszefüggésből nyerik akcióértéküket. Így például az *ó/ő* végű, rendszeren folyamatos melléknévi igenév befejezettséget jelöl az ilyenféle mondatban: *a betörőt becsukták* (I. KLEMM, i. m. 112). Az is köztudomású, hogy a melléknévi igevek körén kívül más igenévtípusoknál semmiféle határozottabb akciójelölés nem található. A *va/ve* végű határozói igenév például kifejezhet folyamatosságot (*sírva vigad*), de éppúgy befejezettséget is (*jármát megúnva, sikra lép*), vö. Klemm i. m. 114 kk. Különben is az akciójelölés legnagyobbbrészt nem az igenév alaki sajátága, hanem az alapige jelentésének velejárója (vö. KÁROLY SÁNDOR, i. m. 19).

17. KÁROLY SÁNDOR az igevekről szóló tanulmányában (Igenévrendszerünk . . . , 22 kk.) külön fejezetet szentel az igenév cselekvő és szenvedő értelmű használatának, azaz az igenem szerinti értékmegoszlásnak. Magunk is fontosnak tartjuk az efféle vizsgálatokat, azonban mégsem vettük fel az igenév alapvető ismertetőjegyei közé az igenem-kifejezést. A megokolás nagyrészt azonos az akcióval kapcsolatban említettekkel.

Először is: az igenév cselekvő vagy szenvedő értelmét rendszeren nem alaki elemmel jelöljük. Előfordul ugyan *adni* mellett *adatni* is, itt azonban közönségesen nem a cselekvő—szenvedő ellentétezésről, hanem egy cselekvő—műveltető szembeállításról van szó (ha eltekintünk az *adatni* 'dari' értelemben való lätinos és elavult használatától). Másfelől az sem lényegtelen, hogy az *adni* és az *adatni* nem ugyanannak az igének az infinitivusa, hanem két különbözö igének (*ad*, *adat*) a főnévi igenévi alakjai.

A melléknévi igevek valóban megoszlanak cselekvő és szenvedő értelműekre. Így például az *ó/ő* végű melléknévi igevek körében a *nyerő szám* kifejezés *nyerő* tagja cselekvő értelmű ('az a szám, amely nyer'), az *ivóvíz* kapcsolatban ellenben az *ivó* igenév szenvedő értelmű ('az a víz, amelyet isznak'). Ugyanez a helyzet a befejezett melléknévi igevek csoportjában. Az *adott szó* kifejezésben az *adott* melléknévi igenév szenvedő értelmű ('az a szó, amelyet adtak'), a *tapasztalt ember* jelzös szerkezet *tapasztalt* igeveve ellenben cselekvő értelemmel bír ('az az ember, aki tapasztalt'). Megvan ez a kettősség az *andó/endő* végű beálló melléknévi igeveknél is. A *jövendő évek* kifejezés cselekvő melléknévi igeveget tartalmaz ('olyan évek, amelyek ezután jönnek'), az *elvégzendő feladat* kifejezés ellenben szenvedőt ('olyan feladat, amelyet el kell végezni'). Mint a példák mutatják, nem az igenévképző ruházza fel a melléknévi igenév egyes alakjait cselekvő vagy szenvedő értelemmel, hanem egyszerűen arról van szó, hogy az igető alapjelentésében szintetikusban benne van mind a cselekvő, mind a szenvedő jelentésmozzanat, s ezek közül az ige-

jelentés többi jelentésmozzanatainak hatása alatt, továbbá a mondatösszefüggés alapján vagy ez, vagy az az igenem aktualizálódik.

Mindezt jól látja Károly Sándor is. Ő is kiemeli, hogy a cselekvő alakú igenév cselekvő és szenvedő értelmű egyaránt lehet, s hogy „ilyenkor az egész igeneves szerkezet, valamint a mondat értelme szabja meg, hogy a diathesis (genus verbi, igenem) szempontjából milyen fajta igenévvel állunk szemben” (i. m. 22). Éppen ezért beszél pusztán cselekvő és szenvedő értelmű és nem ilyen vagy olyan jelentésű igenevekről (uo. 23). Ennek a terminológiának azonban végső fokon az az értelme, hogy nincsenek cselekvő vagy szenvedő igenévi alakok, hanem hogy az alapige jelentéstartalmából és a mondatösszefüggésből cselekvő vagy szenvedő értelem sugározhatik rájuk.

18. Az igenév idővonatkozását KÁROLY SÁNDOR nagyjában ugyanúgy magyarázza, mint Klemm (l. fentebb). Eszerint az igenevek a mondat igei állítmányától megfelelő idővonatkozást nyerhetnek. A *leugrott a robogó vonat*-ról mondatban a *leugrott* igealak éppúgy, mint a *robogó* igenév múlt idejű a beszélés cselekvéséhez képest, ezt az időviszonyt azonban nem az igenév, hanem egyedül a mondat igei állítmánya (*leugrott*) fejezi ki. Egy esetben azonban Károly elismeri az igenév időjelölő szerepét: „Ha... az igenév állítmány, akkor az igenévi cselekvést a beszélés idejéhez kell viszonyítanunk, akkor az igenév időt fejez ki” (i. h. 18). Szerinte tehát a *búzatábla letarolt* mondatban a *letarolt* igenév a beszélés idejéhez viszonyított múlt időt, tehát valóságos múltat fejez ki.

Magam egészen másképp látom a dolgokat. Károly Sándor példamondatát én jelen idejűnek érzem, számomra a *búzatábla letarolt* annyit jelent, hogy 'a búzatábla most letarolt, azaz le van tarolva'. A mondat jelen idejű volta alakai eszközzel is ki van fejezve, ti. a létige hiányával. Ha ugyanis múlt időbe akarom áttenni a mondatot, akkor a létige múlt idejű alakját ki kell tennem: a *búzatábla letarolt volt*, hasonlóképpen a jövő időbe való áttételt a létige jövő idejű alakjának kitételével érhetem el: a *búzatábla letarolt lesz*. Világos, hogy egyik mondatban sem a *letarolt* igenévi állítmány az időkifejezés hordozója, hanem a létige múlt (*volt*) vagy jövő alakja (*lesz*), illetőleg a jelen időben a létige hiánya. Pontosan úgy viselkedik tehát az igenévi állítmány, mint a névszói állítmány. Mindenki tudja, hogy a *fiú jó* mondat jelen idejűségét nem a *jó* melléknév fejezi ki, hanem a múlt idejű a *fiú jó volt* és a jövő idejű a *fiú jó lesz* mondatokhoz képest a *van* ige hiánya teszi jelen idejűvé.

KLEMM ANTAL is említést tesz hasonló esetekről. Említi az állítmányi értékű főnévi igenevet, amelyet a múlt felé való átképzeléses használatban „múlt vonatkozásúnak” érzünk (TörtMond. 111). Ez a fogalmazás kétségtelenül csak annyit mond, hogy az ún. infinitivus historicus nem maga fejez ki múlt időt, hanem egyszerűen az adott beszédhelyzetben sugárzik rá a múlt vonatkozás. A melléknévi igenévvel kapcsolatban ugyanilyen óvatos fogalmazást találunk Klemmnél: „Ha névszói állítmányul szerepel az igenév, akkor rendszerint beleértendő a beszélés ideje, azaz jelen értelmű” (i. h. 112). Tehát megint csak annyiról van szó, hogy — a mondatösszefüggés, pontosabban a létige hiánya miatt — „beleértjük” az igenévbe a jelen időt, nem pedig maga az igenév fejezi azt ki számunkra.

19. Új szempontok szerint tárgyalta KÁROLY SÁNDOR az igenevek személyjelölésének kérdését. Problematikusnak látta mindenekelőtt a főnévi igenév

(s a régiségben a határozói igenév) személyragozásának jellegét, továbbá az *istenadta* kifejezés *adta* tagjának személyjelölő elemét.

A személyragos főnévi igenév alakjával kapcsolatban így vélekedik: „Az igei személyragok jelentkezése a főnévi igenéven . . . erősen igei természetűvé teszi az igeneveket” (Igenévrendszerünk . . . 16). Majd így folytatja: „Igei személyragoknak számítom — funkciójuk szerint — ez igenevek személyragjait, még akkor is, ha e személyragok a birtokos személyragok rendszeréhez közelebb állnak” (uo.). Károly Sándor tehát úgy látja, hogy az *adnom*, *adnod* stb. főnévi igenévi személyragozás lényegében — funkcióját tekintve — igei személyragozást követ, azaz végeredményben azonos az *adok*, *adsz* vagy talán még inkább az *adom*, *adod* stb. igeragozással. Felfogásának igazolására két körülményre utal.

Egyik az, hogy a főnévi igenév személyragja az igenév cselekvéshordozójának a személyét jelöli, s mint ilyen a részeshatározó szerepét pótolja (i. m. 67). Így a *nekem el kell menni* kifejezésben a *menni* főnévi igenév cselekvéshordozójának a személyét a *nekem* részeshatározó fejezi ki, a párhuzamos *el kell mennem* kifejezésben pedig ugyanezt a funkciót a *mennem* főnévi igenévi alak *m* személyragja látja el. Való igaz, hogy a *menni* és a *mennem* főnévi igenév cselekvést fejez ki. Az is megfelel a valóságnak, hogy az igenévi cselekvés hordozóját, illetőleg annak személyét az egyik esetben részeshatározóval, a másik esetben pedig személyraggal jelezzük. A végső következtetés azonban — hogy ti., mivel a főnévi igenév személyragja a cselekvő személyt jelzi, s nem birtokos jelzői viszonyt, hanem részeshatározóit tömöríti, ennél fogva nem birtokos személyragnak, hanem igei személyragnak tekintendő — több szempontból hibás. Hibás először is azért, mert abból a szemléletből indul, hogy a nyelvtani kategóriák minden esetben fedik a logikai kategóriákat. Pedig egy jelentésegész logikai (tartalmi) és grammatikai (formai) tagolása közt igen sokszor discrepantia áll fenn. A cselekvéshordozó személyt elsődlegesen a személynévmás nominativusával vagy a sűrítés igényével igei személyraggal jelöljük. Az *én* *megyek* vagy a *megyek* nyelvi jelek *én*, illetőleg *k* eleme logikailag is, grammatikailag is a cselekvő személyét jelzi. Tudjuk azonban, hogy a gondolatfűzés érdeke sokszor megkívánja, hogy az eredeti grammatikai viszonyokat bizonyos átértékelésnek, transzformációnak vessük alá. Ha például a gondolatmenet azt kívánja, hogy egy újabb gondolatfűzés alapjául szolgáljon az igei cselekvés, akkor azt meg kell fosztanunk minden konkrétiságától (módhoz, időhöz, cselekvőhöz kötöttségétől), azaz tárgyyszerű elvont cselekvésnek kell tekintenünk, ezzel azonban együtt jár az is, hogy a cselekvő személy képzetét most már csak mint birtokos személyt fűzhetjük a tárgyyszerűen gondolt cselekvéshez. Az *én* *menésem* vagy egyszerűen a *menésem* kifejezési formákban az *én*, illetőleg az *m* elem tartalmilag (logikailag) ugyan a 'menés' cselekvés hordozóját, a cselekvő személyt fejezi ki, de formailag *k* eleme grammatikailag birtokos jelzői viszonyt, azaz a birtokos személyét jelzi. Pontosan ez a helyzet a *mennem* kifejezési formánál. Az *m* személyrag itt is a birtokos formájában fejezi ki nyelviileg a jelentésegésznek azt a mozzanatát, amit tartalmilag vagy logikailag a cselekvéshordozó, azaz cselekvő személynek szoktunk nevezni. A *mennem* *m* személyragja már csak azért sem minősíthető nyelvtanilag cselekvő személyt jelölő igei személyragnak, mert akkor személynévmási alannal is ki lehetne egészíteni, mint ahogy a *megyek* helyett mondhatjuk *én megyek*. Márpedig tudnivaló, hogy *én* *mennem* szerkezet nincs, ahogy például *én menésem* sincs abban az értelemben, hogy az *én* személynévmás a cselekvő alany

szerepét töltene be. Igaz, *én mennem* olyan értelemben sincs, hogy az *én* a birtokos jelző szerepében állana, holott ilyen birtokos szerkezet értékű *én menésem* szerkesztés lehetséges. Ez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a *mennem* birtokos személyragozást követ éppúgy, mint a *menésem*, azaz hogy a főnévi igenév személyragozása nem az igei személyragozással, hanem a névszói személyragozással tart rokonságot. Ez persze nem azt jelenti, hogy a főnévi igenév személyragozása mindenben azonos a névszó személyragozásával. Minthogy ugyanis az igenév mint önálló szófaji osztály elkülönült a névszótól éppúgy, mint az igétől, a személyragozás névszói sajátága szempontjából is végbement bizonyos fokú alaki elkülönülés a névszó kategóriájával való viszonylatban is. Ezzel kapcsolatban helyre kell még igazítanunk Károly Sándornak egy másik tévedését is. Szerinte ugyanis a *mennem m* személyragja nem birtokos személyt jelez, azaz nem birtokviszonyt alkot az alapszóval mint cselekvéssel, hanem részeshatározót fejez ki, minthogy a *mennem* szinonimájaként egy *nekem mennem* kifejezés használatos (a *nekem el kell mennem* pleonasztikus szerkezetben). Ha valóban így látja a dolgot, akkor az tévedés. A *nekem* részeshatározó ugyanis nem a *mennem* szóalakokkal áll szintaktikai viszonyban, hanem egyszerűen a szerkezet igei tagjának, a *kell* szónak a részeshatározója. A személyragos főnévi igenévnek persze egyébként lehet részeshatározója. Mondhatjuk például: *levelet kell írnom a barátomnak*, ahol a *barátomnak* az *írnom* főnévi igenévhez tartozó részeshatározói bővítmény. Igen ám, de Károly Sándor elméletéből az következne, hogy az *írnom* igenév *m* személyragja és a *barátomnak* részeshatározó egy és ugyanazt a cselekvő személyt, ti. az 'írás' cselekvő személyét jelezze. Márpedig itt világos, hogy a *barátomnak* részeshatározó nem az 'írás' cselekvés cselekvője.

A főnévi igenév személyragozásának állítólagos igei jellegét még egy körülménnyel igyekszik Károly Sándor megmagyarázni. Szerinte a módosító igék mellett álló főnévi igenév mint a fő cselekvéstartalom hordozója, továbbá az állítmányként álló igenév egyaránt közel áll a határozott igealakhoz, s ezt a közelállást a személyrag fejezi ki (i. m. 71). Ha azonban az igenév cselekvéstartalma, továbbá annak állítmányi használata igei jellegűvé volna képes formálni a főnévi igenév személyragozását, akkor ugyanennek a folyamatnak be kellett volna következnie az olyan esetekben is, mint pl. *ez volt az én első szereplésem*. Itt ugyanis a *szereplés* szó mint deverbális főnév cselekvést jelent, s egyben a mondat fő cselekvéstartalmát ez a szóalak foglalja magában, mert hiszen az állítmány igei részének (*volt*) csak formai szerepe van a mondatban. Vagy ha azt mondom, hogy *ez az én első szereplésem*, akkor a *szereplésem* szó egymaga áll állítmányi szerepben. Ennek ellenére tudtommal még senki sem állított olyasmit, hogy akár az egyik, akár a másik mondat *szereplésem* szava a verbum finitum funkciójához való közelkerülése következtében igei személyragozást mutat.

Külön tanulmányban foglalkozott Károly Sándor az *istenadta*-féle szerkezetek igenévi tagjának személyragozásával (Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről. NyK. LIX, 130—150). A mélyreható elemzést mindenben helyeselhetjük. Ezekben a kifejezésekben a személyragos tag valóban két-, sőt háromarcú. Az *én írtam levél* kifejezésben az *én írtam*, illetőleg az *írtam* tag egyfelől névszói, másfelől igenévi, végül igei kifejezésnek tekintendő. A beszélő közösség tudatában ugyanis a kifejezés *írtam* tagja azonosul részben az *íratom* személyragos főnévvel (s akkor főnévi jelzős szerkezettel van dolgunk, mintha azt mondanánk: az *én íratom* vagy *írásom*

levél), másrészt az *írottam* személyragos melléknévi igenévvel (mintha azt mondanánk: az *én írottam levél*), részben pedig az *írtam* 'scripsi, scribebam' múlt idejű igealakokkal (amely szintaktikai eltolódással jelzői szerepet öltött, mintha azt mondanánk: melyet *én írtam*, az a *levél*). Természetesen nem szükséges, hogy mindezek az azonosítások a nyelvközösség minden egyes tagjának a tudatában egyformán megtörténjenek. Inkább csak arról van szó, hogy az egyik beszélő egyén az egyik, a másik pedig valamelyik más azonosítást hajtja végre; persze az is előfordul, hogy egy beszélő egyszerre érzi mindkét vagy éppen mindhárom értelmezés lehetőségét. Mindegy, a nyelvközösség szempontjából mindenképpen átmeneti szófaji kategóriával van itt dolgunk, amint azt Károly Sándor helyesen megállapította. Mi legfeljebb annyiban módosítanánk eredményeit, hogy nem kettős, hanem hármas szófajiságról beszélnénk, illetőleg az illető szóalak névszói-igenévi-igei jellegéről (vö. KÁROLY SÁNDOR, i. h. 150). Hogy ilyenfajta átmeneti szófaji kategóriák egyáltalában vannak, az maga is mindennél jobban igazolja azt a felfogásunkat, hogy a névszói meg az igei kategóriák mellett az igenévvel mint önálló kategóriával kell számolnunk a szófajok rendszerében.

20. KÁROLY SÁNDOR a nyelvtani szinonimika szempontjából is vizsgálta az igeneveket, azaz rámutatott a rokon, illetőleg azonos értékű nyelvi formákra és szerkezetekre (vö. Igenévrendszerünk . . . 6). Megállapítja, hogy „jelentés-tani szempontból fontos kritériuma . . . minden igei természetű névszónak, hogy nyelvtani szinonimája legyen az igének, igét (főmondat vagy többnyire mellékmondat igéjét) helyettesítse, azzal legyen egyértékű” (i. m. 16).

Igazat kell adnunk Károly Sándornak: az igeneveknek mindig vannak olyan kifejezéspárjai, amelyekben az igenévnek ugyanazon alapige határozott alakja felel meg. Ezt a szempontot különben már régen alkalmazták az ún. igeneves szerkezetek vizsgálatában. *Látom a napot felkelni* eszerint ilyenféle összetett mondatdal ér fel: *látom, hogy a nap felkél*, azaz a *felkelni* főnévi igenévnek nyelvtani szinonimája a *hogy*-os mellékmondat *felkél* igei állítmánya vagy fordítva. Ugyanez érvényes a nem szerkezetekben fellépő igenévre is, mégpedig az igenévnek minden fajtájára. Így például a *síró* melléknévi ige-nevet már önmagában az *aki sír* mellékmondati forma sűrített változatának érezzük, vagy más oldalról a *sírva* határozói igenevet ilyenfajta mellékmondat-tal értelmezzük: *úgy, hogy sír*.

Károly Sándor egy megszorítást tesz az általa felállított szabályon, amikor azt írja, hogy „a módosító igék (*akar, tud* stb.) melletti infinitívust nem lehet . . . igével helyettesíteni” (i. h. 16). A magunk részéről nem tudjuk belátni ennek a megszorításnak az indokoltságát. Hiszen az *el kell mennem* igeneves kifejezés egyértékű párjaként nemcsak hogy lehet mondani, hanem egyenesen szélteben-hosszában mondják is ezt az összetett mondatot: *el kell, hogy menjek*, ahol a *mennem* főnévi igenév szinonimájaként a (*hogy*) *menjek* határozott igealak jelenik meg. És így az összes többi módosító igével kapcsolatban (ezekre l. KLEMM TörtMond. 640 k.). *El hagyta magát csábítani*: ennek az igeneves kifejezésnek ne volna vajon szinonimája a *hagyta, hogy elcsábítsák* összetett mondat?

Van azonban a szabálynak egy más figyelemre méltó sajátága. Károly Sándor a szabály érvényességét „minden igei természetű névszóra”, tehát — ha jól értem — csupán az igenevekre állapítja meg. Ezzel szemben tény az, hogy más — nem igei természetű — igei származékokra is érvényes a szabály.

Hallgatom az erdő zúgását vajon nem helyettesíthető ezzel a kifejezésformával: *hallgatom, hogy zúg az erdő?* Itt a *zúgás* deverbális főnév kifejezésváltozataként jelenik meg a *hogy zúg* igés forma. Vagy nem mondhatjuk-e a *jótt helyébe jót várj* kifejezés helyett ezt: *azért, hogy jót tettél, jót várj?* Az *étel* főnév vajon nem az, amit eszünk, vagy akár a *fázékony ember* nem az az ember, aki könnyen megfázik?

21. Legutóbb ANTAL LÁSZLÓ foglalkozott az igenevek hovatartozásának problémájával (Gondolatok a magyar igéről. MNY. LVII, 273—9).

Amit Antal László a főnévi igenévről megállapít, azt csak helyeselni tudjuk. „A főnévi igenév — úgymond — ... sajátos, önálló szó-osztály, azt mernénk mondani, hogy egy külön szófaj” (i. h. 275). Magam ugyanerre az eredményre jutottam már Antal előtt — túlnyomórészt szintén szerkezeti elemzés útján — a Hakulinen Emlékkönyvben közzétett tanulmányomban. Vannak azonban lényeges eltérések is felfogásunkban. Én ugyanis minden igenévfajtat elkülöníték az igétől és a névszótól, s így tulajdonítok nekik önálló szófajiságot. Antal László viszont elszakítja a *ni* végű főnévi igenevet (*várni*) a személyragos főnévi igenévtől (*várnom*), továbbá a melléknévi meg a határozói igenevektől: a külön szófajiságot csak a *ni* végű főnévi igenévvel kapcsolatban veti fel, a *várnom*-féle személyragos főnévi igenevet meghagyja az ige-paradigma tagjának, a melléknévi és a határozói igeneveket pedig a melléknévek, illetőleg a határozószók körébe utalja. Újítása az eddigi magyar nyelvtani gyakorlathoz képest abban áll, hogy 1. elszakítja szófaji viselkedés szempontjából a főnévi igenév személyragtalan (*várni*) és személyragos (*várnom*) változatát egymástól; 2. ez utóbbit igealaknak veszi; 3. semmi különbséget nem lát szófajilag a melléknévi igenév meg a melléknév, illetőleg a határozói igenév és a határozószó közt.

Ami az első pontot illeti, itt bizonyára a *várni* és a *várnom* forma alaki viselkedésének eltérései indították Antalt arra, hogy külön kezelje őket. Valóban a *várni* minden szempontból merevült forma, amely semmiféle kapcsolatban nem változtatja alakját, ezzel szemben a *várnom*, *várnod* stb. legalábbis személyvonatkozás dolgában alakváltoztató kifejezőmód. Ez azonban még korántsem elegendő alap arra, hogy a nyilvánvalóan összetartozó szóalakokat mereven elkülönítsük egymástól. Közös először is mindkettőnek az alaki viselkedésében az, hogy esetragokkal egyik sem látható el. Az esetragozás szempontjából való merevülés éppen egyik fő kritériuma az infinitívus-formáknak. Másodszor: közös képzőelem mindkettőben az *n* morféma, amelyhez az I. infinitívusi alakban egy megmerevült i esetrag járul (*vár-n-i*), a II. infinitívusi alakban pedig a birtokos személyragok (*vár-no-m*). Hogy az I. infinitívus jellemző *i* eleme behatolt a II. infinitívus 3. személyű alakjába (*vár-n-i-a*, *vár-n-i-uk*), az olyan rendhagyó viselkedés, amely az igenévi és a névszói személyragozás közt alaki különbséget létesít, s a szófaji elkülönülést szolgálja. Természetesen mindez a mai nyelvszerkezetre jellemző, bár egészen mellékesen megjegyezve: véleményem szerint a nyelvtörténeti szempontú elemzés is nagyjában ugyanerre az eredményre vezetne (vö. ez utóbbira PAPP ISTVÁN, A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez. MNY. XXXIII, 38—43). A *várni* és a *várnom* tehát alakszerkezete szerint körülbelül olyan viszonyban van egymással, mint — mondjuk — a *vár* főnévnek *vár-ba* és *vára-m* alakja — azzal a különbséggel természetesen, hogy amott az alapszó (*várn*) nem, csupán egy esetragos formája és a személyragos alakjai élnek, emitt pedig az alapszó-

nak teljes a paradigmája esetragozás és birtokos személyragozás tekintetében egyaránt. Amilyen furcsa volna tehát, ha valaki a *várba* és a *váram* szóalakokat két különböző szófaji csoportba osztaná, éppoly elfogadhatatlan az a felfogás is, amely a *várni* alakot és a *várnom* formákat két külön szófajnak tekinti.

Mire alapítja Antal azt a felfogását, hogy a *várnom* forma az ige paradigmájához tartozik, tehát végeredményben olyan igealak, mint mondjuk az, hogy *várok*? Cikkírónk részletesen elemzi azt, hogy mi mindenben tér el a *várnom* alak a *várok* stb. formáktól (i. h. 276 kk.). Kiderül ennek az elemzésnek eredményeképpen, hogy a *várnom*-féle alakok „csak egyetlen tulajdonság tekintetében függnék össze az igei paradigmával: szám és személy tekintetében” (i. h. 278). Ha azonban pusztán a szám- és személyjelölés igei tulajdonságnak volna tekintendő, akkor végeredményben teljes joggal lehetne olyasmit is vitatni, hogy a *várásom* vagy akár a *váram* formák a *vár* ige paradigmáinak szerves alkotóelemei. Kétségtelen azonban, hogy önmagában a szám és a személy nem igei kritérium: igei sajátság csak a cselekvő alany személyének és számának, továbbá a tárgy személyének jelölése, ezzel szemben a birtokos személyének és számának kifejezése a névszók osztályának egyik fő ismertetőjele nyelvünkben.

Nem követhetjük Antalt abban a felfogásában sem, hogy a melléknévi igenevek közönséges melléknevek, a határozói ige nevek pedig közönséges határozószók. Antal szerint a megfelelő képzők hozzátoldásával a szóalak „deverbalizálódott, magyarán megszűnt ige lenni és névszó lett” (i. h. 275). Névszó lett, ti. alaki viselkedés szempontjából, s ami a legfontosabb, „szintaktikai helyzetei sem az igére jellemzők többé, hanem a névszóra” (uo.). Antal nyilván megelégedezik arról, hogy a tárgyi, kisebb mértékben a határozói bővítmény felvétele nem a névszó, hanem az ige szintaktikai sajátságai közé tartozik, s hogy az igenév — a melléknévi meg a határozói igenév is — vehet maga mellé tárgyat és határozót. Ahogy például azt mondjuk, hogy a *mennydörgés eget-földet ráz*, vagy hogy a *rabszolganép megunja jármát*, az igei vonzatokat megtartva beszélhetünk *eget-földet rázó mennydörgésről* vagy olyan *rabszolganépről*, amely *jármát megunva síkra lép* stb.

A tény tehát az, hogy a melléknévi és a határozói igenév nem azonos a melléknévvel és a határozószóval. S bármily nagy eltérések legyenek is egyébként az egyes igenévfajták (főnévi, melléknévi és határozói ige nevek) közt, lényeges vonásaikban összetartoznak — abban ti., hogy valamennyien kétarcúak: őriznek bizonyos igei sajátságokat, de vannak névszói kritériumaik is. Éppen ezért nem sorolhatók sem az ige, sem a névszó kategóriájába, hanem külön szófajnak kell tekinteni őket.

PAPP ISTVÁN

Die Stellung des Verbalnomens im System der Grammatik

Das Verbalnomen vereinigt in sich verbale, sowie auch nominale Eigentümlichkeiten, es ist also weder für ein Nomen noch für ein Verbum anzusehen, sondern stellt eine selbständige Wortart neben den beiden primären Wortkategorien dar. Das Nomen und das Verb sind in den uralischen Sprachen aus der uralten Gruppe des Nomen-Verbums auf Grund des Gegensatzprinzips durch gleichzeitige Differenzierung hervorgegangen. Die so entstandenen

gegensätzlichen Wortarten beeinflussten einander gegenseitig, und als Resultat der Integrierung hat sich die Kategorie des Verbalnomens herausgebildet. Gewöhnlich betont man nur die Wichtigkeit des Gegensatzprinzips und des Differenzierungsprozesses in der Ausbildung der Wortarten, doch spielt in der Entwicklung der Wortarten neben diesen auch die Synthese oder mit anderen Worten die Integrierung eine bedeutende Rolle. Ist aber das Verbalnomen neben dem Nomen und dem Verb eine selbständige Kategorie, so bietet sich nur eine Möglichkeit für seine Behandlung in der Grammatik: es ist weder in dem Abschnitt der Verbalflexion, noch in der Bildungslehre des Nomens unterzubringen, man muss für diese Wortkategorie ein neues Kapitel in der Grammatik öffnen.

Im ersten Teil, der ursprünglich in der Festschrift für Lauri Hakulinen (*Verba docent*, 1959) in finnischer Sprache erschienen ist, analysiert der Verfasser in erster Reihe die Formen und Funktionen des Verbalnomens der finnischen Sprache, während er im zweiten Teil die entsprechenden Formen des Ungarischen berücksichtigt. Dabei nimmt er Stellung zu den neueren Theorien des Verbalnomens, die in der finnischen, bzw. in der ungarischen Fachliteratur neuerdings aufgetreten sind.

I. PAPP

Egy tájnyelvi atlasz tervéről

1. Országos nyelvatlaszunk immár révbe tartó munkálatai mellett egyre inkább ráterelődik a figyelem a regionális atlaszok kérdésére is. A régebbi, többé-kevésbé mutatvány vagy kísérleti jellegű efféle munkák után (GÁLFFY—MÁRTON—SZABÓ T. A., Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe”-ből. Kolozsvár, 1944; BÁRCZI GÉZA szerk., Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Budapest, 1947; VÉGH JÓZSEF: Mutatvány az őrségi és hetési nyelvatlaszból. MNy. LI, 363—7+9 térkép; GÁLFFY—MÁRTON: A Bolyai Egyetem Magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjárás-kutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban; A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei, Társadalomtudományi sorozat I, 253—79+11 térkép; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Mutatványok „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-ból: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 63—74+25 térkép) első tulajdonképpeni táji nyelvatlaszunk a VÉGH JÓZSEFÉ: Őrségi és hetési nyelvatlasz (Bp., 1959. 189 lap+217 térkép). De éppen VÉGH e munkájából értesülünk több készülöben levő hasonló műről is: SZATHMÁRI ISTVÁN nagykunsgái atlasz anyagát gyűjti; az erdélyi kutatók — egyebek közt — székelyföldi, borsavölgyi atlasz munkálatain dolgoznak; SIMA FERENC Nyitra vidéki, PENAVIN OLGA vajdasági magyar tájnyelvi atlaszt készítenek elő (i. m. 12). A sort azóta ismét megtoldotta BALOGH LAJOSNAK és KIRÁLY LAJOSNAK egy Somogy megyei speciális atlasztervről szóló híradása (MNy. LVI, 482—4). Joggal remélhetjük tehát, hogy rövidesen pótoljuk évtizedes nyelvföldrajzi mulasztásunkat mind az átfogó, országos, mind a regionális atlaszok készítése terén.

Elbizakodásra azonban egyelőre nincs okunk. Ha ezek a táji atlaszok már mind készen állanak, akkor is messze volnánk az eszményi állapottól, hogy nyelvterületünk minden — vagy legalább minden fontosabb — egységéről térképezett nyelvi adatfelvételünk legyen. Ilyen kis atlaszok szükségére nyelvtudományunkon belül közhelynek számít. Hasznosságukat BÁRCZI GÉZA így fogalmazza meg: „Ezeket táru! fel... igazában a nyelv nyelvészeti élete: szavak és formák (sőt szólások és szerkezetek) áramlása, harca, szomszédos nyelvjárások eltérő jelenségeinek összecsapása, területi nyelvváltozatoknak kölcsönös egymásba hatolása, a köz- és irodalmi nyelv hatásának módja, mértéke, fokozatai, a helyi nyelv ellenállása, a keletkező, folyton változó kompromisszumok, a nyelvi rétegződés finomabb árnyalatai, nemek és korok eltérő nyelvhasználata stb. Ilyen mikrovizsgálat alapjai a szűkebb tájegységet felölelő, de egészen sűrű kutatópont-hálózatú, kisebb különleges

(a terület nyelvváltozatainak problémáihoz igazodó) kérdőívben épülő táji nyelvatlások. Ilyen táji nyelvatlások éppen olyan fontosak és szükségese-
gesek, mint a nagy, összefoglaló térképsorozatok, a kettő feladatai, tanulságai
ugyanis nem azonosak, hanem kiegészítik egymást. Ezért attól a perctől
kezdvé, hogy a nagy Magyar Nyelvátlasz komolyabb tervezetése, a munka-
közösség megszervezése megindult (kis híján két évtizede), a tervben a táji
nyelvatlások készítésének feladata is helyet kapott, s azóta állandóan sür-
gettük e munkálatokat, mert nélkülük a magyar nyelvöldrajz kibontako-
zását hiányosnak véljük" (Előszó VÉGH JÓZSEF említett atlaszához: ÓHA.
4). A regionális atlaszok hasznossága és szükségessége ösztönözte e sorok
íróját arra, hogy egy Tisza—Szamos vidéki atlasz tervével foglalkozzék. Az
alábbiakban néhány ezzel kapcsolatos kérdést vetünk fel.

2. A konkrét kérdések közül nézzük meg először a terület megválasztásá-
nak és körülhatárolásának problémáit. A vidék anyanyelvjárásom: itt szü-
ltem, ma is gyakran látogatok haza, több községben élek rokonaim.
A nyelvjárást magam is beszélem, egy-egy jelenségről többnyire habozás
nélkül el tudom dönteni, él-e szülőfalum nyelvében vagy sem.

A vizsgálandó terület — első megközelítésben — az a vidék, melyet
a Vásárosnaménytől keleti és déli irányba húzott egyenesek az országhatá-
rokig lementszenek. E terület nyugaton a nyírségi homokdombokig terjed,
magában foglalja az Ecsedi-láp környékét, a Szamos két partját Csengertől
a Tiszába torkollásáig; az ettől északra húzódó Erdőhátot, a Túrhat és a
Tiszahát vidékét, északi részén pedig még a beregi síkság egy kis darabját is.
Ez utóbbit kivéve a régi Szatmár megye északnyugati szöglete e táj, annak
legnyugatibb sávja híján.

A fenti földrajzi tagolódás nem jár együtt lényeges etnológiai külön-
ségekkel. „Szatmár vármegye népe” című írásában MÓRICZ ZSIGMOND ezt
mondja: „Néprajzi tekintetben a magyarság területén feltűnően elváló része-
ket nem találni. Mégis vannak vidékek, a melyek lényeges eltéréseket mutat-
nak. Az éjszak-keleti rész a *Tiszahát*, s erősen hasonlít a beregmegyei Tisza-
háthoz, jobban, mint a délre fekvő területekhez. A *Paládok*, az *Erdőhát*,
az *Ecsedi láp* környéke, a *Nyírség*, az *Érmellék*, s az *Avas* magyar része külön-
böznek egymástól bizonyos színben, bár mégis egy néprajzi területnek lehet
tekinteni az egészet” (BOROVSKY S. szerk. Magyarország vármegyéi és
városai. Szatmár megye Bp., é. n. 258).

A vidék lakossága túlnyomó többségében magyar származású. A kuruc-
kori harcok s az 1717-es tatár pusztítás után a Károlyiak több községbe
sváb lakókat hoztak (pl. Vállajba, Mékre, Zajtába stb.). Más, kisebb bir-
tokosok az aratásra, nyári munkákra lejáró tótok és románok közül telepí-
tettek le néhány községbe (Pátyod, Porcsalma, Mék, Mátészalka, Rozsály,
Méhtelek) kisebb létszámú csoportokat (vö. BAGOSSY BERTALAN: Szatmár
vármegye története, BOROVSKY szerk. i. m. 492—3). Ma már ez utóbbiak
teljesen elmagyarosodtak. A népesség nagyobb arányú cserélődésével tehát
alig kell számolnunk. MÓRICZ szerint „Jellemző... az egész sík részre,
hogy sűrűn van rakva apró falvakkal. A török-tatár pusztítást nem szen-
vedett Alföld képét látjuk itt” (i. h.) Éppen e sűrű településhálózatból követ-
kezik atlaszom egyik problémája: a 80—85 község meglehetősen sok ahhoz,
hogy mindegyiket kutatópontnak tekintsük. Mivel pedig a hálózat teljes-
ségről nem mondhatunk le, meg kell fontolni, hogy a terület határait

valahol szűkebbre vonjuk — természetesen csak akkor, ha ez a gyűjtésben nehézséget okozna, és nyelviileg nem járna hátránnyal. Ezt a kérdést gyűjtés közben is meg lehet oldani.

Összehasonlításként megemlítem, hogy az országos nyelvatlasznak területünkön összesen hat kutatópontja van, közülük négy csak nyelvtani, kettő pedig szóföldrajzi is: Jánd, Tiszakóród, Gáborján, Hermánszeg; Mánd és Tyukod.

3. A Szatmár megyei nyelvjárásról — hála elsősorban CSÜRY BALINT szamosháti kutatásainak — jóval többet tudunk az átlagosnál. Az ő kitűnő tanulmányai és Szamosháti szótára fontos segítséget nyújtanak egy tájnyelvi atlasz jelenség-, illetőleg címszóanyagának összeállításához. Mégis érdemes megnézni néhány más kutató munkáját is: CSÜRY gyűjtése — tudjuk — nem terjed ki a terület egészére egyenletesen.

FÜLEP IMRE „A Szatmár városi nyelvjárásról” írva (Nyr. IX, 263—5) szembeállítja a megyei falvak és városok kiejtését. A városokra jellemzőnek találja az *é* [= *ē*] hiányát, a zártabb magánhangzókat (*kű, lű, nyű* stb.), különösen pedig az *i*-zést (*szíp, beszil* stb.), a felső nyelvvállású *ű, ú, í* rövid ejtését, a pótlónyúlásos hosszúságot (*ára, ére* stb.), a kálvinisták *j*-zését (*pájinka, mejj* stb.), a hiátustöltést (*kija* = *ki az*). A mondattani jelenségek közül a *felé* sajátos használatát és a *-nál* rag ’-hoz’ jelentését említi. A diftongálást csak a falvakra tartja jellemzőnek: „Már Szatmárhoz egy félóránnyira, Pálfalván olyan diftongizálással találkozunk, melynek a göcsejiek közt kereshetni mását” (i. m. 263). CSÜRY munkássága nyomán kiderül, hogy minde sajtáságok — az *i*-zést kivéve — a falvak nyelvére is jellemzőek.

Nagyobb alaposság, tüzetesebb vizsgálat jellemzi PÁLYI GYULA Mátészalka és vidéke nyelvjárása című tanulmányát (Nyr. XVI, 494—9, 540—5). A terület fő jellemzőjének az *ē* (= *ē*) használatát, az *i, ú, ű* rövid ejtését, az *-ol, -öl* hangkapcsolatok *l*-jének kiesését és a *j*-zést tekinti. Utal az *-l, -r, -j* nyújtó hatására, a zártabb magánhangzókra (*kezi, kokas, okoson, burit, sehun, kű, lű, türül, gyűker, -tűl, -rűl, -bűl*); a labiális-illabiális viszonyra (*űdő, szűve; fil, ficfa, setēt*), a *széd, mér, kél, vét, vész* típusú igealakokra stb. A hiátus megszüntetése (*fija, od’atta*), a gemináció (*tülle, ojjan*) jelenségei; a *madárt, bogárt* viselkedésű tövek, a *papnól, bírónul*, ragtípus, a *fele* névutó használata kerülnek még szóba egyebek közt tanulmányában.

Vizsgálандó területünket közelebből érinti a megyét, a Tiszahátat, szülőföldjét alaposan ismerő és mélyen szerető MÓRICZ ZSIGMOND nyelvi jellemzése is. Már említett tanulmányában sok finom megfigyelés van. „A szatmármegyei nép nyelve a tiszai nyelvjáráshoz tartozik. Legtisztább a Szamos mentén. A szamosháti sűrűn rakott kis falvakban az országnak talán legtisztábban beszélő népe lakik. Nincsenek diphtongusok, kettős magánhangzók, melyek a Dunántúlt, főleg Göcsej nyelvét oly különössé teszik” (i. m. 267). A megye nyelvjárás választóvonalának a Szamos tekintti.

„A Szamostól délre, a Nyírség felé s Bihar felé, mind erősebb lesz az *i*-zó kiejtés s ezzel a szabolesi nyelvjárás többi sajátossága... Viszont északra, a tiszaháti jellemző lapos *ē* hang [értsd: *ē*] uralkodik. Minél közelebb megyünk a Tiszához, annál jobban. Ez az *ē* hang valószínűleg a palóc *ie*-ből lett; mutatja, hogy a legerősebben *ē*-ző falukban gyakran mondják ugyanazt a szót, kivált az öregebbek *ie*-nek; de ebben a diphtongusban is *ē* a hang második fele” (uo. 268). „A vármegye éjszak-nyugati sarkában, a Szamos

torkolatánál, van néhány faluból álló szeglet, a hol az egész vármegyétől elütő sajtószerű palócizmus nyelven beszélnek. Tulajdonképpen Kisar e beszéd-mód középpontja, vagy talán utolsó menedékhelye. Valószínűnek tartjuk ugyanis, hogy ez a csírája a szatmár-megyei nyelvjárásnak. A hang színezése átmenet a palócizmus a szatmárihoz, a hangtan s a szók ejtése ugyanazokat a jellemvonásokat mutatja. Az *é* helyett [helyesen: *é*] nemcsak *é*-t, hanem *iet* használnak rendszeren; szíép, mindiég; mérgiébe, iéletiébe; tiészta. Szó végén és *l* előtt az *ú, ű* helyett *ó, ő*-t ejtenek: belefolt, sírásároo; gyönyörőség; házáboo; elnyoltya = elnyújtja; körö = körül; loo = ló" (uo.).

4. A vidék nyelvjárási sajátságainak és ezek területi viszonyainak tüzetes tudományos elemzője CSÜRY BÁLINT volt. Kimerítő pontosságú jelenség-tanulmányai (A számosháti nyelvjárás hanglejtésformái, MNyTK. 22. sz.; Nasalisatiós jelenségek a számosháti nyelvjárásban, MNy. XXII, 336, XXIII, 74; A *felé* használata a Szamosháton, uo. XXVII, 31; A *l, r* és *j* nyújtó hatásáról a Szamosháton, uo. XXXII, 222; Szamosháti palatogrammok, NyK. L, 64; Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a számosháti nyelvjárásban MNyTK. 38. sz.; A számosháti nyelvjárás felső nyelvallású magánhangzóinak története, MNy. I, 7; A számosháti nyelvjárás *e ~ é*-féle hangjainak története, MNyTK. 54. sz.; stb.) a nyelvjárás minden lényeges sajátságáról képet festenek, Szamosháti szótára pedig a szókincs kérdéseit fejti meg. A nyelvjárás területi vonatkozásaira a SzamSz. előszaván és sok elszórt utaláson kívül különösen „A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás nevezetesebb sajátságai” című tanulmánya ad kitűnő eligazítást (MNy. XXV, 11—6), ahol ezeket még térképre vetítve is szemlélteti. Eszerint a terület nyelvjárásilag így tagolódik: A Szamos két oldala Szinyérváraljától Mátészalkáig a Szamos-hát. Tőle és az Ecsedi-láptól délre a Szatmár megye déli és keleti részére jellemző *i-ző* nyelvjárás vonul; a Szamosháthoz legközelebbi helyei Szatmárnémeti és Szatmárhegy. Nyugaton a régi Szatmár és Szabolcs megye határán lassú átmenettel kezdődik a nyírségi *i-ző* nyelvterület. A Szamosháttól északra a Túr mentén húzódó Erdőhát képez fokozatos átmenetet egyrészt a tiszaháti, másrészt az ugocsai nyelvjárás irányába.

A számosháti, tiszaháti és ugocsai nyelvjárás főbb megegyezői ezek: az *é* használata az *i*-zés helyében, a zárt *ē* hiánya, illetőleg ritka volta, az *ou, ōu* diftongus használata; az *ű, í, ú* rövid ejtése, az *l, r, j* nyújtó hatása, a *j*-zés, a gemináció, a nazalizáció, az *l* kiesés és pótlónyúlás, a *-nól, -nöl* rag megléte, a *-nál, -nél* rag *h o v a ?* irányú jelentése, a *vereb, nehez*, illetőleg *ád, hágy, mér, nyér* típusú alakok használata, mondathanglejtés sajátságai, stb.

A tiszaháti és ugocsai egymással megegyezik, de a számoshátiól eltér a következőkben: *ő*-zés van a *tött, lött, vött, ött* igékben; a *-val, -vel* *v*-je nem hasonul (*őkörrel, kértvel*; ez a jelenség Csüry gyűjtésekor már kihalt-ban volt), a szóhatáron érintkező magánhangzók elsője kiesik (*b'ugrottam, báb'asszony*); a *t*-vel zárt tövű egytagú igék kötőhang nélkül képezik múlt idejüket (*süttem, fűb' ütte*); az *rs* hangkapcsolat *ss*-nek hangzik (*kossó, nyess, boss*).

Néhány sajátság csak a tiszahátiban van meg: az *ú, ű* helyén némely szóvégi és *l* előtti helyzetben nyíltabb *ó, ő*, azaz ennek megfelelő *ō, ō* van (*nyől, fiő, tő, gyűrő, kőüdölni*); az *-a, -e* végű szók véghangzója és a (*j*), (*j*) személyrag változatlan marad az *-ék, -é, -ért, -ig* toldalékok előtt (*faēr, főgggyeēr, komaék, bikaé, forinytyaig*).

Egy-két vonásban az ugocsai is eltér két szomszédjától: zártabb formák az ilyenekben: *gondúl, füstül* (de a Szamosháton is ezekben: *hajúl, szagúl, mangurúl*); a határozói igenév *-val, -vel* formájú (*nyitval, ütvel*).

5. Ezek után két kérdést kell feltennünk: 1. Alkalmas-e ez a terület arra, hogy atlasz foglalkozzék vele? 2. Ha igen, milyen nyelvi sajátságokat látszik érdemesnek térképre vetítve vizsgálni?

Kétségtelen, hogy a terület sem földrajzilag, sem etnológiailag, sem nyelvileg nem alkot pontosan körülhatárolható, a környezetéből kirívó egységet. Maga a Szamoshát is csak részben fogható meg: egy része túlnyúlik az országhatáron. A Nagykároly—Szatmárnémeti vonalába eső *i*-zés sem hozzáférhető, egyébként is túlságosan távoli határsáv volna. A délnyugati nyugati oldal szabotcsi átmenetének felmérése megint túlságosan nagy területi tágitással hozna — ha egyáltalában hozna — kézzel fogható eredményt.

Csábító lehetőségnek látszik ezzel szemben a tiszaháti és ugocsai nyelvjárási szomszedság tüzetes felderítése. Sajnos, az országhatár itt sem engedi meg a nyelvi határsávok pontos megrajzolását. Az a kép azonban, amit CSÜRY közölt a fenti jellemzés kíséretjeként (MNY. XXV, 15), megérdemelné a pontosabb kidolgozást.

E terület mai nyelvi vizsgálata történeti vonatkozásban is haszonnal kecsegtet. A vidék — s különösen némely község, pl. Kőlcse — nyelvjárásának XVI. századi állapota tüzetes vizsgálatban kiválaszt: PAPP LÁSZLÓ „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” című munkájában (NyttudÉrt. 19. sz.) egy teljes fejezet foglalkozik a Túr-parti Kőlcse XVI. század végi nyelvallapotával (i. m. 53—75). Jelentős XVI. századi nyelvi anyagot vizsgál e vidékről PAPP LÁSZLÓ másik tanulmánya is (Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NyttudÉrt. 25. sz.). Félig-meddig történeti vonatkozású tanulságokkal járna a mai állapotnak a Csürytől származó leírással való összevetése is. A Csüry gyűjtése óta (1909—1914) eltelt fél évszázad sok vonatkozásban erősebb változást eredményezett, mint a megelőző három évszázad.

Mindebből az következik, hogy a vidéknek főleg ez az északi része, a Tiszahát—Túrhát—Erdőhát és az északi Szamoshát tájéka alkalmas térképes feldolgozásra. Ha tehát a kutatópontok számát csökkenteni kell, elsősorban a Szamoshát déli része, a Szamos bal partja hagyható el a nyelvi anyag károsodása nélkül.

6. A vizsgálandó jelenségekre térve két megjegyzéssel kezdjük. VÉGH JÓZSEF (ÓHA. 49—56) számos értékes tanácsot és útbaigazítást ad a táj-atlaszok anyagának összeállításához. Így megfontolandónak tartja „nem volna-e tanácsosabb kevesebb jellemző jelenséget kiválasztani, de azokat bővebb példával bemutatni” (i. m. 53). A bő példatár főleg az elhatároló jellegű jelenségekre látszik ajánlatosnak. De talán az sem baj, ha a többi sajátásra is kerül példa, hiszen az atlasznak figyelemfelkeltő szerepe is van a különféle jelenségek későbbi kutatói számára.

A táji atlaszok és a Nagy Magyar Nyelvatlasz összemérhetőségét lehetőleg fokozni kell. Ez nemcsak azzal érhető el, hogy a nagy atlasz kötelező címszavait felvesszük a táji atlasz anyagába, hanem azzal is, ha a speciális táji jelenségek tükröztetésekor is igyekszünk olyan címszókat felhasználni,

amelyek amott szerepelnek. Ugyanakkor azokat a kötelező kérdéseket, melyek a kérdéses területen a köznyelvvel egybeesnek, nem kell erőltetni.

A labiális jelenségek nem jellemzők a nyelvjárásra. CSÜRY nyomán mégis vizsgálandónak ítéljük a *tesz, lesz, vesz, eszik* igék egy-egy ragos alakját. Ezek a XVI. századi adatokban is következetesen *ő-ző* formájúak. A nyelvjárás látszólag szintén *ő-ző* szóalakjai (*űköt, búvön, ölmöbe* stb.) a *hanyott, lábos, okoson* típusú, toldalékok előtti zártabb formákkal tart rendszertani rokonságot (vö. PAPP LÁSZLÓ: NytudÉrt. 19. sz. 59, 69; 25. sz. 28, 217 stb.).

A területre általában jellemző némi illabialitás. A megmutatás kedvéért szerepel néhány ilyen címszó: *bűkkfa, füge, fül, süket, rühes, elsüllyed, fürdik; fűrés, fűzfa; — sötét, sörény, tömjén, köménymag; sörte, vörös, beperelem, mögött, mögé, mögül; — borotva, borona, lajtorja, csalán* stb.

A zárttság egyik legjellemzőbb sajátága a vidék magánhangzórendszerének, ha a zárt *ē* hiányát nem tekintjük. Sajnos, a legjellemzőbbet, az *ē*-zést nem tudjuk körülhatárolni: minden irányban túlterjed a vizsgált területen (vö. CSÜRY: NyK. L, 65). Mégis célszerűnek tartjuk, hogy e hangot kb. két tucat címszóban, változatos helyzetben felvegyük. — CSÜRY szerint megoszlásra számíthatunk a *surúl, hajúl, mangurúl* és *gondöl, danöl, füstöl, fűtyöl* utolsó magánhangzója tekintetében; a zárt *ē* elterjedésében (*egy, deszka, gyertya, pecsenye, ember* címszók). Egyéb, megmutatásnak szánt címszók: *csoda, borít, behorpad, itthon; fúró, — csömlő, gyökér, törülköző, lövöldöz; kő, lő, sző, fész, őt, gyeplő, hékő, seprő, menykő* stb. (ez utóbbiakban helyenként talán *ō* várható); — *veder, hernyó, eredj, messze; kakas, lábas, magas, java, fakad, taszit* stb.

A nyíltabb magánhangzókra kevés példa van. Megoszlásra legfeljebb a zárt *ē* néhány említett esetében számíthatunk: ez sokhelyt nyílt. Fontosabb ennél a CSÜRY említette tiszaháti *lő, nyöl, fiő* típus felderítése. Erre ilyen címszók szolgálnak: *csepű, fiű, fész, gyapjú, gyeplő, gyűrű, gyűszű, keserű, kő, könnyű, ló, nyű* (ige), *ocsú, repül, sarjú, satú, savanyú, sűrű, színű, tetű, vályú* stb. Célszerűnek látszik még a nyílt *o*-zás és *a*-zás példáinak teljesebb vizsgálata (*csuklik, csukló, csurog, krumpli, unoka, uzsonna, kulcs, petróleum* stb., *bolha, horgosin, lakodalom, orvos, toll* stb.). Egyéb jelenségekre: *alul* (vmin); *csütörtök; mögül; belül* (vmin); *kilincs, istráng, megvirrad, tinta; stb.*

A hosszú magánhangzók számát az *l, r, j* nyújtó hatása növeli meg. E jelenségre bőven akad példa a más célból felvett címszók alapján is: húsznál több címszó szolgáltatja az adatokat. Vizsgálatuk azért is érdekesnek ígérkezik, mert BENKŐ LORÁND megfigyelése szerint a Felső-Tisza vidékén kis területen diftongálásba csap át: *űördög, foarkas* (Nyjtört. 21). A hosszú magánhangzók körébe vág még az *da, kél* tőtípus is (l. lentebb).

A rövid magánhangzók használata a Szamoshát jellemzője: itt alig van független hosszú *i, ú, ű*. A tiszaháti nyíltabb formák azonban megőrzik hosszúságukat: *fiő, sűrő* stb. Ezekkel együtt két tucatnyi példaszó szolgál a jelenség vizsgálatára. A szintén ide vonható *tehen, vereb* típusról a tövek közt esik szó.

A terület a diftongusok szempontjából nem ígér megoszlást. Az *őy, őű* diftongusokon kívül azonban számolnunk kell az *i*-zés helyén jelentkező *ie, ie* stb. típusú és a köznyelvi *é*-k másik része helyén mutakozó *éj* diftongusokkal is (vö. MNy. IV, 101—5). Példákat a más céllal, illetőleg a zárt *ē*-zésre felvett címszók szolgáltatnak.

Az *aj ~ é* megfelelésre ezek hívják fel a figyelmet: *gurda, ganaj, karaj, para, taraj és málé*.

A mássalhangzókat érintő jelenségek közül az *rl* és *rs* hangkapcsolatok viselkedése ígér megoszlást: *sarló, tarló, parlag, korlát, megcsömörlik, kipállik; birsalma, bors, borsó, farsang, hársfa, korsó, nyers* stb. Az ikerítődésben nem valószínű a területi elhatárolódás. A felmérés kedvéért kerülnek elő ezek: *mögött, mögé, mögül, vörös, púpos, csepű, zsúp, segít, surol, üllő* stb. Az *l* kiesésének példái a nyújtás és diftongálás jelenségénél jönnek elő (*alma, szalma, kulcs, koldus* stb.); betoldását a *nő, fő* igék szemléltetik.

A szótagkivetés Csűrű szerint jellemző a tiszaháti és ugoccai területre is: *sütöttem, vetettem, ütötte, futottak, megkötötték*. A magánhangzó kiesés szóhatáron mutatkozik, ezért kérdezése nehézkes, inkább passzív megfigyeléssel deríthető fel.

7. Az alaktani jelenségek közül először néhány tótanit emelünk ki. Csűrű szerint megoszlást várhatunk az *-a*, *-e* végű vagy személyragú névszók toldalékolásakor: a terület északi részén elmarad a szokásos nyúlás: *faíg, óráig, Béláé, öccsée, magáét, Endréék, Pistáék, almdéért, földjéért, tisztába*. Bár Csűrű szerint mindhárom nyelvjárás közös sajátága az *ád, kél*, illetőleg a *tehen, szeker* tótipus, ajánlatosnak látszik ezek felvétele (*ad, befed, ellep, elnyel, fej, felkel, hagy, megken, megver, szed, vet* stb., illetőleg: *cserép, egér, egyéb, fedél, fenék, kerék, kevés, kötél, középső, levél, nehéz, szekér, téhen* stb. A harmadik tótani jelenség a *madárt, bogárom, pohárja, kanálok-féle* tövek viselkedése. Egy-két címszót megérdemel az *eke ~ ekét* töváltakozás is: *ekét, kévéket, vesét* (vö. VÉGH: MNy. LI, 252—8; PAPP L.: NytudÉrt. 19. sz. 66.).

A birtokos személyragozást egyszerűsíti az, hogy a több birtokra utaló formák nemigen használatosak. Figyelmet érdemel a többes szám 3. szem. ragja: itt a *kertjük, lábuk* helyén *kérttyek, lábok, gyűrűjök* használatos. A *lábom, lábod, ölöm*(be) zártabb megoldásokat célszerűnek látszik összekapcsolni a tárgyrag, többesjel, modális *-n* stb. előtt mutatkozó zártabb kötőhangzók vizsgálatával (l. fentebb a labiális hangokról mondottakat). A birtokos személyragozás és a főnévi igenév ragozásának összehasonlításáról le kell mondanunk: az infinitívus ragozása ritka, csak elvétve fordul elő.

A határozóragok közül a köznyelvi *-hoz, -nál, -től* helyén jelentkező *-nál, -nál, -nól* ragesoportot vizsgálhatjuk, valamint — szintén csak a megmutatás kedvéért — a *-től, -ből, -ról* itteni *-tül, -bül, -rül* megvalósulását. Kevés reménnyel ugyan, de érdemesnek tartottuk felvenni a már Csűrű tapasztalatai szerint is kiveszhetően levő *v*-megőrzést a *-val, -vel* ragban (*összel, ökörrrel, lovakkal, horoggal, vízzel*). Ugyanígy, érdekesnek ígérkezik a határozói igenévképző *-l*-es ejtésének vizsgálata (*nyitva, zárva, téve, futva, lihegve*).

Az igeragozásból egyetlen jelenséget, a „suksük” ragozás jelentkezését emeltük ki 8—10 címszóval.

8. A szóföldrajzi célú anyag összeállításához igen hasznos tanácsokat kapunk VÉGH JÓZSEF művéből (ÓHA. 52—3). Szerinté nem hasznos egy-egy szakterület szóanyagának nagyobb arányú szemléltetése, hiszen kis területen ezek nemigen mutatnak megoszlást. Mégis úgy döntöttem, hogy a szóföldrajzi kérdések zömét két tárgykörből merítem. Egyik a népi kendermunka. Ezzel foglalkozva (l. MNyj. V, 102—25) azt tapasztaltam, hogy e területen a kender feldolgozásának munkamenetében és eszközanyagában bizonyos eltérések figyelhetők meg. Ez természetesen hatással van a szakszókincsre is. A másik a tengeri szóanyaga. Területünkön húzódik a *tengeri* és *málé* határsávja. Érdemes lehet megvizsgálni, együtt jár-e ez a megoszlás az ide tar-

tozó szóanyag további megoszlásával vagy sem. E két területre egyenként 20—25 címszót próbálok vizsgálni.

A szóföldrajzi címszók harmadik, fogalmilag összetartozó csoportját a leggyakoribb háziállatok hívogatására és elűzésére szolgáló tucatnyi kifejezés adja. Ezek felvételét még érdekesebbé teszi BALOGH LAJOSnak és KIRÁLY LAJOSnak fent említett, az ország ellenkező széléről készülő speciális atlasza (vö. MNY. LVI, 482). E három szócsoporton kívül csak néhány növény- és állatnév szerepel a szóföldrajzi célú címszók között.

9. A fenti megfontolások alapján összeállított kérdőív körülbelül 500—550 címszót tartalmaz. Megoszlásuk hozzávetőlegesen a következő: kétötöd hangtani, kétötöd alaktani és egyötöd szóföldrajzi. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ugyanennyi térképet kell készíteni. A gyűjtőmunka szempontjából — ez gyakorlati tapasztalat — kétszáznál több címszó nemigen kérdezhető ki kellő alapossággal egyetlen nap alatt, két munkanap alatt viszont a 6—700 címszós kérdőív is elvégezhető. Azt, hogy a címszók közül hány bizonyul alkalmasnak a térképezésre, úgyszintén csak az anyaggyűjtés befejezése után lehet végérvényesen eldönteni. Ha van válogatási lehetőség, az csak hasznára válik az atlasznak.

10. A munkát — tájékozódást és a próbagyűjtések kérdőszó anyagának összeállítását — 1960 első felében kezdtem meg. Ezután 1960 és 1961 nyarán — a fenti elgondolásoknak még nem teljesen megfelelő kérdőívvel — kilenc községben végeztem tájékozódó jellegű próbagyűjtést. A kutatópontokat inkább a terület peremeiről válogattam: a középső részeket jobban ismerem. A következő községekben jártam: Nagyecsed, Ura, Gacsály, Kishodos, Tiszacsécsé, Szatmárcseke, Tarpa, Vitka és Penyige. A tapasztalatok alapján megindítandó nagyobb ütemű végleges gyűjtést anyagi akadályok késleltetik: sajnos, eddig nem sikerült olyan fórumot találni, amely a kiszállási költségek viselésében segítséget nyújthatott volna.

A mellékelt táblázaton mutatóványt adok próbagyűjtésem anyagából. Nem volt céлом egy meghatározott jelenség kiemelése: változtatás nélkül közlöm jegyzőfüzeteim egy részletét. Úgy gondolom, így többféle sajtóság tükröztetése sikerülhet. Hely hiányában néhol nem közlök minden alakváltozatot. Bár a táblázat első oszlopa feltünteteti a kérdőszót, szükségesnek vélem a rákérdező mondatok közlését is.

1. *búzából*: Melyik szemesterményből lesz a legfehérebb liszt?
2. *vet*: Aki sokat akar aratni, az ősszel sok búzát...
3. *megőrzöli*: Hogy a búzából liszt legyen, a molnár...
4. *kaszával*: Mivel aratják le a búzát?
5. (kasza)*nyél*: Mi az a hosszú rúd, amire a kaszát erősítik?
6. 'a kaszanyél fogója': Mi a kaszanyélbe vésett fogantyú neve?
7. (kasza)*örv*: Mi a neve annak a vaskarikának, ami a kasza nyakát a nyélhez erősíti?
8. (kasza)*üllő*: Mi az, amire a kasza élét helyezik, mikor kalapáccsal élesítik?
9. 'gereblyélés': Mi az aratáskor, keresztrakás után összegereblyélt gabona neve?
10. *szed*: Aratáskor egy ember kaszál, a másik kötöz, a harmadik markot...
11. *sarló*: Mi az a szerszám, amit a marokszedő a kezében fog?

12. *korsó*: Mi az a cserépedény, amiben az aratók ivóvizet visznek a mezőre?

13. *tarló*: Mi a neve a búzaföldnek, mikor már learatták, és csak a szárvégek állnak ki a földből?

14. *tallózik*: Mit csinál az, aki az aratás után elmaradt kalászokat összegyűjti?

15. 'közös szérű': Mi a közös szérű neve?

16. *fenék*(szalma): Mi az, amit az asztag alá raknak, hogy fel ne ázzon?

17. *fedél*(szalma): És mi az, ami a felülről beázás ellen védi meg az asztagot?

18. a) *pelyva*, b) *törek*: Csépléskor a gabonaszemet borító hártya ott jön ki a gép alján. Mi az?

19. *ocsú*: A jó gép különválasztja a magtól a fűmagot, sovány szemet, szemetet. Ezt a csirkéknek szokták adni. Mi a neve ennek?

20. 'zsák-oszlop': A szemmel telt zsákokat hármásával egymáson keresztbe szokták rakni. Mi az ilyen rakás neve?

21. *kukorica*: Mi a neve annak a kapásnövénynek, amelynek a szemtermésével a disznót hizlalják?

22. a) *gyökér*, b) *gyökere*: Mi a neve a tengeri (málé) földben levő részének, amellyel kapaszkodik meg a táplálékot is szívja? — Mije ez a kukoricának?

23. 'a kukorica címere': A növény legtetején ágas-bogas rész virít. Mije ez a tengerinek (málénak)?

24. *megnő*: Ha jó idő jár, a tengeri (málé) két méter magasra is...

25. 'a kukorica selyme': A cső végén vékony szálak lógnak ki. Míg a cső éretlen, sárgászöld a színük, később megbarnul. Mije ez a tengerinek (málénak)?

26. 'a kukorica borítólevele': Mi az, ami a csövet borítja?

27. 'kukoricát foszt': Aki ezt lehúzza, az tengerit (málét)...

28. 'kukoricát morzsol': Aki a tengeri (málé)-szemeket egyenként leszedi, az tengerit (málét)...

29. 'kukoricacsutka': Mi az, ami ezután a csőből megmarad? (El szokták tüzelni.)

30. 'a kukorica szára zölden': Mi a neve a tengeri (málé) növény földtől a tetejéig tartó részének, amin a levél és cső is van?

31. 'a kukorica szára levágva': Mi ez, mikor levágják, összekötik?

32. 'a kukorica szára leetetés után': Mi ez, mikor a téhén lerágta?

33. 'kukoricató': Mi az, ami a szár levágása után a földben marad. Később ki szokták szántani.

Mint a fentiekből kitűnik, mind kérdőszavaimnak, mind kérdéseimnek egy része megegyezik a nagy Magyar Nyelvatlasz anyagával. Ennek okával fentebb már foglalkoztam. A betű szerinti egyezést a kérdések szövegében nem tartottam szükségesnek: a cél az, hogy a szükséges szóalakot kapjuk feleletül.¹

¹ Ezt az alkalmat is felhasználom, hogy köszönetet mondjak azoknak, akikről ösztönzést és kérdőívet összeállításához sok hasznos tanácsot kaptam: Kálmán Béla egyetemi tanárnak, Bárczi Géza akadémikusnak, valamint Végő Józsefnek, Deme Lászlónak, Szépe Györgynek és másoknak.

Über den Plan eines regionalen Sprachatlasses

Die Arbeiten an dem grossen Ungarischen Sprachatlas, der das ganze Gebiet des Landes berücksichtigen wird, stehen dem Abschluss nahe. Sprachwissenschaftler wissen jedoch genau, dass man ausserdem auch regionale Sprachatlanten braucht, die die speziellen sprachlichen Probleme einer kleineren Mundart untersuchen. Solche Atlanten behandeln jedes Dorf als Forschungspunkt. Da ein Teil ihres Stoffes mit dem des grossen Ungarischen Sprachatlasses identisch ist, stellen sie eine nützliche Ergänzung dessen dar. Ihre Hauptaufgabe besteht jedoch darin, die inneren sprachlichen Fragen des behandelten Sprachraumes zu erschliessen und diesen auf Grund der Untersuchungsergebnisse von anderen Mundarten der Umgebung abzugrenzen.

Der vom Verfasser geplante regionale Sprachatlas soll sich auf das Gebiet erstrecken, das durch die von VÁSÁROSNA MÉNY (Komitat Szabolcs—Szatmár) in Richtung Ost und Süd gezogenen Geraden bis zur Staatsgrenze umfasst wird. Der Aufsatz behandelt das genannte Gebiet von geographischem und ethnologischem Gesichtspunkt aus, überblickt die wichtigsten sprachwissenschaftlichen Abhandlungen, die sich mit der Mundart dieser Gegend beschäftigen. Darunter werden besonders die Arbeiten von BÁLINT CSÜRY hervorgehoben, da dessen wichtigstes Forschungsgebiet, das Szamoshát zum Teil vom geplanten Atlas erfasst wird.

Um die Zusammenstellung der im Atlas zu behandelnden sprachlichen Charakterzüge zu erleichtern, gibt der Verfasser einen Überblick über die lautlichen und morphologischen Eigenschaften, die auf dem betreffenden Gebiet Unterschiede und Abweichungen aufweisen. Ausser den Eigenschaften, die eventuell Isoglossen ergeben werden, wünscht der Verfasser auch solche zu untersuchen, die bloss die Aufmerksamkeit der späteren Forschung erwecken wollen.

Zur Darstellung der lautlichen, morphologischen und wortgeographischen Charakterzüge werden etwa 500—700 Fragen verwendet. Die Methode des Abfragens ist dem des grossen Ungarischen Sprachatlasses ähnlich.

Auf dem obengenannten Gebiet liegen 80—85 Dörfer, von denen der Verfasser 9 ausgewählt und hier eine Probesammlung vorgenommen hat. Die beiliegende Tabelle ist eine Probe aus den Notizbüchern der Probesammlung.

ÁRPÁD SEBESTYÉN

	Penyige	Tiszacsécsé	Szatmárcseke	Vitka	Tarpa
1 ~ a	<i>apróúpèjva.</i>	<i>pèjva ~ tisztatèjva</i>	<i>pèjva ~ pèjva</i>	<i>pèjva ~ apróúpèjva</i>	<i>pèjva</i>
	<i>törek</i>	<i>törek ~ törekes pèjva</i>	<i>törek ~ <törek></i>	<i>törek</i>	<i>törek</i>
	<i>ocsu ~ <ocsu></i>	<i>ocsu ~ ocsú</i>	<i>ocsu ~ ocsú</i>	<i>ocsu</i>	<i>ocsòj</i>
	<i>mágla</i>	<i>mágla</i>	<i>mágla</i>	<i>mágla ~ stóuc</i>	<i>mágla ~ mágja ~ stóuc</i>
	<i>tengeri ~ málél</i>	<i>málél ~ tengeri</i>	<i>málél ~ tengeri</i>	<i>tengeri</i>	<i>tengeri</i>
	<i>gyükèr ~ gyökéir</i>	<i>gyökéir ~ gyökèr</i>	<i>gyökèr ~ gyökér</i>	<i>gyökér ~ gyükèr</i>	<i>gyökèr</i>
	<i>gyökere</i>	<i>gyükre</i>	<i>gyökere</i>	<i>gyökre ~ gyökere</i>	<i>gyökre ~ gyükre</i>
	<i>bèrkéije</i>	<i>bèrkéije ~ bérke</i>	<i>bérke ~ bèrkéije</i>	<i>bérke ~ bèrkéije</i>	<i>bérke ~ bèrkéije</i>
	<i>megnőül</i>	<i>megnőül</i>	<i>megnőül</i>	<i>megnőül</i>	<i>megnőül</i>
	<i>sèjme</i>	<i>sèjme</i>	<i>sèjme</i>	<i>sèjme</i>	<i>sèjme ~ üstökje ~ szakála</i>
	<i>suska</i>	<i>suska</i>	<i>suska</i>	<i>suska ~ csuháj</i>	<i>haja ~ csuháj</i>
	<i>hánt</i>	<i>hánt</i>	<i>hánt</i>	<i>hánt</i>	<i>hánt</i>
	<i>fèjt</i>	<i>fèjt</i>	<i>fèjt</i>	<i>fèjt</i>	<i>fèjt</i>
	<i>csutka</i>	<i>csutka ~ csokánynya</i>	<i>csutka</i>	<i>csutka</i>	<i>csutka</i>
	<i>kóúróú ~ tengeriszár</i>	<i>kóúróú ~ kóúréj</i>	<i>szára ~ kóúróú</i>	<i>szár</i>	<i>tengeriszár</i>
ü	<i>tengerikóúróú</i>	<i>málélkóúréj</i>	<i>kóúróú</i>	<i>csutka ~ kóúróú</i>	<i>csutka</i>
é	<i>izékkóúróú</i>	<i>izékkóúróú</i>	<i>izék</i>	<i>izék ~ izék</i>	<i>izégy ~ csutkaizégy</i>
	<i>csutka ~ kóúróútöve</i>	<i>csutka ~ csutkóú</i>	<i>csutka ~ csobak</i>	<i>csutkatű</i>	<i>csutkatöve</i>

	Kérdőszó	Nagyrészed	Úra	Gacsalý	Kishados	Penyige	Tiszacséce	Szatmárcseke	Vitka	Tarpa
18a	pelyva (apró)	pějva ~ apróvtőrek	pőjva ~ apróvtőjva	pőjva	apróvpőjva ~ apróvpējva	apróvpējva.	pějva ~ tiszapējva	pějva ~ pējva	pějva ~ apróvpējva	pějva
18b	tőrek (nagyobb)	tőrek ~ nagyup tőrek	tőrek	tőrek	tőrek	tőrek	tőrek ~ tőrekes pējva	tőrek ~ <tőrek>	tőrek	tőrek
19.	ocsú	ocsu	ocsu ~ buzaáj	ocsu ~ buzaáj	ocsu	ocsu ~ <ocsu>	ocsú ~ ocsú	ocsú ~ ocsú	ocsu	ocsáj
20.	zsák-oszlop	mágla ~ máglá	mágla ~ mágja	mágla	mágla	mágla	mágla	mágla	mágla ~ stólc	mágla ~ mágja ~ stólc
21.	kukorica	tengeri	máléi ~ <tengeri>	máléi	máléi	tengeri ~ máléi	máléi ~ tengeri	máléi ~ tengeri	tengeri	tengeri
22a	gyökér	kőrmözs- gyökér	gyükéir ~ gyökéir	gyükér	gyükér	gyükér ~ gyökéir	gyökéir ~ gyökér	gyökér ~ gyökér	gyökér ~ gyükér	gyökér
22b	gyökere	gyökere	gyökere ~ gyükre	gyükre ~ gyökere	gyükre ~ gyökre ~ gyökere	gyökere	gyükre	gyökere	gyökre ~ gyökere	gyökre ~ gyükre
23.	a kukorica címere	bérkéije	bérkéije	bérke ~ bérkéije	bérkéije	bérkéije	bérkéije ~ bérke	bérke ~ bérkéije	bérke ~ bérkéije	bérke ~ bérkéije
24.	megnő	megnőj	megnőj	megnőjl	megnőj ~ megnőjl	megnőjl	megnőjl	megnőjl	megnőjl	megnőjl
25.	a kukorica selyme	sějme ~ üstök	sějme ~ haja	sějme	sějme	sějme	sějme	sějme	sějme	sějme ~ üstökje ~ szakda
26.	a kukorica borítólevele	suska ~ haja	suska <csuha>	suska	suska	suska	suska	suska	suska ~ csuháj	haja ~ csuháj
27.	kukoricát foszt	lefjéti	foszt ~ hánt	hánt	hánt	hánt	hánt	hánt	hánt	hánt
28.	kukoricát morzsol	lehántya	fějt ~ mórzsól ~ <hánt>	fějt	fějt	fějt	fějt	fějt	fějt	fějt
29.	kukoricacsutka	csutka	csutka	csutka	csutka ~ csokány	csutka	csutka ~ csokánynya	csutka	csutka	csutka
30.	kukoricaszár (zölden)	szára	szára	szára ~ kóvróy	kóvróy	kóvróy ~ tengeriszár	kóvróy ~ kóvréj	szára ~ kóvróy	szár	tengeriszár
31.	kukoricaszár (levágva)	kóvróy	kóvróy	máléikóvróy	máléikóvróy	tengerikóvróy	máléikóvréi	kóvróy	csutka ~ kóvróy	csutka
32.	izék	izékkóvróy	izékkóvróy ~ izék ~ izék	izékkóvróy	izékkóvróy	izékkóvróy	izékkóvróy	izék	izék ~ izék	izégy ~ csutkaizégy
33.	kukoricátó csont	csutkatú ~ tőve	csobak	csobak	csutka	csutka ~ kóvróytőve	csutka ~ csutkóy	csutka ~ csobak	csutkatú	csutkatőve

Mundarten- und Ortsnamenforschung in Schweden

Mundartenforschung

Das Interesse für Mundarten ist in Schweden ziemlich alt. Um das Jahr 1600 sammelte der Reichsantiquar Johannes Bureus auf einer Reise in den nördlichen Teilen Schwedens Wörter und Ausdrücke aus den Dialekten. König Gustav Adolf II. erliess im Jahre 1630 ein Memorial für die Forscher des germanischen Altertums, wo u. a. empfohlen wurde Mundartwörter und Ortsnamen aufzuzeichnen. Erst im 18. Jahrhundert nahm aber das Studium der Mundarten einen bedeutenden Aufschwung. Der hervorragende Sprachforscher JOHAN IHRE gab 1766 — im wesentlichen auf Grundlage der Sammlungen anderer Forscher — *Swenskt dialectlexicon* heraus. Das Buch ist heute noch wertvoll. Die Mundartenforschung dieser Zeit war ja antiquarisch; mit Freude fand man Wörter in den Mundarten wieder, die man sonst nur aus den alten Sprachen kannte. Es war also der Wortschatz, für den man sich interessierte und vor allem für das, was Vergleichsmaterial für das Studium in Altisländisch und Altschwedisch lieferte. Ähnliche Motive lagen sicher auch hinter der Arbeit des Probstes J. E. RIETZ, einer Arbeit, die das *Ordbok öfver svenska allmogespråket* (Wörterbuch der schwedischen Volkssprache; 1866—67) zur Folge hatte. Dieses Werk ist noch unser einziges allgemeines schwedisches Mundartenwörterbuch — abgesehen von Ihre's Büchlein — und es hat eine ausserordentlich grosse Bedeutung für schwedische Sprachforschung gehabt. Es ist aber heute sehr veraltet.

Der Kontakt mit den junggrammatischen Ideen bedeutete eine Anregung für die Dialektologie. Die erste schwedische Dialektabhandlung, in der die neuen kritischen Prinzipien verwertet wurden, war *Frykdalsmålets ljudlära* (Lautlehre der Mundart von Fryksdalen [in Värmland]), 1877, von ADOLF NOREEN. Diese Arbeit leitete eine lange Reihe von Dialektmonographien mit der historischen Lautlehre als Hauptobjekt ein. Eins der letzten Werke dieser Art ist die Dissertation *Överkalixmålet I* (1924) von CARIN PIHL. Överkalix ist das nördlichste Kirchspiel mit einer alten schwedisch-sprechenden Bevölkerung. Es ist im Nordwesten, Norden und Osten von Gebieten umgeben, die von Lappen und Finnen bevölkert sind. Wertvolle Abhandlungen einer gewissermassen anderen Art sind G. HEDSTRÖM *Sydmäländska folkmål* (1932) und H. ARESKÖUG *Studier öfver sydöstkånska folkmål* (1857). — Auch die Formenlehre der Mundarten ist ziemlich eifrig studiert worden. Übersichten der Laut- und Formenlehre sind für gewisse Provinzen veröffentlicht, z. B. *Dalmålet* (Die Mundart von Dalecarlien) von L. LEVANDER (1925—28) und *Västergötlands folkmål* von J. GÖTLIND und S. LANDTMANSON (1940—50).

Die Spracherscheinungen in ihrem geographischen Zusammenhang zu studieren ist eine Methode, die die Forschung in Schweden verhältnismässig lange Zeit verwertet hat. Aber die dialektgeographische Methode im strengeren Sinn, deren erste Hilfsmittel die Sprachkarte ist, hat sich ziemlich spät durchgesetzt. Karten über Dialekterscheinungen wurden zwar im 19. Jahrhundert herausgegeben, aber nur zu deskriptivem Zweck. Als ein wesentliches Instrument bei der Lösung sprachgeschichtlicher Probleme ist die Karte erst nach 1930 ernstlich in Gebrauch gekommen. Als Vorgänger mag ein Kreis in Uppsala um die Professoren HERMAN GEIJER und BENGT HESSELMAN betrachtet werden (z. B. das Buch *Ordgeografi och språkhistoria* [Wortgeographie und Sprachgeschichte], 1936 von Hesselman herausgegeben. Eine hervorragende Stellung nimmt D. O. ZETTERHOLM ein. Er hat besonders die Terminologie in Verbindung mit den Haustieren studiert (*Nordiska ordgeografiska studier* 1937, *Dialektgeografiska undersökningar* I—IV, 1940—53). Schon in den dreissiger Jahren hat auch NATHAN LINDQVIST, damals Chef des Dialektarchivs in Lund, seine umfassenden dialektgeographischen Forschungen begonnen. Die Ergebnisse wurden teilweise 1947 unter dem Titel *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning* [Südwest-Schweden in sprachgeographischer Beleuchtung] veröffentlicht. Hier werden die Konturen einer südwest-schwedischen Sprachprovinz aufgezogen. Die Wanderwege der Spracherscheinungen haben diesen Forscher in hohem Grade interessiert. Er hat auch eine Anzahl von kleineren Studien auf diesem Gebiet verfasst. — Viele Forscher haben das Verhältnis zwischen Dialektgeographie und Siedlungsgeschichte studiert, z. B. S. WALLSTRÖM (*Studier i övre Norrlands språkgeografi* 1943) und K.—H. DAHLSTEDT (*Det svenska Vilhelminamålet* 1950).

Verbreitungsgéographische Gesichtspunkte spielen eine grosse, bisweilen dominierende Rolle in einer Menge von Abhandlungen der späteren Zeit. Überhaupt ist es für die sprachgeschichtliche Forschung in Schweden unserer Tage charakteristisch, das man versucht, die Ausbreitung der Erscheinungen in den Mundarten parallel mit der chronologischen Entwicklung möglichst eingehend klarzulegen. Zeit und Raum lautet die Parole. Kennzeichnend ist auch die Bemühung, die Perspektive über ganz Norden oder das ganze germanische Sprachgebiet zu erweitern. Der grosse Name ist hier BENGT HESSELMAN (z. B. *Sveamålen* [Die Mundarten der »Svear«; grundlegend für die Einteilung schwedischer Mundarten] 1905; *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria* [Hauptlinien der nordischen Sprachgeschichte] 1—3, 1948—53). Als Beispiele mögen weiter erwähnt werden: L. MOBERG *Om de nordiska nasalassimilationerna mp > pp, nt > tt, nk > kk* . . 1944, M. ERIKSSON *Hjäll och tarre* . . 1943, S. FRIES *Studier över nordiska trädnamn* 1957, GUN WIDMARK *Det nordiska u-omljudet* 1959.

Die dialektale Syntax ist nur in geringerem Masse erforscht worden. Rein deskriptiv sind L. LEVANDER *Älvdalsmålet* (1909) (wo die Seiten 91—127 der Syntax gewidmet sind) und G. LUNDSTRÖM *Studier i nyländsk syntax* (1939). Syntaxhistorische Probleme mit dialektalen Verhältnissen als Ausgangspunkt sind von G. HOLM untersucht worden in *Om s-passivum i svenskan* (1952) und *Syntaxgeografiska studier över två nordiska verb* (1958). In dem ersteren verarbeitet der Verfasser Dialektmaterial — zum grössten Teil auf Grammophonplatten aufgenommen — aus dem ganzen schwedischen Sprachgebiet, um die Stärke des lateinischen Einflusses auf die Anwendung von s-passivum (der Typus *byggas* 'gebaut werden') im Schwedischen über-

haupt zu untersuchen. Die letzterwähnte Schrift behandelt ein Problem, das mit dem Vorkommen von Sprachenklaven im Zusammenhang steht. Dort wird dargelegt, dass altertümliche Dialekte, die voneinander weit getrennt sind, gleichartige, parallel entwickelte syntaktische Neuerungen aufweisen können (der Verfasser behandelt besonders den Typus *Det far (att) regna* eigentlich 'es fährt zu regnen', 'es beginnt zu regnen').

Einige frühe Mundartenwörterbücher wurden oben erwähnt. Wörterbücher und Wörterverzeichnisse einzelner Dialekte sind in ziemlich grossem Umfang erschienen. (Die meisten sind von Th. Andersson in der Zeitschrift *Niederdeutsches Wort* Band 1, 1960, verzeichnet.) Gegenwärtig ist eine sehr umfassende Arbeit zur Zusammenstellung eines umfassenden Wörterbuches für sämtliche Mundarten in Schweden im Gange. Das Werk gründet sich auf handgeschriebene Sammlungen seit dem 18. Jahrhundert, gedruckte Literatur aller Art, das Material der Mundartenarchive und Transkriptionen von Phonogrammen. Es wird leider lange dauern, bevor das Wörterbuch fertig ist. Hinter dem Unternehmen steht *Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folk-livsforskning*.

In Schweden gibt es vier wissenschaftliche Institute für das Sammeln von Mundartenmaterial. Das älteste und grösste ist *Landsmåls- och folkminnesarkivet* in Uppsala. Dieses Archiv wurde 1914 gegründet, vor allem durch die Bemühungen HERMAN GEIJERS, der auch dessen erster Leiter war. Zum Beginn der Arbeit bekam es u. a. das Material, das durch die »Landsmålsföreningar« in Uppsala gesammelt worden war. Diese Vereinigungen waren von Studenten gegründet, die an den Mundarten ihrer Heimat interessiert waren. Die erste war *Västgöta landsmålsförening* (1872), deren Mitglieder der västgötischen Landsmanschaft der Universität angehörten. Im Auftrage sämtlicher »Landsmålsföreningar« — sie waren zuletzt 13 in Uppsala — schuf J. A. LUNDELL »Landsmålsalfabetet« [das schwedische phonetische Alphabet für Mundartenaufzeichnungen]. Es wurde 1879 veröffentlicht. Sein konsequenter Aufbau, Reichtum an Nuancen und Brauchbarkeit waren so gross, dass Lundells Schöpfung seitdem für beinahe alle Dialektaufzeichnungen in Schweden verwendet worden ist. J. A. Lundell war auch der Begründer der Zeitschrift *Svenska landsmål och svenskt folkliv* (seit 1879), die eine grosse Rolle für die Mundartenforschung gespielt hat. Diese Zeitschrift wird nunmehr von dem »Landsmålsarkiv« in Uppsala redigiert. Das Archiv gibt auch drei Reihen »Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala« heraus, eine für schwedische Mundarten, eine für Volkskunde, eine für Lappisch und lappische Kultur. Während seiner bisherigen Tätigkeit hat das Archiv ein bedeutendes Material gesammelt, besonders aus gewissen Provinzen, z. B. Dalarna, Västergötland und Värmland.

Das staatliche Mundartenarchiv in Lund wurde erst 1930 gegründet, aber es hat eine lange Vorgeschichte. Auch dieses Archiv hat ältere Sammlungen übernommen, z. B. die der »Landsmålsföreningar« in Lund. Sein Arbeitsgebiet ist Südschweden, hauptsächlich Skåne, Blekinge, Halland, (Kronobergs län in) Småland (und Öland). Die Mundartensammlungen sind verhältnismässig sehr bedeutend. Die Reihe *Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund* wird von dem Chef des Archivs redigiert (bis jetzt 12 Nummern). — Das entsprechende Institut in Göteborg, *Institute för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs universitet*, ist älter, gegründet 1917. Sein Gebiet, Göteborgs och Bohus län, ist sehr genau erforscht worden. — Das jüngste in der Reihe von

Mundartenarchiven ist *Folkmåls- och folkminnesundersökningen i Övre Norrland*, 1954 in Umeå eingerichtet. In Zusammenarbeit mit dem Landsmålsarkiv in Uppsala besorgt das Umeå-Archiv nunmehr die Sammeltätigkeit in Schwedens zwei nördlichsten Provinzen.

Die Tonaufnahme von Dialektproben ist vielleicht in Schweden weiter entwickelt worden als in irgendeinem anderen Lande. Zentrum ist das Landsmålsarkiv in Uppsala. Sein Phonogrammarchiv hat moderne, temperatur- und feuchtigkeitskonditionierte Lokale (vgl. F. HEDBLÖM *Über die Tonaufnahmen schwedischer Mundarten* Biuletyn Fonograficzny, Poznań 1960, und *The Tape Recording of Dialect for Linguistic Sound Archives* Svenska Landsmål 1961.) Die Sammlungen umfassen ca. 9000 Grammophonplatten, die alle Teile Schwedens repräsentieren, und dazu ca. 1000 Tonbänder. In diese Zahlen sind auch die Aufnahmen aus dem lappischen Sprachgebiet eingeschlossen (u. a. Ortsnamen und der speziell lappische Gesang, »jojkning«). Von Uppsala wird bald eine Expedition nach Amerika reisen, um Proben schwedischer Mundarten in den USA aufzunehmen.

Eine grössere zusammenfassende Darstellung der schwedischen Dialekte steht noch aus. Eine Einleitung bietet ELIAS WESSÉNS *Våra folkmål* (Unsere Mundarten; 5. Aufl. 1958). Dort findet man auch Literaturhinweise. Jährliche Bibliographien der schwedischen Mundartenforschung werden im *Arkiv för nordisk filologi* 1883—1949 und in *Acta philologica Scandinavica* seit 1926 veröffentlicht. Übrigens mag z. B. auf die Chroniken in *The Years Work in Modern Language Studies* und im *Arkiv för nordisk filologi* hingewiesen werden.

Dieser Aufsatz ist eine sehr kurzgefasste Darstellung. Manches ist ausgelassen, z. B. alles, was die strukturellen Ideen und die Berührungen zwischen Schriftsprache und Mundarten, zwischen Fremdsprachen (Deutsch, Lappisch, Norwegisch usw.) und schwedischen Dialekten betrifft. Wichtig ist zu bemerken, dass die sehr lebhaft erforschte schwedische Mundarten in Finnland und Estland hier nicht behandelt worden ist.

Ortsnamenforschung

Die Deutung von Ortsnamen hat zu allen Zeiten Laien und Gelehrte verlockt. Jemand hat gesagt, dass die Erklärung von Namen ein Tummelplatz ungestümer Luftsprünge von Dilettanten gewesen ist. In älterer Zeit hatte die Phantasie sehr freien Spielraum. Schon verhältnismässig früh, im Jahre 1706, ist jedoch eine Arbeit mit erstaunend nüchternen und kritischen Gesichtspunkten erschienen, nämlich *De Scania antiqua* von ANDREAS STOBÆUS, Professor in Lund. U. a. enthält das Buch den Vorschlag einer relativen Chronologie für die Siedlungsnamen (Kulturnamen, schwedisch: »bebyggelsenam«) in Schonen. Erst gegen Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts nahm die Ortsnamenforschung einen bedeutenden Aufschwung in Schweden.

1902 wurde *Kungl. Ortnamnskommittén* gebildet, später *Kungl. Ortnamnskommissionen* genannt. Dieses Institut ist der Herausgeber der grossen Reihe *Sveriges ortnamn* [Die Ortsnamen Schwedens]. Bis jetzt sind die Namen in Älvsborgs län (in Västergötland und Dalsland) und Värmlands län behandelt worden. Skaraborgs län, Hallands län und Västernorrlands län sind teilweise veröffentlicht worden. Der erste Leiter dieser Arbeit war der oben erwähnte bekannte Sprachforscher ADOLF NOREEN. Als Bahnbrecher der schwedischen Ortsnamenforschung müssen ausserdem genannt werden: ELOF HELLQUIST,

Etymologe und gelehrter Erforscher von Seenamen und Siedlungsnamen (*Studier öfver de svenska sjönamnen* 1903—06; 970 Seiten; *Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge och -unga* 1904; *De svenska ortnamnen på by* 1918), EVALD LIDÉN. Komparatist und ein sehr geschickter Etymologe (eine lange Reihe von kleineren Aufsätzen, z. B. *Västgötanamn, Några halländska och västgötska ortnamn, Spridda namntydingar*, alle in der Zeitschrift *Namn och Bygd* (siehe unten) erschienen), Bengt Hesselman, u. a. für seine faszinierenden Studien über den Namenschatz der alten Verkehrswege bekannt (*Från Marathon till Långheden* 1935), HJALMAR LINDROTH, bedeutend als Organisator und Erforscher vieler Ortsnamengruppen, besonders Naturnamen (*En omdebatterad önamnsgrupp* 1914, *Studier över ortnamnen på -lösa* 1915, *De nordiska ortnamnen på -rum* 1916; alle mit Verbreitungskarten versehen).

Der grösste Name der schwedischen onomasiologischen Forschung ist doch JÖRAN SAHLGREN. Seine umfassende Produktion enthält eine Menge von neuen oder in neues Licht gestellten Beobachtungen. In seiner Dissertation *Skagerhults sockens naturnamn* (1912) wurde hervorgehoben, was für eine grosse Rolle die Bildung von Seenamen durch Ellipse gespielt hat. Sahlgren ist Realphilologe und hat von Anfang an die These energisch vertreten, die Deutungen müssen gesichert werden durch gründliche Untersuchungen über die den Namen zugrundeliegenden realen Verhältnissen. Eine seiner neuen Methoden ist die sogenannte geometrische. Sie bedeutet, dass man mit Hilfe der Grenzen auf den Karten die Dörfer und Bauernhöfe in ein chronologisches Verhältnis zueinander stellt. Die Figuren der Feldmark usw. können oft Bescheid geben, welche Siedlungen die ältesten und welche Neubrüche und ähnliches sind.

Folgende Züge, die — in hohem Grade durch den Einfluss Sahlgrens — für die heutige schwedische Ortsnamenforschung charakteristisch sind, mögen erwähnt sein. Man studiert gern einheitliche Namentypen, z. B. solche mit den Endungen *-inge, -unge* (C.I. STÄHLE 1946, eine der besten Leistungen schwedischer Onomatologie), *-tomt, -toft* (B. HOLMBERG 1946), *-säter* (F. HEDBLUM 1945), *-hester* (V. EKENVALL 1942), *-vin* (V. JANSSON 1951), *-köl* (C. LINDBERG 1941) usw. Chronologischen und siedlungsgeschichtlichen Problemen wird grosser Platz eingeräumt. Als elementare, methodische Forderungen gelten: Alles zugängliche Archivmaterial wird sorgfältig untersucht, wodurch man die Schreibungen der älteren Zeit erhält. Die heutige dialektale Aussprache der Namen wird in Beziehung zu den Lautgesetzen der betreffenden Mundarten gesetzt. Die lokalen Verhältnisse werden genau studiert; als Hilfswissenschaften werden vor allem Geologie, Botanik, Zoologie, Archeologie, Ethnologie, Kulturgeschichte und Anthropologie in Anspruch genommen. Die Namen werden mit Material aus dem übrigen Schweden, dem ganzen Norden oder dem germanischen Sprachgebiet beleuchtet.

Die allgemeine Sprachwissenschaft hat von der Ortsnamenforschung viel profitiert. Bei der Behandlung von Problemen hinsichtlich Lautgeschichte, Wortbildung, Wortgeographie, Akzentlehre, Bedeutungslehre usw. nimmt der schwedische Sprachforscher grösste Rücksicht auf das Zeugnis der Ortsnamen.

Oben ist das Interesse für die monographische Behandlung einzelner Namentypen erwähnt. Auch eine andere Art von Studien ist mit Erfolg betrieben worden, nämlich die territorial begrenzten Tiefuntersuchungen. Hervorragende Beispiele sind: N. LINDQVIST *Bjärka-Säby ortnamn I* (1926)

(die erste erschöpfende Darstellung sämtlicher Siedlungsnamen eines kleineren Gebietes), I. LUNDAHL *Falbygdens by- och gårdnamn* 1927 (Die Dorf und Bauernhofnamen von Falbygden [in Västergötland]; eine der besten Einzeldarstellungen schwedischer Siedlungsnamen), G. FRANZÉN *Vikbolandets by- och gårdnamn* I (u. a. mit wichtigen chronologischen Ergebnissen, z. T. durch Studium der postglazialen Landhebung erzielt), E. BREVNER *Sydöstra Närke sjönamn* 1942 (Seenamen in Närke) und I. OLSSON *Gotländska terrängord* (Gotländische Geländewörter).

Onomasiologische Probleme der Schären und der Küste sind von dem energischen und produktiven Forscher IVAR MODÉER mit besonderem Interesse studiert worden, z. B. *Färdvägar och sjömärken vid Nordens kuster* 1936, *Namn-och ordgeografiska studier* 1937 (z. B. die Terminologie der Feuerzeichen; das Wort *böte*). Wertvolle, kleinere Studien dieses Forschers sind *Ankarsrum* und *Hornståve* (beide in Namn och Bygd 1949).

Eine sehr schwierige und oft umstrittene Frage ist die Herkunft des Typs *Berga*, das heisst unregelmässige Pluralformen ursprünglich neutraler Grundwörter. Ein ideenreicher Beitrag zur Lösung des Problems ist vor kurzem von LARS HELLBERG vorgelegt worden: *Plural form i äldre nordiskt ortnamnsskick* 1960. Hellberg besitzt eine ungewöhnlich umfassende Gelehrsamkeit auch auf den hilfswissenschaftlichen Gebieten der Ortsnamenforschung. Er hat eine lange Reihe von wertvollen onomastischen Untersuchungen hinter sich, z. B. *Inbyggarnamn på -karlar i svenska ortnamn* I 1950, *De gotländska ortnamnen på -städe och städer* 1958 (in Namn och Bygd).

Als wichtigere Ergebnisse der modernen schwedischen Ortsnamenforschung mögen erwähnt werden: Keine Spuren einer vorgermanischen Bevölkerung sind in den zentralen Provinzen Schwedens festzustellen. (Dass die Verhältnisse in Nordschweden, vor allem Lappland, verschieden sind, ist selbstverständlich.) — Die ältesten Siedlungsnamen gehen kaum länger als in die erste Hälfte der Eisenzeit zurück. Flurnamen wie *Vänern* und *Vättern* — grosse Seen — dürften dagegen uralte sein. — Eine chronologische Gruppierung der Typen von Siedlungsnamen mag — wenigstens in gewissen Gegenden — folgenderweise aussehen. 1. *vin, hem, lev, inge*. 2. *sta, by*. 3. *torp, ryd, säter, måla, boda, böle*. — Es gibt verhältnismässig typische »Namen-Provinzen«, eine südliche (mit *lev*), eine südwestliche (mit *vin*), eine östliche (mit *tuna, kumla, garn, rum*). — Die Flusstäler sind oft Verbreitungswege der Ortsnamentypen gewesen.

Die Hauptstadt der schwedischen Ortsnamenforschung ist Uppsala. Dort liegt das *Svenska ortnamnsarkivet*, gegründet 1928. Es ist ein gut ausgerüstetes Forschungsinstitut, sowohl in Bezug auf Primärsammlungen als auf wissenschaftliche Hilfsmittel anderer Art. Der Begründer und erste Leiter war Jöran Sahlgren, der noch — trotz seiner 77 Jahre — Präsident der Direktion und der königl. schwed. Ortsnamenkommission ist. Das Archiv hat eine überaus grosse Rolle für die Förderung der schwedischen Ortsnamenforschung gespielt. Man findet dort ein sehr bedeutendes Material bezüglich schwedischer Ortsnamen aller Art, Städte, Dörfer, Bauernhöfe, Felder, Berge, Flüsse, Seen usw. Vor allem findet der Forscher Angaben der Aussprache und der topographischen Verhältnisse. Sahlgren war Professor der nordischen Ortsnamenforschung. Nunmehr heisst die Professur »Nordische Sprachen, besonders Ortsnamenforschung«. Eine lange Reihe onomasiologischer Dissertationen sind veröffentlicht worden. — In Uppsala wird die älteste Ortsnamenzeit-

schrift der Welt herausgegeben, nämlich *Namn och Bygd* (gegründet 1913). — Begründer und Redakteur ist Jöran Sahlgren. Im Jahre 1935 wurde *Ortnamnssällskapet i Uppsala* gebildet. Es ist eine rege Vereinigung mit mehr als 1500 Mitgliedern.

Ausser in Uppsala wird Ortsnamenmaterial auch von anderen schwedischen Instituten gesammelt, nämlich in Göteborg (*Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs universitet* schon 1917 gegründet) och Lund (*Landsmålsarkivet*). In der Serie *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län* sind bis jetzt 12 Bände erschienen. Die Reihe »Skrifter« des Instituts (5 Bände) ist populär angelegt. — In Lund hat man vor kurzem mit einer besonderen Reihe für Schonen angefangen, *Skånes ortnamn*. Ein Heft liegt vor. Es behandelt die Siedlungsnamen in Albo härad und ist von BERTIL EJDER verfasst. *Sydsvenska Ortnamnssällskapet* in Lund ist Schwedens älteste Ortsnamengesellschaft, gebildet 1925. Sie gibt seit 1925 eine »Årsskrift« heraus.

Eine zusammenfassende Darstellung der schwedischen Ortsnamenforschung ist von IVAR MODÉER in der Zeitschrift für Ortsnamenforschung, Band VIII, 1932, veröffentlicht worden (*Schwedische Ortsnamenforschung*). Übrigens mag auf folgende Schriften hingewiesen werden: *Nordisk kultur* 5, Ortnamn (Aufsatz von G. FRANZÉN). — H.J. LINDROTH *Våra ortnamn och vad de lära oss*. 2. Aufl. 1931. — J. SAHLGREN *Vad vara ortnamn berättar*. 1944. Die zwei letzten sind mehr oder minder populär gehalten. Bibliographien finden sich in den oben unter Mundartenforschung erwähnten Zeitschriften. Ausserdem in *Namn och Bygd* 1915—1920.

Zuletzt ist zu bemerken, dass die Erforschung der schwedischen Ortsnamen in Finnland und Estland ein eigenes Kapitel bildet. Hier soll nur soviel gesagt werden, dass man jetzt aus guten Gründen behauptet, dass die schwedische Siedlung in diesen Gebieten ungefähr um 1100 n. Chr. oder etwas später begann. Die schwedische Geschichte in Estland hat aufgehört. Im zweiten Weltkriege wurde die schwedischsprechende Bevölkerung, ca. 8000 Menschen, nach Schweden umgesiedelt.

Uppsala

GÖSTA HOLM

Nyelvjárás- és helynévkutatás Svédországban

A nyelvjárások iránti érdeklődés Svédországban elég régi, körülbelül az 1600-as évekre nyúlik vissza. A régi nyelv iránti érdeklődésből keletkezett J. E. RIETZ svéd tájszótára (1866—7, ma is az egyetlen általános tájszótár). Az újgrammatikusok eszméi a nyelvjáráskutatásban is megújodást jelentettek. Az első példa rá ADOLF NOREEN *Fryksdalsmålets ljudlära*, 1877 (A fryksdaleni nyelvjárás hangtana). A szorosabb értelemben vett nyelvföldrajzi módszer, amelynek részben eredménye, részben segédeszköze a nyelvjárási térkép, csak a 30-as években nyert teret. A mai svéd nyelvjáráskutatás — és általában a nyelvudomány — vezérelve a „tér és idő”. Jellemző az a fáradozás is, hogy a látóhatárt az egész északra, sőt a germán nyelvterületre kiterjessze. — Egy átfogó tájszótár készül a királyi Gusztáv Adolf Akadémia gondozásában. — Svédországban négy nyelvjárási archívum van: Uppsalában (1914 óta), Göteborgban, Lundban és Umeåban. — A nyelvjárási szövegek hangfelvételében talán Svédország jár az élen minden más ország előtt. Az uppsalai nyelvjárási hangarchívum kb. 9000 hanglemezzel rendelkezik.

A helynévkutatás főbb adatai: 1902-ben alakult a Királyi Helynévbizottság, amely 1906 óta adja ki a „Sveriges ortnamn” (Svédország helynevei) c. sorozatot. 1917-ben alapítottatott Göteborghban egy archívum, amelyben 1923 óta megjelenik az „Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län” c. sorozat. 1928 az uppsalai hasonló intézmény alapítási éve. Első vezetője JÖRAN SAHLGREN volt, aki vezető szerepet vitt a svéd helynévkutatásban mint kutató, nevelő és szervező egyaránt. Ő alapította a világ első toponimikai folyóiratát: Namn och Bygd (Név és vidék, 1913). Módszer tekintetében magas szinten áll a svéd névkutatás. Az idevonatkozó irodalom gazdag, és már jelentős eredményekről számolhat be.

GÖSTA HOLM

Tájszómagyarázatok

1. Barkács és barkácsol. *Barkács*-nak nevezik a fúró-faragó, ügyes kezű embert, akire azt is mondják, hogy "ezermester" (Csallóköz, Szeged, Félégyháza, Cegléd vid., Debrecen MTsz., NyF. 26 : 26). Véleményem szerint a *barkács* főnév elvonás a *barkácsol* igéből, melynek jelentése: 'fúr-farag, ezermesterkedik' (Szeged, Szentés, Hajdú m. Tetétlen, Debrecen MTsz., NyF. 26 : 26. Magyarpécska Nyr. 43 : 138, Jászberény CSOMA 66) : 'tesz-vesz, apró-cseprő munkát végez, babrál' (Balaton mell. Szeged Tsz., Félégyháza, Kiskunhalas, Debrecen, Hegyalja, Kassa vid., Csallóköz MTsz.) Az igére az első adat BARÓTI SZABÓ Magyarság Virágaiban fordul elő. Ismeretes, hogy az -*ácsol*, -*écsel* gyakortó képző az -*ál*, -*él* és -*csol*, -*csel*, -*csöl* képző összetétele, s eszerint a *barkácsol* is eredetibb *barkácsol*-ból fejlődött. A *barkál* igét a Tsz. valóban idézi a Balaton mellől 'botot cifráz, tarkáz (hántogatással); új szállóülteteskor a szálló vessző végét késsel imitt-amott meghántja' jelentéssel. A *barkál* mellékalakja a *barkáz* 'variegat, vario ductu exornat' (Kresznerics) ige, s ennek származéka: *barkázó* 'vmely tímáreszköz' (Szeged vid. MTsz.). Mint az EtSz. rámutat, a *barkáz* elvonás a *tarkáz-barkáz* 'colore vario tingit' (Kassai) ikerszóból, amely a *tarka-barka* származéka. A *barkácsol* eredeti jelentése tehát 'cifráz' volt. Újabb adat szerint Vas m. Kapornakon a *barkácsol* alakváltozata *barkucsál* 'faragesál' (Csaba).

2. Barlang. KISS GÉZA szerint az Ormányságban *ballang* erdőben, de egyebütt is, olyan lapályos hely, melyet fölver a farkasfog, bojtorján, tüske, csalán stb.: Olyan vót, mind a *ballang*, de én héccör mökkapátam. A szó előfordul egy szaporcai mesében is, s ott a kiadó BERZE NAGY JÁNOS jegyzetben közli ottani jelentését: 'nagy, sűrű erdő': Vidd a *ballangba* üket! A zaptýk a két árvikát évitte a *ballangba*. A *ballangba* találtak etý küsziklát, abba búttak teélön (Baranyai magyar néphagyományok 2 : 176). A hóporon kimönt a *ballangba*, od vót egy kunyhója (Mohács, 2 : 363). Elmész ebbe a zerdőbe . . . Kőrösztü mész ezön a *ballangon*, ami előttünk áll, és a *ballang* túlsó oldalán má a tündérok országába érsz (Kárász, BANÓ, Baranyai népmesék 197—8). — BERZE gyűjteménye más meséiben a szó előfordul *erdővel* kapcsolatban is, ugyanezen jelentésben, s az említett jelentést igazolják a *ballangerdő* 'nagy, rengeteg, sűrű' jelzői: Elér a *ballangerdőbe* (Szilágy, 103). Nagy *ballangerdőbe* ott talata a zoroszlánt a fiaivá együtt (uo.). Egy nagy *ballangerdőbe* értek (Sumony, 71). Héccör egy nagy *ballangerdő* szélére ért (Katádfa, 196). Ahogy mönt, möndögét, nagy *ballangerdőbe* talát etý kemincét (198). Ára a kis tátos a

fülibül kidopta a kezét. Löd belüle ollan sűrű *ballangerdő*, hogy a vasórú vén banyának mögért rajta átömönni (225). Réngeteg nagy *ballangerdőbe* ért (Boda, 294). Újra réngeteg rögő nagy *ballangerdőbe* ért (uo.).

Kétségtelen, hogy a szó nem más, mint a *barlang*, azonban az említett jelentést nem közölték eddig sem a népnyelvből, sem a régiségből. *Barlang* szavunk, mint ismeretes, szláv eredetű, vö. egyh. szl. *brlogu*, *brulogu* 'latibulum, lustrum ferarum', *berloga* 'silva', orosz *berloga* 'Bärenhöhle', dial. *merloga*, *merluga* 'Bärenhöhle, Höhle, Schlucht', szlovén *brlog* 'Lager eines Wildes, Wildhöhle, Schlupfwinkel', cseh *brloh* 'Wildlager, schlechte Hütte', szlovák *brloh* 'fekvőhely, barlang, búvóhely, koldustanya, odu', szerb-horv. *brlog* 'Lager der Schweine, Nest eines Tieres, Kehrlichthausen, lengyel *barlog* 'Lager von Wirrstroh, Kehrlicht, Unrat'; bolgár *burlók* 'Kehrlicht, trübes Spülwasser', vö. még: szerb-horv. *brljaga* 'Lache', *brljug* 'Pfütze, in der sich Schweine wälzen' (BERNEKER, EtSz.). A szláv alakok bizonyossága szerint a szóvégi *g* előtti *n* hang a magyarban keletkezett betoldás, vannak a régiségben *n* nélküli alakok is: Ad speluncam Bohomil *porloga* dictam (1357). *Borloghyg* (a. m. Barlanghegy, 1357). Attigissent siluam *Medve Barlaga* vocatam (1463). A legrégibb szójegyzékekben is: antrum — *barlag* (BesztSz.), antrum — *parrag* (SchlSz.). De már *Barlanghege* (1467). Hasonult *ballang* alak van már a Csoma-Kben és Czeglédinél (1669). Az *n* betoldásra nézve vö. a *ballag* ige *ballang* változatát: *ballangottak* (Alsóegerszeg, BERZE i. m. 2 : 302), *ballangott* (Sósvertike, uo. 311); *bogránics* (Berkesd 3 : 7, Hosszúhetény 2 : 483, Mohács 589, Somogy m. Tsz., Kiskunhalas MTsz.), *bokránics* Baranya m. Szilágy, BERZE 2 : 102, Somogy m. Szenna NYÍRU); *korbánics* (uo., Juta MNGy. 6 : 17, Tolna m. Felsőnyék MTsz., Baranya m. Vásárosdombó BERZE 1 : 76, Szaporca 2 : 558); *nándor nádor* (Szilágy 2 : 587); *bozont* 'bozót' (A földön *bozontok* még sövények közt még is tanáta (az utat), Heves m. Besenyőtelek MNGy. 9 : 51). Mai 'Höhle, Grotte' jelentése megvan már Calepinusnál: antrum, cauerna, spelunca, specus, spelaum címszók alatt, egyéb jelentései még nála: lustrum és latebra. Az utóbbit *Ritek hely, barlangnak* értelmezi, az előbbi a Kolozsvári Glosszában is előfordul: *barlang* — lustrum, spelunca, cavus (NyF. 45 : 22). A latin *lustrum* jelentése: I. der Ort, in dem sich die Schweine wälzen, Pfütze, Morast; II. der Aufenthalt der Tiere im Walde, eine Wildhöhle, Wildbahn (*lustra ferarum* Vergilius); 'Wald' (Vergilius); 'Bordell' (Georges); 'fertő, mocsár, sár; vadak tanyája, erdő sűrűsége; fertelmes élet' (BURLÁN). A szó összefügg a *polluo* 'beszennyez', *lutum* 'sár, piszkos' szóval, ellenben az 'engesztelő v. tisztító áldozat' jelentésű *lustrum a lavo* 'mos, fürdik, mosakodik', *abluo* 'le mos, öblít' igeik családjába tartozik (WALDE—POKORNY: Vergl. Wbuch der indogerm. Spr.). Tehát a szlávban *s* a latinban is kimutatható az idézett szavak 'erdő' jelentése. A *barlang* 'Bordell' jelentését Erdővidékről idézi a régi Tsz., de megvan Veszprém m. Lovászpatonán is újabb följegyzés szerint: *ballang, ballankhel* 'bordélyház' (NyF. 34 : 59), *s* ehhez közel áll a Veszprémben följegyzett *ballanghel* 'rossz hely' (Nyr. 7 : 474). Nyilvánvaló, hogy a magyar *barlang* eredeti jelentése ezek szerint 'tanya' volt, *s* a mai 'barlang' jelentés az 'állatok tanyája' jelentésből fejlődött. Tehát *bünbarlang, játékbarlang, rablóbarlang, zsványbarlang* is eredetileg egyszerűen bün-, játék-, rabló-, zsványtanyát jelentett. Egy felsőegerszegi mesében a *betyár-barlangnak* szobái vannak (BANÓ: Baranyai népmesék 125). Az utóbbiakra nézve vö. a régiségben: Töttétek azt tolvajoknak *barlangjára* (MünchK.). Nem város ez, hanem *latrok barlangja* (Decsi NySz.). Egy baranyai (Jágónak-Vázsnok) mesében a sárkány *barlanggya* a lakása szobákkal (BANÓ: 49, 50), tehát tanyája.

3. Bertáfol. A MTsz. Somogy megyéből közli a *bertáfol* igét 'bámul', Sopron megyéből pedig ennek *bértáfunyi* változatát 'virraszt' jelentésben (Bósárkány, Csepreg). Azóta újabb adatok is kerültek elő. Így az ugyancsak Sopron megyei Nagylózsáról *bértáfúl* (Nyr. 30 : 443), Vas m. Magyargencsen *bértáful* (NyF. 33 : 23), Veszprém m. Lovászpatonán *bértáfol* (l) (NyF. 34 : 90), Fejér megyében *bértáfúni* (Ny. 26 : 524) és Somogy m. Csökölyön *börtáful* (Nagy 49) alakban, mindig 'virraszt' jelentésben. Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen, SIMONYI és HORGER szerint (Nyr. 46 : 27, MNy. 15 : 32) a német *wart auf!* 'szolgálj!' a szó alapja, melyet a kutyának mondtak. Ebből azonban nehéz megmagyarázni a 'bámul' és 'virraszt, éjjelez, éjszakáz, vigyáz, örködik' jelentést. A magyarázatnak erre a gyöngéjére már SOMOGYI GÉZA is rámutatott, idézve a Vas megyei Hegyhátról a szónak *bértákol*, *vértákol* változatát (Nyr. 46 : 237). Vácott is *vértákó* (NyF. 10 : 77), Balatonszállásön pedig *vértáfó* (uo. 40 : 69). Hasonló alakváltozatot közöltek a Zala megyei Göcsejből (*bertáku* GÖNCZI 511), Nagykanizsáról (*bértákol* NyF. 48 : 60), Légrádról (*bertákonyi* Nyr. 43 : 41), Hottóról (*bertákol* MNy. 11 : 185), Szekszárdról (*bértákol* Nyr. 28 : 430) s az Ormányságból *bértákóni* (Kiss G. 256). Eszerint a szónak -kol a képzője (vö. *árvékol* 'jaigat, siránkozik (gyermek)' Borsod m. < ném. *ei, weh* (MNy. 1 : 139). Véleményem szerint eredetileg katonai szó volt a *bertákol*, s alapja az őrt álló katona *wer da?* kiáltása, amely *berdó* alakban már a XVII. sz. végétől kimutatható nyelvünkben. Az őrség sötétben kiáltja, hogy *ki az?*, tehát akkor virraszt, másrészt az idegen bámészkodónak is ezt kiáltotta, s így vehette föl Somogyban a *mit bertáfolsz?* a 'mit bámulsz?' jelentést.

4. Bévödeste. A Nyr. egy régebbi közleménye szerint Kunszentmiklóson és környékén az esztendő utolsó estéjének *bévöd este* a neve, s ekkor még a szegény ember is, ha csak teheti, a rendesnél gazdagabb asztalhoz ül, azzal biztatván magát, hogy abban az esztendőben úgysem eszik többet; a jobb módúaknál pedig valóságos lakoma van (22 : 44). Pest m. Solton *béved estéje* (Nyr. 37 : 427, Kiskunhalason *bévöd estéje* a Szilveszter-este (14 : 285). A *bévödeste* azonban Baranya megyében is használatos ebben a jelentésben Hosszúhetényben és Berkesden (BERZE 3 : 6, 84). Nagytótfaluban azonban a karácsonyeste, azaz Ádám és Éva-nap estéje a *bévödeste* (301, 302); hasonlóképp Pécsarányoson, Drávaszerdahelyen (300, 302) és Mohácson (Nyr. 27 : 112), ahol *bóved este* a neve, de Baján is (Nyr. 37 : 189). Az ugyancsak Baranya megyei Csúzáan csak egyszerűen *béved* 'karácsony estéje' (Nyr. 18 : 46); viszont Kecskeméten *bóved* 'Szilvesztereste' (4 : 284). Már SZARVAS GÁBOR rámutatott, hogy a *béved*, *bóved* a *bő* kicsinyítőképzős alakja, *bóved*, *béved este* tehát a. m. 'bőséges este' (Nyr. 22 : 44). MELICH szerint ez a megfelelő kat. szláv kifejezés szó szerinti fordítása (SzlJöv. I. 2 : 315). A *bő* szó *bé*-nek hangzik egy püspökbogádi kotyolásban: Aggyon Isten *bé* bort, *bé* búzát, Léleküdvösségöt! (BERZE 1 : 9). A MTsz. Mátyusföldéről közli a *bé* változatot. A régi nyelvből is vannak adataink erre az ejtésre: *be kezű* (NagyszombK., *be, bee* (Murmeliuss), a *bév* ejtésre: *bew* (SermDom.), *beew* (CzechK), *beueb* (Komjáthi 1533), *bév* (Pethő 1660), *béueb* (Pázmány 1636). A *bő*-nek mai jelentésén kívül régen 'gazdag, sok' jelentése is volt. A népnyelvben is van rá példa: *bű termés*, *bű szüret*; *bű esztendő*; *mozs meg jóu bű vízbe!* (CSÜRY, SzamSz.); *bűön termett a gabona* 'das Getreide wuchs üppig' (Brassó m. Hétfalu, WICHMANN); *bőeresztő* 'eresztős, szapora, szemet v. levet bőven adó (gabona, szőlő, szalonna stb.)' (Háromszék m.); *bő-kőtő* 'bőven költő' (Csallóköz, Székelyföld); *bőmondó* 'szájas' (Székelyföld MTsz.).

5. Billencs, billincs. A MTsz. Somogy m. Csurgóról közli a bélyeg *billencs* nevét. Az EtSz. az adat hitelességében kételkedik, mert csak egy adat van rá. Megerősíti azonban a következő közlemény: *billincs* 'kutyabillincs, ebvédőjegy' (Berkesd, Baranyai m. néphagy. 3 : 7). Ugyanitt a 'bélyeg' *billog*. Lehetséges, hogy a somogyi adat is 'kutyabélyeg'. Már régebben úgy magyaráztam ezt az alakot, hogy a *billég* igével kapcsolták össze (Nyr. 68 : 51, jegyz.).

6. Bokora, bugora. Baranya megyében *bokora* 'cserépkancsó, zománcozott bádognkancsó (víziváshoz); vizeskancsó' (Berkesd, Hosszúhetény, Ellend, Pereked), *bugora* 'kb. literes cserépkancsó' (Mecsekszabolcs BERZE 3 : 7, 8). Kétségtől a *bokála* (Göcsej, Kemenesalja, Drávafok), *bokálta* (Somogy m. Csurgo, Balaton mell.). *bokálta-korsó* (Kemenesalja MTsz.) 'cserépkorsó' változata. Származására nézve l. EtSz.

7. Botlik. Egy följegyzés szerint ez az ige tréfásan lábat jelent Vácott. Pl. Tédd odébb azt a *botlikot*! Nyilván ebből a tréfás közmondásból önállósozott: A lónak négy *botlikja* van, mégis *mégláblík* (NyF. 10 : 64). A közmondásnak hasonló tréfás változatai másutt is vannak: A lónak négy lába van, mégis *méglábul* (Komárom m. Guta vid.) A lónak nagy (!) lába van mégis *mégláblík* (Sopron m. Felsőszakony MTsz.). A MTsz. szerint a *mégláblík* és *méglábul* igék jelentése tréfás használatban 'megbotlik', de valószínűleg csak az idézett közmondásokban. A közmondás rendes alakjai: A lónak négy lába van, mégis *megbotlik* (Szekszárd Nyr. 31 : 283). Egyéb változatai: Lónak négy lába van, mégis *megbotlik* (istátuóstudt *éé* nem esik, teszük néha hozzá, Veszprém m. Lovászpataona NyF. 34 : 115). A lónak négy lába van, mégis *botlik* (Szentgál Nyr. 3 : 85). A ló négy lábon jár, mégis *megbotlik* (Esztergom vid. 14 : 282). A régi nyelvben: Lónak négy a lába, mégis *botlik* (Dugonics). A lónak négy lába van, még-is néha *megbotlik* (BARÓTI SZABÓ: Magy. Vir.). Quis est, qui in aliqua re non interdum offendat: *Még a' jó ló-is meg-botlik* (PÁPAI PÁRIZ offendo a.). *Négy láb is botlik* (Decsi).

8. Bozgal. Egy hosszúhetényi mesében fordul elő ez az eddig még föl nem jegyzett szó: Akkor méktuttad vóna, hugyan köll a halottakat a sirbul *főbozganýi*! (BERZE NAGY J., Baranyai m. néphagy. 2 : 137). Jelentése itt nyilván 'főbolygatni, főlavarni'. Kétségtől összefügg vele az Ormányságban használatos *bozgat* 'piszkál, bolygat'; pl. *Fő ké bozgatni* a szénát, hadd fuakogygyék! Nem ké *bozgatni* a sz. . t, mer bűdös (KISS G. 257). Ezt már a MTsz. is idézi a *mozgat* változataként, nemcsak az Ormányságból, hanem Somogy megyéből, Keszthelyről és az Őrségből. A Göcsejben is *mégbozgat* (GÖNCZI 322). Épp így van a *mozog* igének is *bozog* mellékalakja Vas m. Rábagyarmaton (MUSITS JENŐ), Nagykanizsán (NyF. 48 : 61), Tolnában, Somogyban, Göcsejben, a Balaton mellett, s a *mozdít*-nak *bozdét* az Ormányságban, Somogyban, *buzdít* Tiszadobon (MTsz., Lehr A. MNy. 1 : 357). Érdekes származéka ennek a göcseji *bozgu* 'lélek' (GÖNCZI 511), amely nyilván a *bozgo* melléknévi igenév hangoztatása.

9. Böndő. Egy régi Nyelvőr kötetben közlik: *biling*, *böndő*, *böndzső*, 'csilleng' (5 : 128). A közlemény valószínűleg Baranya megyéből való, mert a *böndő* Mohácson 'kicsike szőlőfűrt' (Nyr. 27 : 111), az Ormányságban 'szőlőfűrt' pl. Bá csak egy *böndőt* adott vóna! (KISS G.). BERZE NAGY J. egyik

szaporcai meséjében is előfordul: Aggy legalább csak egy *böndöft*! (2 : 256). KISS G. szerint Szaporca vidékén kukoricafejre is mondják: egy *böndő* kukorica (258). A *böndső* Kiskunhalason is előfordul, ami érthető, ha tudjuk, hogy a város református lakossága a XVI. sz. végén és a XVII. sz. elején legnagyobb részt Baranya és Somogy megyéből települt oda. A *böndő* hangváltozata a *böngő*, amely a Baranya megyei Becefán használatos (BERZE i. m. 3 : 235), pl. Lészakajtottam az utba egy *böngő* szőlőt. A régi Tsz. ezt a Dunántúlról *bönge* alakban idézi, s Kecskeméten is a *bönge* a szüreteléskor a tőkéken maradt fürtöket jelenti (Nyr. 17 : 223). Kiskunhalason olyan gyümölcs, amit szüretkor a szedő a fán feledett, pl. *bönge dió*, *bönge szőlő* (uo. 91). Nagykőrösön *bönge* a szüret után a tőkén maradt szőlőfűrt, krumpli a szedés után, kukorica a törés után (KERTÉSZ DEZSŐ). Szentesen *benge* a szüreteléskor v. kukorica töréskor hátramaradt fürtök v. csövek (pl. *benge-kukorica* uo. 222). Hont megyében *benge* a szedés után itt-ott elmaradt gyümölcs (6 : 181). Bars és Vas megyében *benge* a szüret után a tőkén maradt szőlőfűrt, a fán maradt dió, körte, alma, földben maradt burgonya (17 : 137). Vácott *beng* 'a szőlőfűrt egy cikkecskéje' (NyF. 10 : 64), Komárom m. Nagyigmádon *szőlőbong* 'szőlőfűrt' (8 : 94), Győr m. Bönyön a *bong* 'kisebb és közép nagyságú szőlőfűrt' (14 : 526). A MTsz. a *bong*-öt közli még a Balaton mellől és Fejér m. Zámolyról. Megerősítésre szorul a Nátlytól 1825-ben Szegedről közölt *böndöly* 'ritka szemű szőlőfűrtöcske', melyet KIRÁLY PÁL is közölt a *böndölyöz* 'böngész' igével együtt Nagykőrösről (MTsz.). Ezek származéka az irodalmi *böngész* ige, melynek népnyelvi változatai: *benge* (s)z (Palócság), *bengéz* (Kecskemét, Békés m. Kassa vid.), *béngéz* (Nógrád m. Rimóc MTsz., Heves m. NyF. 16 : 45), *böngéz* (Kecskemét MTsz.), *böngéroz* (Baranya m. Helesfa i. m. 3 : 7).

10. Bukdos, kibukdoz, kibukik. Egy 1839-i adat szerint a Balaton mellett *bukdoz* 'ki-kilöki v. köpi a vizet szájblögetés közben' (MTsz.). A Tolna megyei Pálfán *bukdoz* (füstöt) 'hirtelen nagy tömegben kiereszti' (Nyr. 39 : 327). A Somogy megyei Szőlősgyörökön *kibugdoz*, *kibuk* 'kis gyermek szopáskor v. etetéskor a tejet a szájából kilöki, kieregeti' (22 : 238). A Fejér megyei Perkátán és Lovasberényben, a Tolna megyei Szekszárdon és Iregen *kibuk* 'szájmossa egyszerre kiköpi a vizet' (17 : 576, 10 : 189, 39 : 327). Az Ormánságban *bukik* 'szájába vett vizet hirtelen kiad' : ókor-máskor ők kis ecetöt szoktam *belébukni* (az ötliku furuglyába), fúhattam akkor estétű röggelig, mög nem tikkadt (KISS G.). Szlavóniában *pukni* 'pökni, köpni', *kípuki* az étét, még lé se nyéte (Nyr. 45 : 44, talán a *bukik* és *pök* keveredéséből). Tolna megyében *bukdos*, *kibukdos* (füstöt, vizet) a. m. *bukdoz*. Szekszárdon azonban *kibukja* (az ételt) a. m. kihányja (39 : 327). Ezt a jelentést Simontornyáról is megerősítik: A kávé *ki* kellett *buknom*: hánynom (40 : 333). A Somogy megyei Kisfaludon *kibuk* 'kihány, kiköp', pl. Annyira szórótott a kehe, azt is *kibuktam*. Nem szerette a savanyút, *kibukta* (NYÍRI 87). Toponáron azt mondják: *kibukja* a bort a szájából; *buk* ki a vizet a szádbul ! a markába *belebukja* a vizet: beleköpi; a kis gyerek az ételt *kibukja*, ha följön (KOVÁCS VILMA értesítése). Az EtSz. azonosítja ezt az átható igét az át nem ható *bukik* 'untertauchen; fallen, stürzen' igével. Valószínűleg összefüggenek velük még a következő tájszók: *bokákol* (Fejér m.), *bokákul* (Csallóköz, Felsősomogy, Balatonmell.), *bukákul* (Göcsej, Győr vid.), *bökékel* (Csallóköz) 'ökrendezik, hányási ingeről kákog, fulladozik', *bokácsól* (Zilah vid. Nyr. 28 : 285) 'csuklik és a hányás erőlteti', *bokácsol* MTsz. (Szilágy m.); *bökög* 'rülpsen' (NySz.); *bökked* (Székelyföld MTsz.

EtSz.); *bököről* (Szolnok-Doboka m. MTsz.), *bökördzik* (Szatmár m. Nagybánya EtSz.) 'böfög'. Az EtSz. az utóbbiakat a *böfög* igével azonosítja.

11. Bundola. A Nyr. egy régi közleménye szerint a *bundira* 'bécsi tök' a Dunántúl (5 : 128). Az illető közlemény tájzavai általában Somogy és Baranya megyéből származnak, s így kétségtől azonos vele a Baranya megyei Özd-faluról följegyzett *bundola* 'uritök' (BERZE 3 : 8). Eszerint az egy adatban följegyzett *bundira* hitelességében sem lehet kételkednünk, s elesik az EtSz. föltevése, hogy sajtóhiba *bundiva* helyett, mert a szerbben van egy *bündiva* 'Kürbis' szó.

12. Cigányok útja. A Maros-Torda megyei Kibédén a tejút neve *Cigányok uttya*, mert a néphit szerint a cigányok szórták rajta végig a szalmát, amikor Egyiptomba mentek téglát vetni (Nyr. 30 : 199). LUGOSSY szerint a szalmalopó *Cigányok uta* a tejút (Új Magyar Múzeum 1855, I. 129), de nem mondja meg, honnan vette az adatot. A Torontál megyei Klárafalván is úgy lopta a *Cigány* a *Szűrűn* a szalmát, még pedig jócskán, s már vitte hazafelé, de észrevette a *Csösz*, utána ment, elébe akart kerülni, de nem tudott. Amerre csak ment a *Cigány*, mindenütt elszórta a szalmát, azóta látszik az *Országút*, vagyis a tejút. A *Cigány* KÁLMÁNY följegyzése szerint az Atair csillag, a *Csösz* a Vega, a *Szűrű* pedig a *Hattyú orra*, vagyis az Albireo körül a tejút mindkét ágát befogó, kerek alakú csillagesoport (A csillagok néphagyományainkban 16). Szamosháton lopott polyvát hullattak el a cigányok a tejúton (CsÜRY). Göcsejben *Cigánszuómázás* (GÖNCZI 190), BÖDEI följegyzése szerint Csesztregén *Cigányok szómázása* többek között a tejút, mert a cigány, mikor szalmát vitt arra, elszórta, elhullatta (GÖNCZI). A Bihar megyei Jánosfalván *Szalmásút* a tejút (NyF. 29 : 32). Nagyszalontán szintén *Szalmásút* a neve, de itt nem a cigány hullatta el a szalmát, hanem Szent Péter, mikor a *Göncölszekérrel* szalmát hordott az égen, de nem jól rakta föl a szalmát a szekérre, meg sebesen is hajtott (MNGy. 14 : 253). A Komárom megyei Fűrön is *szómásút* a tejút neve (MTsz.). LUGOSSY szerint *szalmaút*, *szalmahullató útnak* is hívják, de nem mondja meg, hogy hol (Új Magyar Múzeum 1855, I. 128). A Baranya megyei Bánfán is azt tartják, hogy Szent Péter potyogtatta el a *Tejúton* a szalmát (BERZE NAGY J., Bar. m. néphagy. 3 : 331). Bodán pedig az a monda járja, hogy mikor Szent Péter szalmát hordott, farkasok ugrottak az ökrök elé, ezek megijedtek, fölfordították a szekeret, de az ökrök tovább rohantak, s a szalma szétszóródott az úton (uo. 2 : 605). Alsóegerszezen pozdorját vitt Szent Péter az égen, s azt potyogtatta el (uo.). Szeged vidékén Szent Péter is lopni akart szalmát, s a *Nagydöncölszekérén* akarta elvinni, de a *Csösz* rajta kapta, s nem akarta elvinni engedni a szalmát. Szent Péter erre sebesen kezdett hajtani, elszórta a szalmát, s azóta látszik az égen az *Országútja* (KÁLMÁNY: A csillagok 15). Egy szőregi hagyomány szerint Jézus vitte a szalmát az Országúton, s mindenfelé szórta le, azóta homályos az *Országút* (KÁLMÁNY: Szeged népe 3 : 181). Krisztus a *Kisdöncölszekér*-en vitte a szalmát (KÁLMÁNY: A csillagok 19). A Baranya megyei Bélyén a *Göncő szekere* hullatta el a szalmát (Nyr. 15 : 424). KÜNÖS IGNÁC szíves közlése szerint ez a kifejezés megvan a krimi tatárban is, ahol a tejút neve: *saman july* 'szalma útja'. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 8, szerint törökök a tejút neve *Saman ogyrasy* 'szalmatulvaj' (KÁLMÁNY, A csillagok 20). De a kaukázusi tatárok és egyes balkáni népek valószínűleg perzsa eredetű mondáiban is szerepel szalmát v. szénát lopó

ember, aki útközben annyit elhullatott, hogy útja ma is látszik az égen. Innen van náluk a tejútnak *Szalmatolvaj útja* v. *nyoma* neve (VÁMBÉRY: Die prim. Kultur des turko-tatarischen Volkes 156, HARVA: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker 201). Néphagyomány magyarázza meg a tejút *Részeg embőr útja* (Zala m. Arács), *Részegek útja* (Baranya m. Csúza, MTsz.) nevét is. A nagyszalontai néphit szerint az *Országút* azért görbe, mert egyszer az Úr Jézus kitért rajta egy részeg előtt (MNGy. 14 : 254). A Csongrád megyei Kisteleken a nép hite szerint az *Országúton* meglátszik, hogy tért ki az Ursten a *Döncöl-szekeré*-vel a részeg ember elől (Nyr. 30 : 393). HERMAN OTTÓ följegyzése szerint a kisteleki és bocsári (Csongrád m.) pásztorság a tejút két ágának keletkezését annak tulajdonítja, hogy Jézus kitért egy részeg ember elől (Pásztorok nyelvkincese). Szeged-Gajgonyán KÁLMÁNY azt a mondát jegyezte föl, hogy mikor Krisztus urunk Szent Péterrel ment az országúton, találtak egy nyüves kutyát. Szent Péter befogta az orrát, elkerülte. Krisztus ment tovább, s látja, hogy egy részeg ember dülöngél az úton, s éktelenül káromkodik. Ez elől már messziről kitér. Szent Péter nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze Krisztust, aki azt felelte neki, hogy a nyüves kutya senkit se bánt, de a részeg ember mindenkivel kiköt, az elől ki kell térni (A csillagok 16). Egy szőregi hagyomány Szent Péterről mondja, hogy egyszer vak lovon járt, mikor szembe jött vele a *Részeg embőr*. Ő ki akart előle térni, de a *Részeg* csak összeakaszkodott vele, s kocsijával ledörgölte Szent Péter szekérének az egyik oldalát. Ekkor szóródott le a szalma s törött el a rúd is (Szeged népe 3 : 181). A *Részeg embőr* a δ Cephei. A monda régiségét s elterjedését bizonyítja a következő szólás is: *Krisztus is kitért a részeg előtt* (Erdély, közm.). *Krisztus urunk is kitért a részeg ember elől* (CSÜRY: SzamSz.). *Részeg ember elől Krisztus urunk is férre állt* (Maros-Torda m. Kibéd Nyr. 30 : 399). Arany János is Krisztus ajkára adja A hegedű c. víg legendájában: *Részeg ember elől én is kitérek*. Vannak a közmondásnak olyan változatai, amelyben Krisztus helyett Isten szerepel: *Részegembőr elű az Isten is kitér* (Nagykanizsa NyF. 48 : 53). *A részeg embőrnek az Isten is kitér* (Bács m. Jankovác Nyr. 10 : 472). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitér* (CzF.). *Ganajos szekérnek, részeg embernek az isten is kitért* (Erdélyi, közm.). Legrégibb adatunk a közmondásra MOLNÁR ALBERT szótára: *Az Isten is kitért volt a részegember előtt*. A közmondás egyik változatában már sem Isten, se Krisztus nem szerepel: *Részeg embőrnek a szénás szekér is kitért* (Baranya m. Kisherend, Berze 3 : 45). Mert még a szóbeszéd is azt mondja, hogy *okos ember kitér a részeg elől* (TAMÁSI Á. Ragyog egy csillag 136).

13. Csifut. Az EtSz. egy adatban közli GYARMATHI Vocabulariumából (Bécs, 1816) 'gazember' jelentéssel, s megkérdőjelezi azzal a megjegyzéssel, hogy „nyilván csak Gy. tette meg magyar szónak az oszmán *čifut* 'juif; cupide, rapace, avaré' alapján". Mármost KISS GÉZA az Ormányságból közli a szót a török eredetinek pontosan megfelelő jelentéssel: *csifut* 'zsidó gúnyneve'. *Vén csifut!* KISS G. szerint a szó Mikesnél is előfordul, de a NySz. nem közli, kár, hogy KISS G. sem említi, hol. Lehetséges azonban, hogy az átvétel szláv közvetítéssel történt, vö. bolgár *čifut(in)*, *čafut(in)*, szhor. *čivutin* 'Jude' (BERNEKER). PÁVEL szíves értesítése szerint a Toldi estéje szerb fordításában is (Zmaj Jovan Jovanovićól): „Na steni je marama Od *čifuta* Avrama”. (Az a pródok gúnyoló énekében.)

14. Dészma. Egy bakonyalji népdalban fordul elő: *ék kéréz diézma búzát* (NyF. 34 : 162). KISS G. az Ormányságból közli: 1. 'kijáró hányad a

bérbe adó v. munkáltató gazdának'; 2. 'hitvány, beteges, sovány' jelentéssel. Az adat több szempontból rendkívül becses. 1. A MTsz. nem közli (de vö. *gyézsma* Gömör m. Barkóság, TudTár. 1836, IX. 61). 2. A *dézsma* szónak ez az eredetibb alakja, a XVI. sz.-ig emlékeinkben kizárólag *z*-vel írva fordul elő. 3. Második jelentése egyáltalán nem ismeretes, s eredetileg nyilván a tizedként adott állatra vonatkozott, amelynek bizonyára a leghitványabbat választották ki, mint a köv. közmondások bizonyítják: *Szomorún néz, mint a dézsma bárány* (Békés m. Nyr. 5 : 86). *Mosolyog, mint a dézsma bárány* (ti. keservesen. SIRISAKA-MARGALITS). *Olyan, mind a tized diszna* (Palócság, ahol a kövér, de maszatos képű embert gúnyolják vele, az eredeti jelentés elhomályosodtával, Nyr. 23 : 507, 69 : 9).

15. Éposz. Sámodon így hívják a nyelven támadt pattanást (BERZE 3 : 261). Ezt az adatot még sehonnan sem közölték, de a szó eredetét megvilágítják másutt használt nevei. Már az MTsz. közölte a Kemenesaljáról *ebfing* nevét, ugyanígy hívják Csákánydoroszlón (CSABA JÓZSEF), Sopronban (Nyr. 29 : 587), Veszprém m. Lovászpatonán (NyF. 34 : 34), sőt Kelet-Magyarországon is megvan a szó *efing*-gá torzulva (CSÜRY SZAMSZ). Rábagyarmaton *pénész* a neve, de ráolvasásban: *ebfing* a nyevemén, mind a toron gombgya (MUSITS JENŐ). Sopronban: *ebfing* kőt a nyévemén (i. h.). Lovászpatonán is mondják *huólag*-nak, a ráolvasásban: *ëpfink* küőt a nyéëvemén, ha küőt, ma küőt, ma éëvesszën! (NyF. 34 : 140). Szarvason: *Ebfing* kött a nyelvemen (Ethn. 1908 : 161, BERDE: A magyar nép dermatológiája 195). Heves megyében *fin* kőt a nyelvemén! (NyF. 16 : 41). Mondják *fingkő*-nek és *finkő*-nek is (Rimaszombat Nyr. 26 : 478, 64 : 106, Mátraalja, Felsőborsod 29 : 589, Békés m. Endrőd-Kondorostanya: Fülöp Imre, Szatmár m. Tunyog, Matolcs LUBY MARGIT, Nyr. 68 : 49). Ezek után könnyű megmagyarázni az *éposz*-t. Kétségkívül elhomályosult összetétel, melynek első tagja az *eb* szó, a második pedig a *posz* 'crepitus, pector', melyet a népnyelvből csak a régi Tsz. idéz Erdővidékről, azonban a pöfetegomba nevében sok helyt szerepel (I. Vasi Szemle 2 : 389). A szó régiségét bizonyítja, hogy már MOLNÁR A. szótárában szerepel.

16. Engeszt. A szlavóniai nyelvjárásban *engesztő tigany* 'zsírolvasztó lábos' *engeszték* 'zsír' (Nyr. 23 : 311). Nincs azonban még följegyezve e nyelvjárásból az *engeszt* ige, azonban nagyon valószínű, hogy még előkerül. A szomszéd Baranya megyei Ormánságban KISS GÉZA megtalálta: *kiengeszt* 'fölolvaszt', pl. *Kiengesztöltök* a jeget meleg vízzé. *Megengeszt*, 'kiolvaszt' jelentésben megvan a moldvai csángóknál is. NYÍRI a Somogy megyei Szennáról közölte: Haty próbálom, *mögengett-ë* a rokka! (Fagyos volt, és a szobában megengedett). A Göcsejben: Kinek fülö, kinek farka fagyott e; itt akargyok *engesztenyi* (regős énekben, GÖNCZI 274). Éefagyott kinek fülö, kinek farka. A maguk bécsületés házukná akargyuk *föengesztenyi* (Zala m. Csonkahegyhát MNGy. 4 : 188). A szónak erre a jelentésére a legrégebbi adatunk a XVIII. századból való, Thomas Jánosnak 1763-ban Sopronban megjelent francia nyelvtanában: *fölunged* 'degeler' (Nyr. 32 : 92).

17. Évös éccaka. BERZE szerint Katádfán a. m. 'az éjjel legsötétebb része' (3 : 12, 2 : 114). A mesék szerint azonban másutt is használatos ez a kifejezés: Má *évös éccaka* vót, mikor a háza elütt megállott (Szentdienes, 2 : 357). Azok sè tutták, hogy ellen *évös éccaka* ki járhat tereévë a zuton

(Szaporca, 2 : 455). Mikor a gyertya leégett, má *évvös éccaka vaót!* (uo. 458). KISS GÉZA is közli Ormányságból, szerinte értelme: 'az éjszaka kellős közepén, a legsötétebb éjszakán, késő éjszaka'. Többnyire olyasvalami elbeszélésénél használják, amikor csodálkozva vagy megütközve mondják el az esetet: *Évvös-éccaka* ott hatta az urát. *Évvös-éccaka* be kellett fogni. *Évvös-éccaka* étt főzavari az embört (273). Ez az adat a leghatalmasabb bizonyítéka a nyelvjáráskutatás fontosságának, mert csak az élő nyelv dönthet el sokszor nyelvtörténeti kérdéseket, s ennek ismerete nélkül sokszor még olvasni sem tudjuk nyelvemlékeinket. Így most már véglegesen bizonyítható, hogy az *éj* szónak a régi nyelvben volt *év* változata, s ez a baranyai adat azért is nagy fontosságú, mert a Sermones Dominicalesben előforduló adatok is Baranya megyei nyelvjáráásra vallanak. Ebben a köv. adatok vannak: *ewnwkw orayt*: horas noctis; *eui uariw*, *ewy waryw*: noctua; *ewzac felwl*: in lateribus aquilonibus. Más nyelvemlékekben is: ez *evnek* minden tyztessége: omnia solemnia hujus noctis (EhrK. 74); *ewy ees napy* kenyereym (WinkIK. 236); *ewnek* sethetseghe (101); *ewnek ew vadaban* (236); Nocticorax vel Noctua — *ewy waryw* (1520—30, MNy. 11 : 82). Vö. SIMONYI Nyr. 35 : 7, ZOLNAI 39 : 469, MÉSZÖLY MNy. 6 : 404, EtSz.

18. Fekély, főkény. Az MTsz. szerint a *fekély* szónak változatai csak a Székelyföldön jelentenek szemölcsöt, így *főköny* (Háromszék m. MNyszet 6 : 327, 357), *fökön* (Csikmadaras Nyr. 20 : 46), *fököm* (Csik m. 7 : 92). Azonban a szónak a Dunántúl is megvan ez a jelentése. Egy őrségi adatban, *főkény* szökött a kezi-re, ugyan a *főkény* fekélynak van értelmezve (Nyr. 2 : 472), de a kifejezés valószínűvé teszi, hogy itt is szemölcsöt jelent. Vas m. Hegyháton *főkény* 'szemölcs, persenés' (MNy. 9 : 138), Csákánydoroszlón *fökín* 'szemölcs' (CSABA JÓZSEF), Zala m. Bocföldén *fökén* ua. (BŐDEI JÁNOS). GÖNCZY F. GÖCSEJ c. munkájában számos adat bizonyítja, hogy ott a *fökény* a. m. *szöcsin*, vagyis szemölcs (297—8). Saját följegyzésem szerint Somogykéthelyen a *főkény* szintén 'szemölcs'. Egy göcseji ráolvasásban is előfordul a *főkény* 'szemölcs' jelentésben (Rózsásszeg MNGy. 8 : 415). Baranya megyéből számos adatunk van a *főkény* 'szemölcs' jelentésére (Becefa, BERZE 3 : 215—6, 329, Gödresztmárton 3 : 329), hasonlóképpen *fököny* (Hosszúhetény 3 : 13, 329, Boda 329) és az eredeti hangalakhoz legközelebb álló *fekeél* (Sósvertike 330) változatának. Azonban Helesfán a *fököny* megőrizte eredeti 'fekély' jelentését, s egy katádfai mesében is kétségtávol ebben a jelentésben fordul elő: Imhol gyün a lányod tiszta *fökönybe*, *sebbe* (2 : 201). Mint egy másik cikkemben kimutattam, mindezek a *fakad* igével tartoznak egy családba, mert a *fakadék*, *fokadék* mellett *fökedék* is előfordul (Nyr. 63 : 131). Az *ly-ny* hangmegfelelésre vö. *fogony* 'fogoly' (Berkess, BERZE 3 : 12). Érdekes neve van a szemölcsnek a Vas megyei Kapornakon: *köszvin*, *szakás köszvin* (Csaba). Közölték már az Őrséghez tartozó Szalafőről is: *köszfin*, *szakásköszfin* 'fekély' (Nyr 7 : 181, a MTsz.-ban hiányzik).

19. Fekümál. MUSITS JENŐ értesítése szerint a *fekümál* Rábagyarmaton vércseforma madár; lusta, röstell fára szállni, bokor alatt van, majdnem rálép az ember, csak akkor röpi tovább. Az a hit van róla elterjedve, hogy mikor szétterülve fekszik a földön, a föld nedvét szívja, s csőrét ilyenkor a földbe dugja. A lusta, heverő embert így gúnyolják: „Te *fekümál!*” A *fekümál* név Farkasfán is használatos, néha *fekümárnak* is ejtik, s CSABA JÓZSEF két-

ségtelen megállapítása szerint a lappantyú (*Caprimulgus europaeus*). Valóban a lappantyú nehezen kap szárnyra, ha nappal zavarják föl, s utána nem messze ismét leszáll. Ennek oka az, hogy nappal nyugszik, s csak alkonyat beálltával jár eleség után. Színe barnás, csőre kicsi, de ha kinyitja, hatalmas szája van; fészket nem rak, földre tojik. Hangja: tyurrrrrrrrr-tyőőrrrrrrrr, tyerrrrrrrrrr-tyirrrrrrrrr. Hangjáról kapta farkasfai *perepotya* nevét is. Zala m. Kozmadombján *dőtfabaszú-kányo* a neve, mert nappal kidölt fa törzsén vagy élőfának vastagabb ágán szeret pihenni, s ilyenkor nem úgy ül ott, mint más madár, vagyis az ágon keresztben, hanem hosszában lapul, szinte fekszik. CSABA megállapítása szerint a MUSITS adta leírás is csak a lappantyúra vonatkozhatik. A *fekümál* nyilván a. m. 'fekvómál, fekvő mell', vagyis 'málán, mellén fekvő madár'. A *v* kiesésére és az igenévképző alakjára nézve vö. *alás* 'alvás', *alu* 'alvó'. Ném esett jó ez az *alás*. Jó *alu* gyerek ez! (Rábagyarmat MUSITS JENŐ); *alásalja* 'sertésöl, hidas, félszer' (Baranya m. Diósvizsló, BERZE NAGY J. Bar. m. néphagy. 3 : 5, tkp. *alvásalja*). Zilah vidékén a lappantyú neve *málonfekvő* (Nyr. 35 : 131), tehát fordított sorrendben ugyanazon elemekből áll, mint a *fekümál*. A *málonfekvő* név nagyon régi, azonban régen egy bagolyfajnak, mégpedig PUNGUR GYULA szerint az erdei fülesbagolynak (*Asio otus*) a neve volt, mert ez is szokott hason feküdni (Nyr. 35 : 131). A régi adatok a következők: Madarak kykkel nem ylyk eelny: *malan fekweth*, baglyot . . . (JordK. NySz). Otus, asio — *Malonfekeü* (MURMELIUS 1052. sz.). A Besztercei Szójegyzék noctua — *bagul malon* adata (1212. sz). kiegészítendő ezzel: *fek(v)ő*, hasonlóképp a Gyöngyösi Szótártöredékben: Blata animal de nocte enim ambulans: (unde et) lucifuga: *pup deneuer : siue malo/n fekvő* 3165. sz.).

20. Férdel. Csík megyében *felférdel* 'felapróz'; pl. Ő nem engedi, hogy *felférdejék* az ő hejjét ('kaszálóját' Nyr. 26 : 332). A MTsz. is közli: *férdel*, *elférdel* (Székelyföldön, *ferdel* Erdély, *firdel*, *lefirdel* Nagybánya), rossz késsel vagdal, szeldel(ve elcsúfít). Az EtSz. szerint eredete ismeretlen. Véleményem szerint a *ferde* melléknév származéka, melynek Somogykéthelyen, Balatonkeresztúton *ferde* változata van, pl. *férdén* áll a kalapom. A szónak ezt az alakját NYÍRI ANTAL is feljegyezte a Somogy megyei Szennán: Hérehuszták neki a lábát annyira, hogy nem löt *ferde* (húz a. 123. l.). A *férdel* tehát eredetileg azt jelentette: 'ferdén vág', s ebből fejlődött 'rendetlenül vág', majd 'összevagdal, felapróz' jelentése.

21. Foncica. Az Arctica caja szőrös hernyójának a neve Ceglédén, más néven *papmacska*. A hernyó szálát ereszt, a gyerekek annálfogva fölkapják, lóbálják, s ezt dalolják: *Fon(j) cica, fon(j) cica*, Fonj nekem kötelet! Korpát adok enni, Tejet adok inni (Nyr. 1 : 183). Följegyezték a Baranya megyei Becéfán is: *Fonj cica*, magadnak, Én is fonok magamnak (KISS ÁRON Gyermekekjátékok 13). A Veszprém megyei Lovászpatonán egy közmondásban van meg: *Fon cice*, üⁿgöd léssz, kapájj ürge, pized léssz! (Dolgozni kell! NyF. 34 : 113; a közm. változata: Kapar kurta: pized léssz, fonnyá szajha: üⁿgöd léssz, uo. 114).

22. Fimöntös. Az Ormányságban KISS G. szerint a. m. finom. Már a MTsz. is közölte ugyanonnan *fimontos* alakban 'drágalátos' jelentéssel. Kiskunhalason azonban *fümönt* változata van 'jó, jeles, finom' jelentésben, gúnyos értelemben. KORDA IMRE azonosítja a régi nyelvnek ezzel a kifejezésével: *fümentő* jó ló, *fejementő* jó ló (Nyr. 14 : 572).

23. Futra. Rábagyarmaton *futra* 'batyu' és *futráz* 'batyut visz a hátán' (MUSITS JENŐ). A Baranya megyei Hörnyéken egy *futra* széna 'kis köteg széna' (BERZE NAGY J. Bar. m. néphagy. 3 : 306). A Nyitra megyei Kolonban és Nyitraegerszegen a *futra* 'takarmány' (NyF. 20 : 17, 20), s így nyilvánvaló, hogy a szó a német *Futter* 'takarmány, eleség, abrak, élelem' átvétele. A MTsz. szerint *futra* mint kaszárnyai szó azt jelenti 'bélés'. Az adat forrása valóban a kaszárnyai szók közé sorolja, de ott csak ezt találjuk: „*futra* : *futter*” (Nyr. 3 : 328). Egy másik közleményben, amelyet a MTsz. nem idéz (6 : 136), szintén csak ennyi van. Az igaz, hogy a német *Futter* szónak 'bélés' jelentése is van, de a kaszárnya szókinsébe inkább a fenti jelentések illenek, amit különben az idézett adatok is bizonyítanak. A szóval különben összefügg a régi *futrás* (*futrászi*, *futrászol*), mely a népnyelvben is használatos (*futrás* Sárospatak, Székelyföld, *futrács* Sopron m. Bősárkány 'lovaskatonáknak kiszolgáltatót lóeleség, szénacsomó, amelyet a nyeregkapához kötve hordanak magukkal' MTsz.), s ez MELICH szerint a német *Futter* és a francia eredetű *fourage* keveredése (Nyr. 24 : 211).

24. Gerébés. A MTsz. nem ismeri ezt a szót, amely Bodán használatos 'sovány' jelentésben, s amelyet Hosszúhetényben és Ózdon *geribes*-nek ejtenek (BERZE 3 : 14, Nyr. 27 : 286). Egy bodai mesében azonban a szó *gerébés* alakban fordul elő többször is, pl. A ló megrásztta magát, oszt mögen csunya *gerébés* lőtt (2 : 146—7). A Vas megyei Csákánydoroszlón is *gerébés* 'göthös, sovány' (CSABA). NYÍRI is följegyezte Somogyban: Úgy vélöm, a *geribes* soványab, mind a görhes (Zselickisfalud). Az éen öcsém de *geribes!* (Szenna). Véleményem szerint alapszava a 'hátgerinc' jelentésű *geréb* szó, amelyre a következő adataink vannak: *hátgeriéb* 'hátgerinc' (Pápa vid. NyF. 17 : 23), *gëriépcson* 'hátgerinc-sont' (Veszprém m. Lovászpátona NyF. 34 : 32). A szó a Sopron megyei Mihályiban is megvan: *gëriéb*, *gëriépcson* (MNy. 9 : 427), Bősárkányban pedig ebben a szóásban maradt fönn: *fordú a geriébédre!* 'feküdj hanyatt!' (MTsz. BAJZA JÓZSEF kimutatta a szót a dunántúli származású Kisfaludy Sándornál is: A vén tölgyek *gerébein* csókák varjak kárognak (Nyr. 35 : 87). *Geribes* tehát eredetileg azt jelentette: 'olyan sovány, hogy a gerinccsontja is kilátszik'.

25. Guba, gubás. Az Ormányságban *guba* 'penész', *mëggubásodik* 'megpenészedik', s *gubás* még 'csenevész, satnya' is (KISS G.). A MTsz. szerint a szó ebben a jelentésben csak Baranya megyében és Kiskunhalason használatos, de Kopácson rövid *u*-val ejtik: *guba*, *gubás* 'penészes', *elgubásodik* 'elpenészesedik'. BERZE is rövid *u*-val jegyezte föl: *guba* 'penész'. A *penészen gubát cserél* (vö. Eben gubát cserél; Kisherend 3 : 41), *gubás* 'penészes' (Berkesd 14). *Bëgubázik*, *mëggubázik* is előfordul mesékben: Mögátkosztta ja zannyát, hogyha *bëgubázik* is, add^eg ne halhasson mög, még ^eőt nem láti (Szaporca 2 : 163). Napa otthun *bëgubázott*, m^eék sè tudott mők'háni (166). A zemberek má *mëggubásztak* (126). Kiskunhalason *mëggubásodik* 'megpenészedik' (MTsz.). A gubának ez a jelentése a régi nyelvből nincs följegyezve. Ha tekintetbe vesszük, hogy a penészgombák vékonyka szálcák ezreiként pehely-, rost- vagy por-szerűen vonják be a szerves, rothadó, bomlófélben levő nedves testeket, akkor valószínűvé válik az a föltevés, hogy a 'penészes' jelentésű *gubás* azonos a 'zöttig haarig, rauh' jelentésű *gubás*-sal, s ebből elvonás útján keletkezett a *guba* 'penész' jelentése. A *gubás*-nak említett jelentésére már a régi nyelvben van-

nak adataink, s a Palócságban *gubás* (Hont m.), *gúbás* (Ipoly völgye Kovárvid). a. m. 'bozontos, borzsas, boglyas, kócos; fésületlen hajú' (MTsz.). A Bács megyei Ada vidékén *meggombásodik* (pl. a tőrő) 'megpenészedik' (NyF. 37 : 25). Talán *meggubásodik*-ből népetimológiával.

26. Hámfázolódik. BERZE NAGY JÁNOS szerint a Baranya megyei Berkesden a. m. 'kötekedik' (Bar. m. néphagy. 3 : 15). Tolna m. Némédiben *hámfázulódik* 'henceg, pöffeszkedik' (Nyr. 32 : 119), a Göcsejben *hámfáludik* 'ingerkedik, henceg, szemrehányást tesz' (Gönczi 512), *hámfáludás* 'szemrehányás' (126). Kiskunhalason *hámfázolódik* 'hímez-hámoz', de itt ezt úgy is mondják: *hámfázik* (MTsz.). Kiss Géza ezt az Ormánságban is följegyezte (285), egy régebbi följegyzés szerint itt *hámfál* is használatos (MTsz.). A szó jelentését magyarázza a köv. székelyföldi kifejezés: *hámfás ló* 'makrancos ló', amely ahelyett, hogy húzna, még inkább a kisafa v. hámfafa felé hátrál (MTsz.).

27. Jegesen. Egy németgencsi közleményben arról van szó, hogy egy *gérin gyegessen* a kutya szeme közé néz (Nyr. 26 : 283). A szó itt nyilván azt jelenti: 'hidegen, mereven'. A MTsz. nem közli ezt a jelentést, de Vas megyében kétségtelenül használják. Így CSABA JÓZSEF szerint Csákánydoroszlón *gyegessen* a. m. 'jegesen, mereven, üvegesen', pl. Tuttam, hogy a nyanya réggere mékhuol, mer má a zesté, miko a pap meggyuóntatta, ollan *gyegessen* nézett. MUSITS JENŐ pedig a Dunántúli Szemlében közölte Rábagyarmatról: *gyégész* 'kemény, merev, jeges', pl. Ollan *gyégészen* nézett (7 : 325).

28. Hókoros. KISS G. szerint az Ormánságban a. m. 'szeszélyes, mindig mást gondoló'. Bár KISS G. a *holdkóros*-tól elválasztja, eredetileg mégis az lehetett a jelentése. Már Káldi bibliafordításában előfordul a *havi kór* 'lunaticus' jelentéssel. Calepinusnál s még előbb a kódexekben *havas* volt a mai *holdkóros*. Tehát ezekben a *hó* 'hold' jelentésben maradt meg. Szalontán *rájött, feljött a hava*: *rájött a bolondja* (NyF. 69 : 23). Hajdú m. Nádudvaron a nagyon szeszélyes emberről azt mondják: *Feljön a hava, mint a holdvilágnak*. Hajdú m. Tetétlenben, Kabán, Debrecenben *feljött a hava*, Tokajban *feljön a hava*, Heves és Borsod m.-ben *fölletszett a hava* a. m. *rájött, 'rájön a bolondság'* (MTsz.). Balatonkeresztúron *hódos* 'holdkóros, bolond(os)' (Nyr. 43 : 372), Bács m. Ada vidékén 'bolondos' (NyF. 37 : 23), Baranya m. Csúzán *hódas* 'holdkóros', Tokajban 'hóbortos' (MTsz.). A *hókoros* tehát elhomályosult összetétel, azért rövidült meg a *kór ó*-ja. A német *Laune* 'hangulat, kedv, szeszély', francia *les lunes* 'Grillen, Launen', angol *lune* 'téboly' is a latin *luna* 'hold' szóból származik. Vö. még fr. *avoir-la lune* 'verrückt sein', angol *lunatic* 'holdkóros, tébolyodott, elmebeteg'.

29. Hatak. A MTsz. közli a Székelyföldről, így pl. Háromszék megyéből ezt a szót *hataq* alakban 'bőrkiütés, pörsenések (kül. a hátón)', *hataqos* 'kiütéses (hátbőr)', *elhataqosodik* 'kiütéses lesz (a hátbőr)'. Ez a ritka szó csodálatos módon fennmaradt hazánk nyugati szögletében is, mégpedig éppen Vas megyében. Felsőőrön *hataq* 'kelés, daganat' (NyF. 9 : 11), Veleméren és Kercán 'pattanás, pörsenés'; különösen akkor mondják, ha valakin bárányhimlő v. kanyaró jelei mutatkoznak, vagy ha vkinek kipattogzik a bőre: kiütötte a *piros hataq* (NYÍRI ANTAL). Rábagyarmaton *hataknak* ejtik, s így hívnak minden pattanással, kiütéssel járó betegséget, az egyszerű pattanást, bőratkát, rühöt,

csalánkiütést; pl. *ollan hatakos* a testő; mind *hatak* az orcájo; teli vaot *hatakke*; csupa *hatak* vótam; küvertő a *hatak*; *apru hatakos* (a Dunántúli Szemle 7 : 320 alatti *atak* változatot MUSITS, mint szíves volt velem közölni, csak két helyen hallotta, az általános kiejtés *hatak*). Csákánydoroszlón is *hataknak* ejtik, s 'kiütésféle az arcon', pl. Ollik embőrcáját kühánnyo a *hatak*, ez *ollan* pörsedik-főle; Farkasán a *hatak* 'ollan hóulagféle, hertelenséggel keletkezik az ember testin' (CSABA JÓZSEF). Előfordul már egy 1838 körüli bejegyzésben Vas m. délnyugati részén följegyezve: *hatak szőkte fel a testét*: azaz hólyag támadt (MNY. 28 : 320). Vö. még KÁLMÁN: MNY. 40 : 231—2.

30. Harangszív. Egy régebbi Nyr.-beli közlemény szerint a Dunántúl *harangmony*, *harangszív* 'harangütő' (5 : 181). Az adat a többi tájszó tanúsága szerint valószínűleg Baranya megyéből való, de, bár MTsz. máshonnan nem idézi, másutt is használatos a Dunántúl. Így Veszprém m. Lovászpatonán *hararkszüvő* (NyF. 34 : 79), Kemenesalján is *harang szüvő* v. tréfásan *harang töbgyő* (Nyr. 43 : 268), Csákánydoroszlón szintén *harang szüvő* v. *pöckő* (CSABA JÓZSEF). Magának a *szív* szónak 'harangütő' jelentését a MTsz. nem idézi, bár KÁLMÁNY Szeged népében (1881) van rá adat egy mesében: Este bemönt a templomba, mikő alatt a barát, főmászott a harangé, oszt mikő messzi vót, mán 3-szó mögkondút, ak(k)ó az öreg Embőrc elébe mönt, oszt kiszakajtotta a *szívit* belüle, oszt aszonta: Ah(h)on a fenyőhön ereg(g)y, ott a pész! oszt az öreg Embőrc belevetőtte a *szívit* a tóba (1 : 117). A *harang tögye* használatos a Tolna megyei Simontornyán is: Mozgott a fogam, mint az öreg *harangnak* a *tögye* (Nyr. 40 : 333), s a MTsz. is közli a Balaton mellől (*harangtölgye* 1839).

31. Hímör. Az Ormányságban 'a fiatal marha bőre alá valami légyfajta peterakásának következtében támadt dudorodás' (KISS G. 286). Nyilván azonos a MTsz. közölte *imely* szóval. Újabb adat: *imöl* 'a szarvasmarha hátán levő kukacos kelevény' (Veszprém m. Lovászpatoná, NyF. 34 : 34), *émely* 'Hypoderma légy lárvája' (Nyírbátor MNY. 31 : 197). A szókezdő *h* újabb járulék, mint a fertővidéki *himöl* és erdővidéki *himő* változatokban. Ilyen járulékos *h* van más esetekben is, pl. *házalik* 'ház körüli tejtermék' (Komárom m. Szilas MNY. 29 : 60), *tejházalék* 'tejföl, túró, tojás együtt, pl. egy kosárban' (Baranya m. Bánfa (Nyr. 26 : 141), vö. *ázalék* l. 'főzelék' (Ormányság, Nógrád m. Tolmács, Sz.-Doboka m. Horgaspatak) MTsz., NySz; 2. 'disznóaprólék' (Székelyföld) MTsz; *himmel-hámmal* 'immel-ámmal' (Mezőtúr); *him-hám* 'himezés-hámozás' (Székelyföld); *himbol(y)og* 'imbolyog' (Komárom); *hincsellér* 'indzsellér' (Zemplén m. MTsz.); *hidegen* (Göcsej Tsz.), *hidegöny* 'idegen' (Baranya m. Katádfa, BERZE 2 : 183); *hint* 'int' (Vas m. Órség MTsz., Baranya m. Berkesd, BERZE 3 : 16); *mehint* 'zu sich winken', *hinteget* 'immer zu sich winken' (Moldva WICHMANN), Nagykanizsa (NyF. 48 : 63); *hinda* 'inda' (Somogy m. Kassai, Jutta MNGy. 6 : 244, Baranya m. Ibafa MTsz., Boda Berze 3 : 170, 35); *henyelög* (Rózsám udvarába egy kerek almafa, Az alatt *henyelög* egy szép pej paripa Mohács, BERZE 1 : 271), vö. *enyeleg* 'izeg-mozog, pajkoskodik (gyerek)' (Debrecen Nyr. 9 : 476); 'fickándozik (lő)' (Kis pej lovam csaárda előtt *enyelög* Torontál m. Deszk; Az én lovam a kapuba *enyelög* Udvarhely m. Korlátfalva MTsz.); *huszitt* (Balatonfelv. NyF. 40 : 59); *huszít* (Kiskunság Nyr. 36 : 235, Kiskunhalas, Érsekújvár, Gömör m., Háromszék m. MTsz.) 'uszít'. A régi nyelvben is *huszít*, *huszét*, tehát lehet, hogy a mássalhangzó kezdetű alak volt az

eredetibb. Vö. a NySz.-ban német *anhussen* fordítását; (másképp KELEMEN: MNy. 32 : 198).

32. Gyűcsike. A pirregő tücsök (*Oecanthus pellucens*) a nyár végén és ősszel a szőlőben vagy a bokrok közt hallatja esténként bús, panaszos hangját, elhangzik 80—90 lépésszámra is. Az elnyújtott mélabús hang a falusi ember szívéhez szól, s a nép mindenütt ismeri ezt a szomorú tücsköt. Baranya m. Berkesden a nép azt hallja hangjában: „*Gyűcs, gyűcs, takarics, gyün a tél házasic!*” (BERZE NAGY J. Bar. m. néphagy. 2 : 617). Innen kapta *gyűcsike* nevét 3 : 15). Vácott is *gyűcsike* a neve, mert hangját ott is *gyűjts*-nek értelmezik (NyF. 10 : 63). Tokaj-Hegyalján *gyűjcsbogárnak* hívják. Pécs tájékán az asszonyoknak szól: *szűjj! fonny!* (BREHM 1. kiad.). Zala m. Rédcisen *csűr*, Pölöskefőn *csűrbogár* (PÁLFFY LÁSZLÓ) a neve, mert *csü-ür-csü-ü-r* hangot hallat, s jelzi a közeledő őszt. Ezt a tücsökfajt a nép már régóta ismeri, s CALEPINUS szótározza is másik elterjedt nevét: *gryllus* — *őszi féreg*. KASSAI Szókönyvének kéziratban maradt része a Hegyaljáról idézi *Őszi-féreg* nevét, melyet Heves megyében és Eger vidékén is följegyeztek (NyF. 16 : 51, Ethn. 16 : 152), a MTsz. pedig Szilágys megyéből közli. Megvan azonban a Dunántúl is, Somogy megyében *zűsziférög* alakban: Maj mikor a *zűsziférög* szó, mongyák: vége van: möggyütt a zűsz (NYÍRI, *ősz* a.). Mikor lesőn vótam, ot sikonyát a fülembe a *zűsziférög* (*sikonyál* a.). *Űszibogár* a neve a Balaton mellett és Zala m. Lesenceistvádon (Nyr. 16 : 93, MTsz.), az Ormányságban pedig *űszke* (Kiss G. 337). A dunántúli származású Berzsenyi Dániel Levéltörődék c. költeményében is ebben az alakban fordul elő: Az *űszibogárnak* búsongó hangjai Felköltik lelkemnek minden érzéseit (MNy. 24 : 124).

33. Fohácsik. Ez a szó nemcsak a MTsz.-ban nincs meg, hanem nincs is több adatunk rá, mint MUSITS JENŐ közleménye a Dunántúli Szemlében (7 : 324), s jelentése 'fejszével, bárdal, szekercével levagdalt forgács', a *szidccsal* ellentétben, amely szíukéssel, gyaluval faragott forgács. Ezt a megkülönböztetést más dunántúli nyelvjárások is megteszik, ahol a *szidcs* és alakváltozatai előfordulnak. Zalabaksán és Csesztregen pl. *hokkács* 'a fatörzs kivágásánál kirepülő forgács' (BŐDEI JÁNOS), Baranya m. Ormányságban *hókács* (MTsz., KISS GÉZÁNÁL *hákács* is), Nógrád m. Litzén *haukács* (ebből: *halkács* MTsz.). Ennek származéka: *hokkácsol* 'fejszével bevágást csinál a fatörzsbe' (Zalabaksa), *hókácsó* 'forgácsol' (KISS G.). Veszprém m. Lovászpatonán *hakk* 'forgács, szilánk, amit a fejsze fakivágásnál kíróg' (NyF. 34 : 65). Ezzel azonos: *huókka* (Kemestaródfa, Vasalja, Halogy, Csákánydoroszló CSABA JÓZSEF), *hókka* (Rábagyarmat MUSITS JENŐ, Somogy m. Szenna NYÍRI ANTAL), *hóka* (Zala m. Pölöskefő PÁLFFY LÁSZLÓ, Somogy m. Darány NYÍRI ANTAL), *hokka* (Zalabaksa BŐDEI JÁNOS), *hokká* (Vas m. Kerca NYÍRI A.) 'ékalakú fejszevágás a kidöntendő fába, *hák* 'a vízszintesen kissé magasabb fejszevágás a fatörzsön (Ormányság KISS G.), *hokkáforgács* 'a kieső forgács' (Vas m. Kerca); *hakkol* 'bevagdalt (faragó a kifaragásra, a favágó a levágásra való fát' (Veszprém m. Lovászpatoná NyF. 34 : 65), *hokkáz* (Zalabaksa), *behókáz* (Zala m. Pölöskefő), *behókáz* (Rábagyarmat), *kihókál* (Somogy m. Darány NYÍRI ANTAL), *huókkal* (Vas m. Ják CSABA) 'fát ékalakban fejszecsapásokkal mélyen bevagdalt', *hókálás* (Pölöskefő), *behuókkálás* (Csákánydoroszló és vid.), *hókázás* (Rábagyarmat), *behókázás* (Somogy m. Szenna, NYÍRI) 'a fatörzs bevagdálása fejszével', *huókkal* 'farag' (Vas m. Hegyhát MNy. 9 : 139). Ezt a fontos szót a MTsz. csak

a Székelyföldről idézi, pedig az idézett adatok szerint a Dunántúl is eléggé elterjedt. Székely változatai: *halk, halok, hajk, hajok, hajik* l. 'cikkos bevágás fában v. deszkában'; 2. 'darabos forgács v. szilánk, élőfából v. gerendából oldaltalgással kivágott cikk'; *halkol, hajkol* 'fejszével ródal, bevagdal (fát), halkot vág (jegyül a levágandó fába)'. Vas m. Farkasfán nem ismerik a szót, s ott *bekorpányi* 'a kidöntendő fába alul bevágni' (CSABA JÓZSEF).

Valószínűnek tartom, hogy a *fohácsik* elhomályosult összetétel, s előtagja a *fa* szó, második részében pedig a *hókács* valamelyik változata lappang. Az *ik* vég képző, mint a köv. szókban: *sziaácsik* 'a fa *lesziása* közben lehulló forgács' (Rábagyarmat MUSITS JENŐ), 'gyaluforgács, finomabb *sziuszékforgács*, kádár-forgács' (Csákánydoroszló CSABA JÓZSEF) a *sziaács*-ból (MTsz); *háncsik* 'hársfa, mogoró háncsa' (Rábagyarmat), *faháncsik* 'zsombor, véka, méhkas kötésére való vesszőhasítvány (a fűzfavesszőt kétfelé hasítják, belit, „puháját” késsel *leszijják*, s csak a külső fás része és a héja marad, vékakötésre használják; mogoróvesszőről vastagsága szerint 3—6 vékony csíkot húznak le kérgestül, s belsejét ennek is letisztítják, gömbalakba tekerik, megfőzik; a zöld kéreg leválik róla, s a *háncsik* szép fehér marad, azt mondják: „a *héja lekuódlík ruóla*”; zsombor, véka és méhkas kötésre használják; *hárháncsik* : a hársfa hancsát lehúzzák, leszedik róla külső zöld héját, s a visszamaradó fehér rostos részt leginkább méhkas-kötésre használják; *szédérháncsik* : *muókszedér* (földszeder) száráról a szűrös tüskéket ronggyal v. bőrdarabbal lehúzzák, kétfelé hasítják, kérgestül gombolyagba tekerik, meleg vízbe teszik (nem főzik), hogy könnyebben lehúzható legyen a héja, vékát, zsombort, méhkast kötnek vele (Csákánydoroszló CSABA JÓZSEF); valószínűleg hibás közlés: *hancsik* 'szijács v. szivács' (Körmend, Hegyhát Nyr. 29 : 389); *háncsék* 'szijács' (Hegyhát MNy. 18 : 59) 'faháncs' (Vas m. MNy. 9 : 138, mindkét adat SOMOGYI GÉZA följegyzése). A *faháncsik* alak hangzásra nézve jobban hasonlít a *fohácsik*hoz, mint a *fahókács*, de mivel jelentése ezzel egyezik, mégis valószínűbbnek tartom ezzel való összefüggését.

34. Fészkelődik. A NySz. Comeniusból idézi: A madarak *fészkelődnek* avagy fészket raknak: nidificant seu nidos struunt. LEHR ALBERT szerint a nép is mondja: *fészkelődnek* a fecskék: fészket raknak (MNy. 11 : 236). Kár, hogy LEHR ALBERT, szokása szerint, nem mondja meg, hol hallotta a *fészkelődik* igének ezt a jelentését, mert a MTsz.-ban nincs rá adat, azonban WICHMANN följegyzése szerint a moldvai északi csángóknál valóban használatos a szó ebben a jelentésében: *fészkelődik* 'nisten, horsten', s ugyanott *fészkel* 'pflanzen, setzen'. Erré már a MTsz.-ban is van adat: *fészkel* 'fészkekforma gödröcskébe ültet (babot, borsót, burgonyát, dinnyét, tököt)' (Csongrád m. Szegvár). Ma a köznyelvben a *fészkelődik* ige jelentése: 'se rotare, inquietus sum; sich unruhig hin und her bewegen'. Erre a jelentésre is van adat a régi nyelvben (l. NySz.). Föltűnő azonban, hogy a *fészkelődik* népnyelvi változatai mély hangú szók: *fiszkaluódik* (Veszprém m. Lovászpata NyF. 34 : 93), *fészkalódik* (Veszprém m. Csetény), *fiszkalódik* (Sopron m.), *fiszkalónni* (Orosháza), *fiszkalódik* (Győr m., Répce mell.), *fészkolódik* (Keszthely vid.) 'fészkelődik, nyugtalanul izeg-mozog' (MTsz.). Kétségtől eltekintve tartozik a régi Tsz. *fészkalom* 'nyugtatlankodom' adata is. Sőt mély hangú változata van a *befészkelődik* igének is a moldvai északi csángóknál: *befiszkalódik* 'sich hineindrängen hereinschlüpfen, hineinkriechen (z. B. von dem Hasen, der sich in den Heusch ober hineindrängt, von einem Menschen, der sich in eine Gesellschaft ein

schlecht'). Nyilván ennek alapszava: *fiskál* 'hin und her stöbern, nachstöbern, herumkramen (z. B. im Heu, im Stroh, zwischen Kleidern)', *fefiskál* 'stöbern und herunterwerfen (z. B. Heu, Stroh, Kleider)' (WICHMANN). Ide tartozik még: *fészkrét* (beverendő cölöpöt) 'befúr a földbe' (Somogy m. Balaton mell. MTsz.). A nyelvérzék ma kétségtelenül a *fészek* főnévhez kapcsolja a *fészkelődik* igét, pl. az Ormányságban is, ahol a *fészek* ragos alakjai: *fészket*, *fészkek*, továbbá *fészkel* 'fészkel', *fészkelődik* 'fészkelődik', de azt is mondják: Mit *figyölöd*? (KISS GÉZA). Ha azonban tekintetbe vesszük a *ficánkodik* 'fészkelődik, izeg-mozog' (Veszprém MTsz.) igét, akkor arra kell gondolnunk, hogy inkább a *fickándozik* igével függ össze. Ennek a régi nyelvben *fickandozik*, *ficskandozik*, *ficskándozik*, *veckendőzik* alakváltozatai vannak, a népnyelvben pedig *picskándoz* (Baranya m. Csúza), *vickándoz* (Szentes), *vickándozik* (Háromszék m. Uzon, Szamoshát, Csűry). A *veckendőzik* is megvan a népnyelvben, Nagyikindán, s talán a Kemenesalján, Zala m. Lesenceistvádon pedig 'veszekszik' jelentésben. Alapszava a régi nyelvben: *veckendik* 'se flectere, volutare; sich krümmen' (NySz), s nyilván összefügg vele: *veckel* 'ide-oda mozog, hányja-veti magát' (Szatmár, Nagybánya), *viszkol* (Székelyföld), *viszkolódik* 'fészkelődik, nyugtalanul izeg-mozog, fészeng, furakodik' (Háromszék m. Székelyföld, Kiskunhalas, Szeged), a *viszkol* jelentése még: 'ide-oda mozgat, húzgál, tuszkol (vmely nehéz tárgyat): (Cegléd, Kiskunhalas, Szeged vid.); *vackalódik*, *vackolódik*, *vaszkolódik* 'fészkelődik, nyugtalanodik, hányja-veti magát, ficánkolt' (Rimaszombat, Szolnokdoboka m. Domokos, Brassó m. Hétfalu, Székelyföld, Háromszék m. MTsz.), *vaszkál* 'izeg-mozog, fészkelődik (fekvőhelyén, ültében)' (Szamoshát Csűry); *vackondani*, *vackondozik* 'fickándozik' (Háromszék m. MTsz.). Az utóbbi változata már a régi nyelvben is előfordul: Még sem tudja magát megalázni, mégis fen lát, felrug, mégis *vackzandozik* (Komáromi Csipkés György 1664, Nyr 30: 329). Az EtSz. szerint a *fickándozik* hangfestő szó, s szerinte a *fészkalódik* keletkezésére hathatott a *viszkolódik*, *vackolódik* ígepar.

35. Gyappanik, gyapnant. Csak a kódexekben fordul elő a *gyaponik* (ffel *gyopont* ErdyK. *meggyaponik*) 'inflammor, exardesco; entflammt werden', *gyapont* (fel *gyoponthanaa* Érsk.) 'inflammo; entzünden' ige, továbbá a Sermones Dominicalesban: inflammantur *megyapontya*. A könyvnyomtatás óta egyetlen könyvből sem került elő a szó. Annál nagyobb feltűnést keltett, mikor SIMONYI kimutatta, hogy ma is él a Veszprém megyei Papkesziben a *belegyappanik*, *belegyapnant* 'belekap (szikra, tűz), belegyújt' ige (Nyr. 10: 471). Azóta szintén SIMONYI közölte, hogy Papkeszi szomszédságában, Kenesén is élnek e szavakkal, Nógrádkövesden pedig *gyopant* a. m. 'disznót, malacot pörzsöl' (Nyr. 38: 320). A Dunántúl bizonyára nagyobb területen is lappang a szó, mert KISS GÉZA is közli az Ormányságból: *kigyappan* 'hirtelen kilobban a tűz, egyszerre lángra gyúl', *égyappan* 'ellobban, elalszik' (282). Megtaláljuk azonkívül BERZE egyik szaporcai meséjében: Ekész^eéjtötte a zsirm^eécsöst, a topl^aóva mög tüzküjé a tűz *fégyapnant* (2: 416).

36. Gyueska. A Baranya megyei Martonfán és Hosszúhetényben 'zacskó, melybe 15—20 kg liszt befér' (BERZE, Bar. m. néphagy. 3: 14). Kétségtelenül azonos a *dacskó* 'dohányzacskó' szóval (Boda, Helesfa, uo. 10). KISS GÉZÁNÁL is *dacskó* v. *acsó* 'zacskó', s nyilván ennek a hangváltozata. A *dacskó* változatot már a régi Tsz. is idézi az Ormányságból. A *gyueska* és a

dacskó hangviszonyára nézve vö. a zacskó ellendi zucska változatát (BERZE 3 : 197).

37. Férfi, förfi. Ismeretes, hogy a *férfi(ú)* elhomályosult összetétel s elemei a *férj* és *fi(ú)* szó. Különös hangváltozata a Dunántúl nyugati részén a *förfi*, melyet Vas m. Rábagyarmaton, Nagymizdón (MUSITS), az Őrségben, Zala m. Göcsejben, Szentgyörgyvölgyén, Nagykanizsán és Somogy m. Szőke-dencsen ejtenek (MTsz., GÖNCZI 492, NYF. 48 : 11). Erről a hangváltozatról az EtSz.-ból a szónak *fő(ő)rfi* alakban való idézet alapján az gyanítható, hogy a hangfejlődést a következőképpen képzelik: *férfi* > *förfi* > *förfi*. A MTsz. Somogy megyéből valóban idéz *förfi* változatot, de véleményem szerint annak az adatnak a hitelességéhez a szőke-dencsi *förfi* mellett, szó fér, s SZABÓ LAJOS helyesen mutatott rá, hogy ez csak *férfi*-ból fejlődhetett (NYF. 48 : 11), csak az kétséges, hogy ez-e az eredetibb alak, vagy a *férfi*. Erre a ritka hangmegfelelésre az ormánysági nyelvjárásból több példát idézhetünk: *fészök*, de *főszket*, *főszkek*, *főszkel*, *főszkelődik*; *kérög*, de *körget*, *körgek* (KISS G. 275), *mérög* 'genny' (307), de *mörgös*, *mörgit* 'mérgesít' (Ormányság), *möröges* (Göcsej, Hetés, Dobronak, Somogy m.), *mörgés* (Vas m. Őrség) MTsz. A Hetésben levő Csesztregen is mondták régen: *förfi*, *körgit*, ma már nem, Hetés más részén azonban ma is (GÁNYA KLÁRA). Hasonló hangviszony továbbá: *vér és vörce* 'pattanás a testen' (KISS 266, 340), amely alak szerint azonos a *vercse* madárnévvel, melynek *vercse* (szőrü) változata a Székelyföldön a. m. 'szökés szegsárga' (ló), vö. még *vörscögös*, 'szeples, himlőhelyes' (Kiskunhalas MTsz.). Szintén a *vér* származéka a *vörmös* 'vérrel, gegével, szívvel készült disznótoros, mártásszerű étel' (KISS G. 340). Somogyban *vérmés*, vérrel készült levesétél, véres hurka' (MTsz.). A régi nyelvben is megvan: *caryca* — *Vermes étel*: genus edulii ex sanguine et variis condimentis constans (CALEPINUS). Alapszava *verme*: Fel funt zalonat *uermeuel* unalonn (1548). *Vermeuel* ualonnak es soba főt tykfynak egh funt zalanat (1572 OklSz.). Régi szakácskönyvben is: csik *vérmével*, *vérmével* nyulat (GOMBOCZ, MNY. 1 : 167, Radványzsky 276). Visszatérve a *férfi*-ra, az EtSz. szerint is az eredetibb *férfi(ú)*-ból „a *fi* (< *fiú*) hatása alatt keletkezett”. Véleményem szerint fölösleges a *fi* hatását föltenni, annál kevésbé, mert a *fi*-t a köznyelv inkább a *fiú*, a *férfi(ú)*-t pedig inkább a *férfi* alakban használja. Az eredetibb *fiérfi(ú)* megvan még Wichmann szerint a hétfalusi csángóknál, MUNKÁCSI szerint *fiérfi(ú)* alakban a moldvai csángóknál is (Nyr. 9 : 482), de ezt RUBINYI és WICHMANN nem idézi. Nevekben gyakran fordul elő a *fiú fi* alakban: *Rykolffy* (1302), *Egiedfymyklofowl* (1443), *Bekeffy* (1451), *Esthwanffy*-peterhaza, *Kosafyantalhaza* (1454), *Petrus Isthenffy* (1447), *Benedekffy* (1484), *Nadrespanffy* (1504). Azután állatok kicsinyeinek nevében: *baranffy*, *kechkeffy* (1588), *Kechkeffy* (1587), *Lwdffy*, *tykffy*, *receffy* (1564), *ponthffy* 'pontyfi' (1533) OklSz. Pullus — *Tik fi* (MURMELIUS 1076), Pullus gallinaceus — *Tik fi*, *czirke*, Pullus anserinus — *Lud fi*, *liba*, Hinnulus — *Szaruas fi* (SZIKSZAI FABR.). Pipiones — *Galamb fi* (CALEPINUS). Pecus. — *Baromfi* (MOLNÁR A.). A népnyelvben is: *ludfi* 'liba' (Csallóköz), *tikfi* 'csirke' (uo. Pozsony m. Tárnok, Dudvág és Feketevíz mell., Sopron m. Répce mell. MTsz.), ellenben *kányafi(ú)* (Baranya m. Csányoszló, BERZE 2 : 342); *disznófi(ú)* 'malac' (RUBINYI, Nyr. 31 : 83), *filyesz-fi(ú)* 'Hasenjungen', *maska-fi(ú)* 'Katzenjungen', *medve-fi(ú)* 'Bärenjungen' (WICHMANN, Moldva). *lófi(ú)* 'csikó' (Tiszahát CSÜRY). A régi nyelvben: *chwakfyw* (1533) OklSz., pullus — *tyk fi(ú)* (BesztSz.), vipiones — *Daru fi(ú)*, cordyla — *Saladia hal fi(ú)*, Pullaster — *Tsirke*, *tyakfi(ú)* (*tyukfi(ú)* h. CALEPINUS),

Laurix — *Vrge fiú* (SZIKSZAI FABR.). A *kurafira* is van már adatunk az OklSz-ban: *kurwaffy* (1507), *kurvafi* (1631). Tehát a *fi* alak főképp birtokos összetételekben fordul elő, s eredetileg bizonyára 3. sz. birtokrag is volt rajta, s ebből vonódott el a ragtalan *fi*. Mint másutt kifejtettem, a *fiú* ú-ja v-ből fejlődött, a *fia* tehát eredetileg *fiva*-nak hangzott, ebből azután a *v* két magánhangzó közt kiesett. Ezt bizonyítja az is, hogy a *férfi* többese *férfiak*.

BEKE ÖDÖN

Mundartworterklärungen

1. *barkácsol* 'basteln, herumschnitzeln' vom zweiten Glied des lautmalenden Zwillingswortes *tarka-barka*; urspr. Bedeutung: 'schmücken, verzieren'. — 2. *ballang-erdő* 'dichter, sehr grosser Wald'; das erste Glied ist mit dem umgangssprachl. *barlang* 'Höhle' identisch, dies selbst ist slawischen Ursprungs, hatte früher auch die Bedeutung 'Lager, Bau von Tieren'. — 3. *bértáfol* 'gaffen, wachen' < dt. wer da? — 4. *bévödeste* 'der letzte Abend des Jahres'. Das erste Glied der Zusammensetzung ist eine Ableitung von *bő* 'reich, ergiebig'. Die Benennung beruht auf der Gewohnheit, dass zur Silvesterzeit selbst arme Leute reichliche Mahlzeiten einnahmen. — 5. *billencs-billincs* 'Hundesteuermarke', zum Verb *billeg* 'wackeln'. — 6. *bokora, bukora* 'Wasserkrug'. Nebenform des gleichbedeutenden *bokála*. — 7. *bollik* 'Fuss, Bein (scherzhaf)'. Seine hochsprachliche Bedeutung: stolpern, straucheln. Es ist durch die Entstellung des Sprichwortes „A lónak négy lába van, mégis megbotlik” (Selbst Pferde stolpern, obwohl sie vier Beine haben) entstanden. — 8. *bozgál* 'aufwühlen, aufstöbern'; vgl. *bozog*, eine Nebenform von *mozog* 'sich bewegen'. — 9. Der Verfasser bringt die Nebenformen der Mundartwörter *biling*, *bönge* usw. 'kleine Traube'. — 10. *bukik* 'brechen, speien' — ein Klangwort. — 11. *bundira*; eine Kürbisart. — 12. *cigányok útja* 'der Himmelswagen (eigentlich: der Weg der Zigeuner)'. Der Verfasser bringt die diesbezüglichen volkstümlichen Erklärungen. — 13. *csifut*: Spottname der Juden < osm.-türk. *čifut* 'juif, cupide, rapace, avare' — entweder unmittelbar oder durch serbo-kroatische Vermittlung. — 14. *dézma* 'wertlos, krankhaft'. Die Bedeutung geht auf die Gewohnheit zurück, dass als Zehent (*dézma*) die wertlosesten Tiere abgegeben wurden. — 15. *éposz* 'Pustel auf der Zunge' < *eb-posz* 'crepitus, pector canis'. — 16. Der Verfasser bringt die Belege des Mundartwortes *engeszt* 'auslassen, schmelzen'. — 17. *évös éccaka* 'finstere Nacht' < *éjes éjszaka* 'nächtliche Nacht'. — 18. Verfasser bringt die Nebenformen von *fökény* 'Warze'. — 19. *fekümál*, 'caprimulgus europaeus' < *fekvő mál*, d. i. auf der Brust Liegender (Vogel). — 20. *férdel* 'in Stücke zerschneiden, zerkleinern', zum Adjektiv *ferde* 'schräg'; ursprüngliche Bedeutung: schräg schneiden. — 21. *foncica* 'behaarte Raupe'; aus einem Kindersprüchlein, das mit folgenden Worten beginnt: fon(j) cica! (spinne Kätzchen!). — 22. Nebenformen von *firmöntös* 'fein'. — 23. *futra* 'Pack, Bündel, Futter' < dt. *Futter*. — 24. *gerébés* 'mager' vom alten Wort *geréb* 'Rückgrat, Wirbelsäule'. *Gerébés* ist also ein Pferd, dessen Wirbelsäule sichtbar ist. — 25. *gubás* 'schimmelig' mit dem Adjektiv *gubás* 'haarig, zottig, rauh' identisch. — 26. *hámfázik* 'stänkern'. Anstatt zu ziehen, geht das störrische Pferd rückwärts zum Wagenschwengel. — 27. *gyegessen* 'steif, spröde (Adverb)' aus *jég~gyég* 'Eis'. — 28. *hókoros* 'launig' mit hold-

kóros 'mondsüchtig' identisch. — 29. *katak* 'Ausschlag'. Verfasser bringt Belege für die Nebenformen und die Verbreitung des Wortes. — 30. Volkssprachlicher Namen für den Glockenhammer. — 31. *hímör* 'Egelkrankheit'. Mit der gleichbedeutenden *imely~émely* identisch. Verfasser bringt Beispiele für das anlautende, inetymologische *h-*. — 32. *gyűcsike* 'Grille'. Die Stimme der Grille wird als „*gyűjts*“ 'sammle (für den Winter)' gedeutet. — 33. *fohácsik* 'mit der Axt abgehackte Späne' *fa* ('Baum') + *hókács* 'Späne'. — 34. *fészkelődik* 'herumzappeln'. Die Bedeutung hat sich aus 'fészket csinál' (Nest machen) entwickelt. — 35. Nebenformen des Wortes *gyappanik* 'auf-flammen, auflodern'. — 36. Nebenformen von *gyucska* 'zacskó' (Tüte). — 37. Lautliche Erklärung der Nebenform *förfi* 'Mann' (hochspr. *férfi*).

Ö. BEKE

A cibóka tájszó és alakváltozatai

1. A román nyelvföldrajzi gyűjtés helyszíni munkálatai során PETROVICI EMIL a 'mókus; Eichhörnchen' román nyelvjárási neveként Kalotaszeg Almásmenti részének közvetlen közelében fekvő, ma teljesen román lakosságú Almásszentmihályon a *fiboucă* tájszót jegyezte fel.¹ Minthogy GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA Kolozsvár vidékén végzett magyar nyelvföldrajzi gyűjtőmunkája rendjén a román—magyar nyelvi kölcsönhatás tanulmányozása céljából néhány ponton a magyar adatok mellett a kérdőív teljes román szóföldrajzi anyagát is összegyűjtötte, gyűjtésük eredményeként tudjuk, hogy az Almásszentmihállyal tőszomszédos Magyarzsombor románsága is a *tsibókă* tájszóval él (vö. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ÁRTILA, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből: EM. XLIX. és kny. ETFüz. 181. sz. XII. sz. térkép jegyz.). E tájszónak a szóban forgó vidék román nyelvjárásában való elterjedésére nézve nem érdektelen megjegyezni, hogy Kalotaszeg alszegi részén, az előbbi pontokhoz közeleső, vegyes lakosságú Bábonymban, majd délebbre, a Felszegen a vegyes, magyar és román lakosságú Magyarókerekén, valamint a Nádasmentén a teljesen román Magyarorgbón — román adatközlők szájáról — a szóban forgó állat neveként a gyűjtők ugyancsak a *tsibóka* tájszót, illetőleg ennek hangalakbeli változatait jegyezték fel (i. h.). Ez adatok felsorakoztatása után érdemes hivatkozni arra a szóföldrajzi adatra is, hogy a gyűjtés során még Kolozsvár egyik városrészében, Monostoron² is a román adatközlőtől a *m ó k u s t tsibókă*-nak hallották a gyűjtők emlegetni (i. h.). — Jóllehet a román szófejtés tudomásom szerint nem foglalkozott ezzel az, úgy látszik, csak egy szűk területen élő tájszóval, talán szabad lesz itt megemlítenem PETROVICI-nak egy előadásomhoz való hozzászólásából kiragadott véleményét, hogy ti. az előbbieken hivatkozott román tájszó alkalmasint magyar eredetű lehet. S noha a magyar szófejtés sem tisztázta a magyar *cibóka* és ennek családjába tartozó tájszóváltozatok (l. alább) eredetét, talán szabad előlegeznem azt a véleményem, hogy az alább kifejtendők számbavételével a román tájszó nekem is magyar-

¹ Ezúton is kifejezem köszönetemet három akadémiai munkatársamnak, GRADEA PIANNA, NAGY JENŐNEK és PÁTRUT IONNAK, hogy kérésemre zívések voltak az ALR. kiadatlan anyagából a jelzett adatot számomra kikeresni, illetőleg a kérdéssel kapcsolatos felvilágosításokat megadni. — A román adatokban az *ú* és alább az *ó* nem *e* hangok hosszúságát, hanem hangsúlyos voltát jelzi.

² E városrész a múlt század végéig Kolozsmonostor néven önálló község volt (l. tőlem, Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946. 5, 104).

ból románba átkerült szónak tetszik. Éppen ezért meg más okokból is néhány újabban előkerült adat világánál érdemes a magyar *cibóka* tájszó és alakváltozatai magyar nyelvöldrajzi és nyelvjárástörténeti vonatkozásainak tárgyalására sort keríteni, hiszen a magyar nyelvtudomány körébe tartozó kérdések valamelyes tisztázása a román szófajtés munkáját is elősegítheti.

2. Mindjárt előjáróban megállapítható, hogy magára az itt vizsgálandó magyar tájszóra a MTsz.-ban csak egyetlen, de éppen Kalotaszegről közölt adatot találhatni. Újabban azonban GÁLFFY és MÁRTON előbb már említett nyelvöldrajzi gyűjtőmunkája tisztázta azt, hogy Kalotaszeg egész területén az 'Eichhörnchen' magyar neve szinte kizárólag *cibóka* (~*cibóyka*). A felkutatott 42 kalotaszegi pont közül ugyanis mindössze hárman adták az adatközlők a szóban forgó állat neve utáni kérdezősködésre a *mókus* feleletet. Emellett néhány ponton párhuzamosan élő alakként mindkét elnevezés felbukkant, nem egy esetben úgy, hogy a párhuzamos alakok közül a *cibóka* már csak az idősebb rendűek szókincsében élő, a *mókus* (~*mókykus*) viszont csak a fiatalabbaktól hallott állatnévként használatos (erre nézve l. GÁLFFY, MÁRTON és SZABÓ, i. m. 459 és kny. 38, illetőleg a XII. sz. térk.). Ugyancsak a GÁLFFY és MÁRTON gyűjtéséből közreadott szótérképlapról tudjuk, hogy a *cibóka* elterjedési területe túlnyúlik a szorosabb értelemben vett Kalotaszeg határain, hiszen a Kolozsvárral nyugatról térszomszédos Kisbácson kizárólagosan, Szászfenesen meg a fiatalok ajkáról lejegyzett *mokus* mellett párhuzamos, de régebben nyilván szintén egyetlen elnevezésként is a *cibóka* él, illetőleg élt. A kolozsvári Hóstatban azonban már csak a *mokus* nevet ismerik, és Kolozsvártól észak-keletre, a Borsavölgyén, keletre meg délkeletre a Mezőség néhány gyűjtőpontként felvett községében is csak a *mókus* hangalakbeli változatai kerültek elő (i. h.). Minthogy Szászfenestől nyugatra, a Kalotaszeg Kapus menti része felé eső két pont közül Gyaluban a *mókus* párhuzamos névpárjaként a *cibóká*-t, Magyarlónán meg csak ez utóbbi alakot találták meg a gyűjtők, számomra valószínűnek látszott, hogy e pontoktól délre az Aranyosszék felé fekvő, jelentősebb magyar lakosságú községekben is találkozhatunk a *cibóka* névvel. Éppen ezért egy e vidéken még 1946-ban tett, más természetű tanulmányi kirándulás alkalmát felhasználtam arra, hogy tisztázzam Aranyosszék felé a *cibóka*, és általában a kalotaszegies nyelvjárási sajátosságok elterjedésének földrajzi határát. A »Huszonöt lap« anyagának kikérdezésével aztán tisztázódott, hogy a Szamos és az Aranyos vízválasztó vidéke egyben nyelvjárási határ a kalotaszegi és az aranyosszéki nyelvjárással között: a Kolozsvár felé eső községek (Magyarfenes, Tordaszentlászló, Magyarléta) nyelve a kalotaszegi, Magyarlétán túl, az Aranyos vidékén élő magyarság nyelve az aranyosszéki nyelvjáráshoz tartozik. E megállapításommal mindenben azonos eredményeket hoztak a közelebbről Aranyosszék tájnyelvi atlasza érdekében végzett nyelvöldrajzi kutatások. (MURÁDIN LÁSZLÓ közléséből közlése.) Éppen ezért érthető, hogy a vízválasztó vidékén, a kalotaszegi nyelvjáráshoz tartozó Magyarlétán s a rajta innen eső Magyarfenesen meg Tordaszentlászlón még az itt szóban forgó állatot a *cibóka* névvel illetik, bár Magyarlétán is ismerik, de csak nagyon ritkán használják a *cibóka* mellett a *mókus* nevet is (ez itt is nyilván az iskola útján terjedő szó). Az Aranyos melléke első, részben magyar lakosságú pontján, Alsójárán és Aranyosszék néhány községében (Aranyosrákos, Csegez, Mészkö, Torockó, Torockószentgyörgy) végzett ugyanilyen futó vizsgálgatás során viszont már csak a *mókus*

~ *mokus* névalakkal találkoztam. Lényegében ugyanilyen szóföldrajzi eredményt hozott MURÁDIN előbb említett aranyosszéki gyűjtőmunkája is. Magyarfenesen ugyanis a gyűjtő a *cibóka* tájszó mellett a fiatalabbaktól a *mokus* elnevezést is hallotta, Magyarlétán és Tordaszentlászlón azonban csak a *cibóka*-val, Aranyosszék területén viszont csak a *mokus* szóval és hangalakbeli változataival találkozott. (Ezeket az adatokat Murádin szíves hozzájárulásával mutatványként sajtó alá készített nyelvföldrajzi térképlapjáról idézem.)³

3. Még annak idején, a *cibóka* lapjához fűzött magyarázó megjegyzések fogalmazásakor (i. h.) feltűnt nekem, hogy — eddigi tudásunk szerint — Erdélyben csak Kalotaszegről, helyesebben a kalotaszegi nyelvjárás területéről ismert *cibóka*-nak a Szilágyságban *cibabó* alakváltozata él (Nyr. XXVIII, 235, MTsz., EtSz.).⁴ Ez utóbbi változat viszonylag régi szó lehet, hiszen Baróti Szabó Dávid Kisded szótára (Kassa, 1792. 52) is feljegyezi így: „Evet: evetke, mokus, *tzibabó*.” Ebből már régebben arra következtettem, hogy a *cibóka* szó kalotaszegi jelentkezése településtörténeti okokra vezethető vissza (l. erre nézve: Huszonöt lap 459, illetőleg kny. 38). Valamivel később aztán az az ötletem támadt, hogy mivel Kalotaszegnek a nyugati fele, az ún. Felszeg egy okleveles adat tanúsága szerint 1276-ban Bihar megyéhez s ugyanaz még jóval később is a váradai püspökség kalotai főesperességéhez tartozott,⁵ Kalotaszeg első, honfoglalás utáni megszállói is a Bihart is birtokba vevő magyar népcsoportokból szakadhattak ki. Éppen ezért jogosan úgy vélekedhettem, hogy e közigazgatási és egyházszervezeti tények csak úgy érthetők meg, ha feltesszük, hogy a belső-erdélyi magyar nyelvjárástól maig elűtő kalotaszegies nyelvjárási sajátosságok miatt Kalotaszeg nyelvjárását vagy az ún. duna—tiszaí (újabbán: tiszaí), vagy az északkéleti nyelvjáráshoz tartozónak kell vallanunk. Mikor aztán 1949-ben alkalmam nyílt mind a Sebes-, mind a Fekete-Körös mellékén nyelvföldrajzi kutatásokat végezni, bizonyos mértékig e vélekedésem még szilárdabb alapot kapott. Mivel mind ez ideig

³ A cikkeske megfogalmazása (1958 tavasza) óta a teljesen befejezett gyűjtés célkitűzéseiről, menetéről, eredményeiről tájékoztatt és az anyagból 12 rendkívül érdekes térképlap jelent meg; szerencsére a lapok között ott van a m ó k u s lapja is (l. MURÁDIN, Mutatvány az „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz”-ból: NyIrKözl. II, 171—91; a bennünket érdeklő szótárkép a 187. lapon).

⁴ A MTsz. a *cibabó* szót ugyan PUNGUR GYULA (Nyr. IX, 182), illetőleg JUHOS BÉLA (Nyr. XIV, 286) Zilah és vidékéről való tájszóközlése nyomán 'pele' jelentésben szótározza, de utal a *cibókára* is. A 'pele' jelentés azonban véleményem szerint úgy kerülhetett bele a jelzett gyűjtésekbe, hogy a gyűjtők a p e l e egyik nagyobb fajtáját, az ún. erdei pelét téveszthették össze a hozzá megjelenésben valamennyire hasonló m ó k u s s al. Magam zilahi tanárkódásom idején (1933—1936 között) a *cibabót* az irodalmi-köznyelvi *mokus* egyenértékesekeként hallottam emlegetni. Ezt a megfigyelésemet támogatja LÁSZLÓ GÉZA közlése; ő e tájszót szójegyzékébe szintén 'mokus' jelentéssel iktatta be (vö. Nyr. XXVIII, 255). Az EtSz. is csak ezt a jelentést fogadja el. CzF., megemlítve a nyilván hangátvetéssel keletkezett *cziczabó* alakváltozatot is, „érteményét illetőleg” utal az e v e t és a m ó k u s szóra; ez utóbbi címszó alatt adott magyarázatból kiteszően mindhárom nevet a 'sciurus (vulgaris)'-ra vonatkoztatja. — Mint MÁRTON GYULA szíves közléséből tudom, a *cibabó* a Szilágysági Nagymonban is élő tájszó.

⁵ Erre nézve l. BUNYITAY VINCE, A váradai püspökség története. Nagyvárad, 1884. III, 399 kk. — ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp. 1892. 505 kk. és térk. — BALÁZS ÉVA, Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939. 16. kk., JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 16—7. — GÁLFFY, MÁRTON és SZABÓ, i. m. 459 és kny. 38.

nem volt alkalmam ilyen irányú észrevételeimről beszámolni, röviden jelzem, hogy a ma és már évszázadok óta csaknem teljesen román lakosságú királyhágói részekről elválasztott bihari és kalotaszegi magyarság nyelvjárása olyan mértékű egyezést mutat, hogy ezt másként, mint a településtörténeti tények figyelembevételével megmagyarázni nem lehet. Minthogy másfelől a kalotaszegi alnyelvjárás lényeges hangtani sajátságokban (az *a*-zás és az *e*-zés hiánya, az *ë*, *ę*, *ä* megléte stb.) élesen különbözik a belső-erdélyi (mezőségi) magyar nyelvjárástól, ha már nyelvjáráshatárokat állapítunk meg, a kalotaszegi alnyelvjárást az ezutániakban nem lehet a belső-erdélyi nyelvjárás-területhez számítani, hanem — véleményem szerint — egy, részben a duna—tiszai (tiszai), részben az északkeleti nyelvjárás-terület szilágysági részlegéhez közel eső, évszázados elkülönődésben azonban bizonyos mértékig önálló nyelvjárási sajátságokat fejlesztett tájnyelvi alakulatnak kell tekinteni (ennek részletekbe menő igazolása ezután nyelv földrajzi és nyelvjárástörténeti feladat). Ami szóföldrajzi szempontból ezt igazolni látszik, az éppen a *cibabó* : *cibóka* és alakváltozatai földrajzi elterjedésével kapcsolatos. Előzetes feltevésem mellett is nem kis meglepetésemre 1949 őszén a régi Bihar megyének Kalotaszeg felé eső legkeletibb, részben magyar lakosságú pontján, a Sebes-Körös melléki Réven valóban megtaláltam a *cibóka* 'mókus' nevet, ettől jóval távolabb, a Fekete-Körös völgyének a Nagyalpödrre kilépő szakaszán pedig Tenkén és valamivel kintebb, Belfényéren megjelentem a *cibók* : *mókus* névpárt. Belfényéri adatközlőm, Kovács László (58 éves) azonban tájékoztatott arról, hogy ő gyermekkorában csak a *cibók* változatot ismerte, a *mókus*-sal csak elemi iskolai tanulása során találkozott. Ez utóbbi állatnév tehát a régebbi *cibók*-kal szemben csak az irodalmi nyelv hatása alatt kerülhetett be a fiatalabb rendű belfényérieri szókincsébe. Úgy látszik azonban, hogy a régebbi név itt teljesen visszaszorulóban van: a belfényéri fiatalabb nemzedék már sohasem használja a *cibók*, hanem csak a *mókus* állatnevet (Belfényérről való Csák László akadémiai munkatársam szíves szóbeli közlése).

4. Mivel a *cibóka* szóra nézve mindaddig sem biztos szófejtést, sem reá vonatkozó történeti adatot nem ismertünk, csak ötletszerűen lehetett messze-menő következtetésekre jutni. Újabban azonban előkerült a XVII. század második feléből a szó tovább képzett *cibókás* alakja. Kolozsvár város ó-levéltárának »Régi Divisionalis Levelek« néven kezelt részlegében (jelenleg a kolozsvári Állami Levéltárban) kutatva egy 1662. december 7-én kelt osztóztató levélre akadtam. E levél szerint a jelzett időpontban „Haydu Georgy” és „Kapussi Szabo Andras” mindketten kolozsvári „hüteoş divisorok” (= osztóztató bírák) a „kolosvari tanács commissioiabus” a „Magiar Uczab(an) lakó Thordai Vargha Georgy uram” házához mennek, hogy ott a nevezett — felesége halta után maradt — „Cato” nevű leánykájának „anyai harmadját” „mutassa ki”, azaz jelölje meg. Az ilyen céllal felvett „inventarium”-nak az adósságokra vonatkozó részében az adósság fedezésére felsorolt „marhák” között ezt olvashatni: „Egy *Cibokas* viselt Niul beör gerezna tt f. 4. d. ...” (i. h. I, 146; a kiemelés tőlem). Ez adat értelmezéséhez tudnunk kell, hogy az itt olvasható *cibókás* nyúlörögerezna alkalmasint nyúlörökből készült és *mókus*-prémmel szegélyezett subaféle lehetett. (A szláv eredetű *gerezna* szó jelentéseire nézve l. KNEZSA ISTVÁN, SzlJöv. 194; NAGY JENŐ, A torockói magyar népi öltözet. H. és é. n. (1958), 25, 61. Magára a régi ruhadarabra: KÖVÁRY LÁSZLÓ, Magyar családi viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek

korából. Pest, 1861. 53. — Ez utóbbi adatra NAGY JENŐ volt szíves felhívni figyelmemet). Megjegyzendő, hogy e leltárészlet tőlem kiemelt *cibókás* szava — mint a *cibóka* 'mókus' állatnév -s képzős származéka kétségtelen bizonyítéka annak, hogy maga az alapszó a XVII. század második felében Erdély e részén már élt. De jóllehet kolozsvári leltárban fordul elő, mégis esetleg már akkor is kalotaszegi tájszó lehetett. Erre abból következtettek, hogy az egyik összeíró, Kapussi Szabó András nyilván a közeli kalotaszegi Magyarapusról, vagy a vele tőzsomszédos Magyariskapusról kerülhetett Kolozsvárra. Az írás tanúsága szerint az osztoztató levelet ugyan Haydu György írta le, de Kapussi Szabó András szembeszökően „kiírt” aláírása olyan gyakorlott oklevelezőre vall, hogy az oklevél szerkesztését, illetőleg tollbamondását is nagy valószínűséggel neki kell tulajdonítanunk. Minthogy azonban a leltárba a *cibókás* jelző mint közvetlenül értett szó minden megjegyzés nélkül került be, ha fel is tesszük a szó korabeli tájnyelvi voltát, az nem lehetett ismeretlen a kolozsváriak előtt sem. Ha tudjuk, hogy Kolozsvár háztartási alkalmazottai évszázadok óta éppen Kalotaszegnek városunkhoz közel eső falvaiból kerültek ki, ezt az állítást nem lehet alaptalan feltevésnek tekinteni. Nem éppen valószínűtlen azonban az sem, hogy a *cibóka* tájszó Kalotaszeg felől Kolozsvárig is elterjedt. Az 1662-i kolozsvári leltár *cibókás* adatát és a ma Kolozsvárhoz tartozó Kolozsmonostor román nyelvűből kimutatott *tsibóka* tájszót talán még több joggal erre vonatkozó bizonyítéknak is fel lehet fogni. Amíg azonban a levéltári forrásokból Erdélynek Kalotaszegen kívüli más részeiből is nem kerül elő e szó, a *cibóka* és bármely származéka olyan régi kalotaszegi tájszónak tekinthető, amellyel kapcsolatban az előbbi település-, illetőleg nyelvjárástörténeti következtetések meglehetősen valószínűséggel megkockáztathatók. Természetesen a település- és nyelvjárástörténeti feltevés felvetésekor — már a szó ismeretlen eredete és viszonylag késői adatolhatósága miatt is — csak arra gondolhatunk, hogy feltehetően részben a bihari magyarságból kiszakadt kalotaszegi magyarság a közigazgatási és egyházszervezeti összetartozás megszünte után is évszázadokon át szorosabb-lazább népi, sőt rokonsági kapcsolatot tarthatott a bihariakkal. Valószínű az is, hogy a török hódoltság bihari terjeszkedése nyomán a török uralom elől menekülők közül sokan Erdély felé húzódva, éppen ez országrész legnyugatibb felén, Kalotaszegen találhattak menedéket. Mindez természetesen elősegítette nyelvjárási vonatkozásban a biharias nyelvjárási sajátosságok megerősödését, illetőleg megőrzését. Ezért tekinthető — véleményem szerint — ma is a kalotaszegi nyelvjárás a belső-erdélyitől elkülönödő s inkább a bihari részek magyarságának nyelvéhez szító nyelvjárási egységnek.

5. Ezen túlmenően a magyar *cibabó* és *cibók* ~ *cibóka* tájszónak eredetére nézve magam sem tudok semmi biztosat mondani. A szó hangalakját tekintve talán megkockáztatható az a feltevés, hogy gyermeknyelvi-játszi szóalkotás eredménye lehet. Az EtSz., úgy látszik, a *cibabó*-t tekinti az eredetibb alaknak s a *cibóká*-t alakváltozatnak. Ha ez így van, fel kell tennünk, hogy a *cibabó*-ból egyszerejtéses jellegű hangváltozással előbb **cibó*⁶ és ebből -*k*, illetőleg -*ka* kicsinyítőképzővel keletkezett a *cibók* ~ *cibóka*. Lehet azonban az is, hogy a *cibók* az eredetibb *cibóká*-ból csak másodlagos, a rákövetkező

⁶ Nem tartom lehetetlennek azt sem, hogy éppen ez volt az eredetibb alak, és a *cibabó* gyermeknyelvi-játszi szótagkettőztetés eredménye lehet.

magánhangzón kezdődő szó előtt hiátusos helyzetben a képzővégi -a kiesésével keletkezett alakváltozat. Ezekre a kérdésekre nézve a további nyelvföldrajzi és nyelvjárástörténeti kutatások bizonynyal még sok valószínűsítő, bizonyító vagy esetleg éppen cáfoló adatot tárhatnak fel.

Habár — az előbbiekből kitetszően — az itt tárgyalt magyar tájszó etimológiája nem minősíthető véglegesen tisztázottnak, mégis, tekintetbe véve e tájszó Kolozsvár vidéki és bihari elterjedését, az egyetlen régiségbeli magyar adatot és a szó hangalakját, az itt felvetett magyar szóföldrajzi és nyelvjárástörténeti kérdésekre vonatkozó megállapítások után a Kolozsvár vidékéről ismert román *fibocă* tájszó eredetére nézve PETROVICI feljebb említett nézete a magyar nyelvtudomány oldaláról tekintve eléggé megalapozottnak látszik.

SZABÓ T. ATTILA

Helyreigazítás

A MNy. VII. kötete 3—22. lapján megjelent dolgozatomban az *Isztambul* városnév görög alakjában (i. h. 3.) az *eiς* előljáró elválasztandó a rá következő névelőtől. Egyebekben nem árt itt megjegyezni, hogy az *Isztambul* ~ *Isztambul* név eredeztetésekor helyesebb nem — a PAIS DEZSÓ nyomán — tőlem ajánlott klasszikus görög, hanem a KNEZSA ISTVÁN idézte (MNy. XXXII, 317) bizánci görög *ις τίν πόλιν* 'a városba' szó szerkezetből kiindulni.

SZABÓ T. ATTILA

Das Dialektwort *cibóka* 'Eichhörnchen' und seine Formvarianten

Das ungarische Dialektwort *cibóka* 'Eichhörnchen' ist in der Mundart von Kalotaszeg, in der nächsten Umgebung westlich von Klausenburg bereits seit früher bekannt.

Da wir — infolge der neueren sprachgeographischen Untersuchungen — aus allen Punkten der Mundart von Kalotaszeg mundartliche Angaben über das Wort 'Eichhörnchen' verfügen, wissen, dass dieses Wort bei der ungarischen Bevölkerung von Kalotaszeg allgemein bekannt ist und vielerorts als ausschliesslich gebrauchtes Dialektwort gilt. An einzelnen Punkten wurde von den Sammlern neben der Form *cibóka* auch die in der Gemein- und Schriftsprache übliche Form *mókus* belegt; an manchen Belegpunkten kommt gerade lediglich die letztere Benennung vor. Die rumänischen und ungarischen wortgeographischen Forschungen haben das Dialektwort *fiboucă* auch in der rumänischen Mundart des obengenannten Gebiets belegt.

Der Verfasser weist als Ergebnis teils auf Grund seiner örtlichen und archivarischen Forschungen darauf hin, dass die Formvarianten des Dialektwortes *cibóka* auch in den westlicheren Gebieten, in Szilágyság, in dem zum Komitat Bihar gehörenden Teil der Flusstäler von Schnell- und Schwarz Kreisch vorkommen, und ist — vorläufig nur in einem einzigen Beleg — die adjektivische Ableitung *cibókás* in einer zu Klausenburg datierten Urkunde aus dem Jahre 1662 nachzuweisen.

Da wir auf Grund der bereits von Punkt zu Punkt durchgeführten Sammlung über ein annähernd pünktliches Bild der ungarischen mundartlichen Eigentümlichkeiten der nordwestlichen Hälfte Siebenbürgens verfügen, betrachtet der Verfasser infolge der mundartlichen und geschichtlichen Tatsachen seine ältere Annahme für erwiesen, dass das Ungartum von Kalotaszeg in einem näher nicht bestimmbar Zeitpunkt der ungarischen Bevölkerung von Bihar ausgeschieden sei, seine Mundart also nicht dem siebenbürgischen Dialektgebiet, sondern dem von der Theiss und dem nordöstlichen Dialekt angehört. Als Beweis für die einstige ethnische Einheit des Ungarntums von Bihar und Kalotaszeg, dient, neben anderen mundartlichen Eigentümlichkeiten auch das behandelte Dialektwort.

Neben all diesen beschäftigt sich der Verfasser mit der jetzigen Verbreitung des Dialektwortes *cibóka* und mit seinem Gebrauch nach Generationen und mit seiner Etymologie. Zwei-drei etymologische Möglichkeiten in Betracht nehmend, sieht der Verfasser dieses Wort als eines an, das seine Erklärung in der Kindersprache hat.

ATTILA T. SZABÓ

A -csa, -cse képző elterjedtségéhez

BEKE ÜDÖN (Nyr. LXXXIII, 351) a ritka -csa képzőre egy földrajzi nevet említ Bodroghöz: *Parlagcsa-tava*. Megjegyzi, hogy a régi nyelvben nem volt ritka e képző, sőt „az egész magyar nyelvterületen otthonos volt” (i. h.). Hasonlóan vélekedett már korábban is (Nyr. LXXXIII, 352).

Valóban, több adatot említhetünk a régiségből. A női nevekben található -csa, -cse képzőre BERRÁRTól az alábbiakat sorakoztathatjuk fel: 1359: *Magcha* (MNY. XLVII, 164), 1289: *Houacha* (uo. 169), 1181: *Lence* (esetleg -ce összetett kicsinyítő képzővel; uo. 174), 1275: *Ancha* (uo. 178), 1349: *Kolcha* (uo. 187). Valószínűleg -csa képzős alakok a következők is: 1152: *Damacha* (uo. 188), 1141—1161: *Vrancia* (uo. 195), 1224: *Zumbotcha* (uo. 176), 1199: *Deucham* (uo. 195), 1231: *Malischa* (uo. 195); *Doncsa*, *Magicsa*, *Katicsa* (uo. 205).

SYLVESTERnél már közszóhoz járuló -cse képzőt is találunk: *germekczét* (Új Test. 28; vö. MNY. XXVI, 84). SZENCI M. A.-tól a következő alakokat említhetjük 1611-ből: *gyermeczke*, *gyermekcze*, PPB.-tól 1767-ből: *gyermektse*, *gyermetske*. Hasonló adatokat idézhetünk: NádK.: *germöcke*, DebrK.: *gyermökeiket*, KulcsK.: *gyermekcheknek*, Helt: Mes. 369: *gyermetskóknak* stb. (NySz., TMNy. 549).

Hely- és tulajdonnevekben is előfordul: 1229: *Keccha* olv. *Kékcsa* (később: *Kékcse*; MNY. XXX, 109), 1338: *Tarcha* olv. *Tarcsa* (uo.), a XIII. sz. végéről: *Feiercham* és *Feierche* olv. *Fejércse* (uo.); 1349-ből: *Kegche* (MNY. XLIX, 416). PAIS nyomán (MNY. XI, 406) az OklSz. 1602-ből származó adatát említhetjük még meg: *Kaiczia* Márton (vö. *kajcsa* MTsz).

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Hungaria illustratájában (1655) a *Tyukcsa* és *Gyermekcse* (CorpGr. 351), PERESZLÉNYI P. Grammaticae Ung. jában (1682) pedig *leánycsa*, *ablacska*, *gyermekcse*, *Benedekcse* (CorpGr. 427—8) formák találhatók.

FOGARASI: „A magyar nyelv szelleme” c. művében (Pest, 1843) a -csa, -cse képzős alakoknak egész sorát közli: *alakcsa*, *tobákcsa*, *patakcsa*, *vidékcse*, *gyermekcse*, *hüvelykcse*, *föllegcse*, *melegcse*, *hidegcse*, *harangcsa*, *hézagcsa*, *virágcsa*, *süvegcsa*, *öregcsa* (I, 285); CzF.-nál *gyermécske*, *gyermékcse* adatok élnek. De mint megjegyzi, PESTI G.-nál és a Debreceni Legendáskönyvben előjön *gyermöcske* alak is. KASSAI Szókönyve (Pest, 1833—35) *Fazaktsa* alakot közöl (II. 154). A magyar nyelv rendszere (Bp. 1846) a *tócsa* és *vércse* szót említi (83). KRESZNERICS (Magyar Szótár 1831) miközben maga is közli a *gyermécske* és *gyermekcse* alakot, megemlíti, hogy MA., PÁZMÁNY és KÁLDI

is használták a szót. SIMAI Szótárában (Buda, 1809) is találunk hasonló alakokat: *lentse, görgötse* (görgő-fa) (33), *kenőtse, vértse, Tót-antsa* 'Sclavonica puella' *tótsa, szártsa, furcsa* (16). Vö. még HORGER: MNy. XXIV, 271—3.

De nem is az a célunk, hogy a nyelvtörténet valamennyi *-csa, -cse* képzős adatát egymás mellé állítsuk, bár ekkor pontosabb tudomásunk lenne arról, hogy valóban otthonos volt-e az egész magyar nyelvterületen a képző, hanem az, hogy néhány saját adattal is szélesítsük a területet, amelyről valóban ismerjük a képzőt.

A mai nyelvjárások közül a drávai és szlavóniai nyelvjárásban eléggé gyakori a képző használata (vö. TMNy. 549; D. BARTHA K.: MNyj. I, 60; BEKE Ö.: i. h.). De a mohácsi nyelvjárásból is idézhetünk adatokat: *marokcsa, virágcsa, szögcsa, kendőcse, székcse, verebcsa, tálcsa és tácsa, nadrákcsa, gyerekcse, vastagcsa, szépcse, mézcse* (KALMA ISTVÁN: Nyr. XXVII, 69), az Ormánságból HEGEDŰS L. *gyerekcse* (kétszer is), *kirájpgyerekcse* 'királyfi' (60—1), *vélákcsa* 'kis világosság' (49) és *madárccsa* (62) alakokat említ (Népi beszélgetések az Ormánságból i. h.), az OrmSz. pedig a *halcsa, zsírccsa, liszcse, tejcsa, hidekcsa, gyerekcse, nagyopcsa, nagyopcsább, ballikcsál* szavakat (XXVI. I.). BERZE NAGY J. révén *gyermécske* (Magyaregregy; Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. II, 298), *tácsa* (Berkessd, Hosszúhetény) adatok idézhetők (uo. III, 25), a Székelyföldről a MTsz. alapján PAIS D. a *kajcsa* 'görbelábú' szót említi, amely szerint úgy is alakulhatott, hogy a **kaja* igenév szóvégi *-a*-ját a *-csa* kicsinyítő váltotta fel (MNy. XI, 406). N. BARTHA K. Krizától az *ácska* (< *ágcsa*) alakot, a MTsz-ból a *tocso* (!) szót (Homoród vid.) közli (Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana 49). Rábaközben *kenyűőcse* 'kenőcs' (Nyr. XIII, 26), Kopácson (Baranya m.) *gyerekcse* 'kis gyermek' formák élnek (MNyj. III, 215). A Mátra vidékről mindenképpen ide sorolhatók a *tócsé* 'pocsolya', *tócsébaó* ['tócsából'] alakok (Nyr. XXIV, 479).

Hasonlóképpen *-csa, -cse* képzős alakok találhatók még Nógrád megyében, a Garam vidékén és Bihar megyében Székelyhídon. Csitáron és Gerencséren él a *tácsika* 'tálacská' alak (NyF. 20 sz. 30 és 10 sz. 24; BEKE: Nyr. LXXIII, 352 és LXXXIII, 351). Rábecakapiból (Győr m.) KÁLMÁN B. közölt egy *sárcso* 'sárcsa, Fulica atra' alakot (Nyr. LXXII, 224), amelynek képzője minden bizonnyal a *sár* szó á utáni o-zás hatására fellépő *-cso* változata a *-csa* képzőnek. Vágáról (Pozsony m.) a következő adat említhető: *fázicská* 'bögre' (MNy. L, 215); Csucsomból: *fázékcsa, örekcse, székcse, kerekcsé* (MNy. LI, 505); Deregyőről: *kercse* 'kis kert', *kucikcsa* 'kis kuckó' (i. h. 507); Jánokról: *pátákcsa* (MNyj. IV, 190), *nadrákcsa* (uo. 189); Barslédecről: *gyerecske* 'kisgyerek' (uo. 181).

De a fentiekén kívül az Abaúj megyei ő-zó területen is él a képző. Már SZEMKŐ közölt rá adatokat: *gyermőkcse, patakcsa, kercse* ['kertecské, kis virágoskert'], *kőcse, hōcse* ['hegyecske'], *verebcse* (Nyr. XXXIII, 17). Adatai az alábbi községekből származnak: Nagyszalánc, Kisszalánc, Rákos, Garbócz-Bogdány, Györke, Pető-Szinnye, Bód. Újabb adatokat is nyertünk Nagyszalánctól: *patakcsa, nadrákcsa, székcse, kerekcsa, melekcsa* (IMRE S.—KÁLMÁN B. MNy. LI, 507), illetve Magyarbódról: *kercse* 'léckerítés' (MNyj. IV, 184), *székcse* (uo. 195). Kissé délebbre saját gyűjtésemmel egészíthetem ki az adatokat. Pusztafaluban (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) az alábbi adatokat jegyeztem le: *patakcsa* 'kis patak', pl. *Előttünk a kis patakcsába fojt a víz, sáros, nem töröttem vele, lucskos vótam...*; *kercse* 'kis kert', *kercsébe* 'kis kertbe', *Heccse* 'partos legelő neve', *tócsa* (él a *tó* is 'tócsa' jelentésben), *gyer-*

mökcse, öreksém 'öregecském' (kisgyerekeknek mondják becézve); Vilyvitányban: *melekcse, örekcse*; már nem tartozik ugyan az abaúji nyelvterülethez, de Sátoraljaújhelyen is él pl. a *patacska* alak.

Az abaúji nyelvjárásban is kicsinyítő képzőként fordul elő a *-csa, -cse*, bár falurésznévben is él egy alak (*Heccse*), eredetibbnek nyilvánvalóan mégis a kicsinyítő funkció tekinthető. Középfokú melléknévekhez és mód- vagy állapothatározókhoz járulva nem észleltem egyetlen alkalommal sem.

A képző használata ma jórészt néhány nyelvjárásra korlátozódik, nem tekintve a *tócsa, vércse* féle adatokat, amelyek a nyelvterület igen nagy részén és a köznyelvben is gyakoriak. Hasonlóképpen igen gyakoriak a keresztnévből alakult képzős alakok, mint *Julcsa, Marcsa* stb., de ezek is minden bizonnyal nyelvjárásias becéző alakok.

A fentiekben közölt adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a régi nyelvben általánosabb lehetett a képző. De hogy az egész nyelvterületen el volt-e terjedve, azt egyelőre nem lehet megállapítani. A mai adatok alapján, három nagy terület rajzolódik ki, amelyeken a képző gyakoribb használatú lehetett: az egyik terület a szlavóniai nyelvjárás és környéke (elsősorban Baranya m., az Ormányság), a másik az északi peremvidék, a Rábától északkeletre egészen az abaúji nyelvjárás területig, a harmadik pedig a Székelyföld (és környéke).

NYIRKOS ISTVÁN

The range of the suffix *-csa, -cse*

Author concludes on the basis of the literature on dialects and the data collected by him in connection with the suffix *-csa, -cse* that it may have been more frequent on their greater territories: *a)* dialect-territory in Slavonia and also in its environs (county Baranya, Ormányság), *b)* in the Northern borderlands, *c)* in Székely land and its environs.

I. NYIRKOS

Nemzedékek és nemek szerinti különbségek a kalotaszegi nyelvjárás igeképző-használatában

Bár az igeképző-használat egy viszonylag nagyobb területen is meg lehetősen egységes, mégis található különbséget egy nyelvjárás belül is. Ezek az eltérések részben valamely nyelvjárás kisebb tájegységei között jelentkeznek, részben pedig társadalmi jellegűek, vagyis az egyes nemzedékek és a két nem beszédében figyelhetők meg. Ilyen természetű nyelvjárásról belüli megoszlásról tanúskodik a kalotaszegi nyelvjárás igeképző rendszerét leíró dolgozatomban is. Jelzett munkám alapján ebben a közleményben néhány megfigyelést szeretnék elmondani a nemzedékek és nemek szerinti igeképző használatbeli eltéréséről.

Megjegyzéseimet több adatközlőtől gyűjtött adatanyagnak, valamint a gyűjtőmunka tapasztalatainak alapján összegeztem. A vizsgált nyelvjárás több mint harminc faluja közül tizenhetet látogattam meg. Az adatközlők társadalmi megoszlásáról a következő számok tájékoztathatnak: 24 fiatal- és középkorú (16—50 éves), 44 hatvan éven felüli; 49 nő, 19 férfi. — E közlemény rendelkezésére álló terjedelem természetesen nem engedi meg, hogy közölhessem azt az egész adatanyagot, amelynek alapján a főbb tételeket megfogalmaztam. Az itt bemutatásra kerülő adatokat tehát nem annyira a tételek igazolása céljából, hanem inkább a szemléltetés kedvéért közlöm.

Általános érvényű megfigyelésként már itt előljáróban elmondhatom, hogy mindegyik nemzedék, valamint mindkét nem általában ismeri a kérdéses köznyelvi és nyelvjárási képzésmódú igéket is, de ezeket nem ugyanolyan mértékben és nem ugyanolyan módon veszi igénybe. Egyesek (az idősebbek, a nők) inkább a nyelvjárási képzésű igéket (pl. *fonogál, kozmázik*) használják, mint a tőlük is ismert köznyelvi származékokat (pl. *fonogat, kozmásodik*). Kérdezőskor is inkább ezeket mondják feleletül, és csak további érdeklődésre hallatják a megfelelő köznyelvit is. Mások (a fiatalabbak, a férfiak) nyelvhasználatában nagyrészt éppen fordított a helyzet: inkább a köznyelvi képzésű igékkel élnek, kérdésekre is főleg köznyelvi alakokkal felelnek, és csak további tudakozásra derül ki, hogy számukra sem teljesen ismeretlenek a jellegzetesen kalotaszegi származékok.

1. A korosztályok szerinti eltéréseket több nemzedék beszédében is tanulmányoztam. Nyilvánvaló, megragadható különbséget azonban csak a két végletben, az egészen fiatal és az idős nemzedék igeképző-használatában találtam. Azt tapasztaltam, hogy az idősebb emberek képzőhasználatában általában színesebb, kötetlenebb, mint a fiatal nemzedéké, több benne a kizárólagosan nyelvjárási képzésmódú ige.

Ezeket az eltéréseket Ketesd (Tetişu; Román Népköztársaság, Kolozsvár tartomány, Hunyad rajon) két különböző korú adatközlőjétől gyűjtött, és a problematikus eseteket tartalmazó anyaggal szeretném közelebbről megvilágítani. A fiatalkorú adatközlő, Mihály Hajnal tizenhat éves, öt elemít végzett leány. Az idősebb nemzedékhez tartozó nyelvmester pedig Mihály Györgyné, hatvanhárom éves, négy elemít és ismétlőiskolát végzett asszony. Mindketten egy családban élnek: az asszony nagyanyja a leánynak. A származékpárok közül az első adat a fiatal leányé, a második az idős asszonyé:¹

kérlel ~ kérel; csapdos ~ csapkod; csipked ~ csipdes; kapdos ~ kapkod; köpdös ~ köpdös; lépdes ~ lépdes; repdes ~ repdes; furdal ~ furdos; harapdos ~ harapdos; rugdos ~ rugdos; szabdal ~ szabdos; tépász ~ tépdes; tördel ~ tördel; vagdos ~ vagdal; fonogál ~ fonogat; húzgál ~ húzkál; iszogat ~ iszogál; jövőget ~ jövőget; keresgél ~ keresgél; méreget ~ méreget; álldogál ~ álldogál; üldögél ~ üldögél; bujkál ~ bujkál; csepegtet ~ csepeget; fektet ~ feket; kopogtat ~ kopogtat; lebegtet ~ lebeget; érlel ~ érel; fagyal 'fagylal' ~ fagyal; fájlal ~ fájjal; vásol 'váslal' ~ vásol; csókolózik ~ csókolódik; fészülődik 'fészülködik' ~ fészülődik; hajigálódik ~ hajigálódik; szántódik ~ szánlódik; vakarózik ~ vakaródik; borotválkozik ~ borotválódik; nyílallgózik 'sokszor nyilallik' ~ nyílallgózik; ölelgózik 'ölelkezik' ~ ölelgózik; törölgózik 'törölközik' ~ törölgózik; boglyázik 'boglyát rak' ~ boglyázik; füstöl ~ füstöz; mesél ~ mesézik; nyűgöz 'nyűgre, hosszú kötélre kiköt' (pl. lovat) ~ nyűgöz; öklel 'öklével üt' ~ öklel; ráncol ~ ráncoz; szavaz ~ szaval; szegel ~ szegez; szüretel ~ szüretez; tojóz 'megtapogató, megvizsgál, hogy tojós-e' (pl. tyúkot) ~ tojóz; bokrosodik ~ bokrosodik; csipázik ~ csipásodik; csomózik 'csomósodik' (pl. liszt) ~ csomózik; esőzik ~ esőzik; fellelgezik 'felhősödik' ~ fellelgezik; férgesedik 'férgesedik' ~ férgeszik; gazozik 'gazosodik' ~ gazozik; hályogosodik ~ hályogosodik; kérgezik 'kérgesedik' ~ kérgezik; kozmásodik ~ kozmásodik; léhasodik 'szem nélkül marad' (gabona) ~ léházik; mételyesedik (juh) ~ mételyezik; mocskolódik ~ mocskozik; náthásodik ~ náthásodik; ótvárosodik ~ ótvározik; pipozik 'píposodik' ~ pípozik; ráncosodik ~ ráncosodik; rozsdásodik ~ rozsdázik; tollazik ~ tollasodik.

A különbség eléggé szembeötlő. A fiatal leány képzett igéi között 18, az idősebb asszonytól lejegyzett adatok között pedig 41 nyelvjárási képzésmódú ige fordul elő. Az eltérések főbb esetei a következők: nyelvjárási (pl. *furdos*, *iszogál*) és köznyelvi (pl. *furdal*, *iszogat*) gyakorító származékok szembenállása; a műveltető -at, -et (pl. *csepeget*), -l (pl. *érel*) képző használata a -tat, -tet (pl. *csepegtet*) és -lal, -lel (pl. *érlet*) rovására; a visszaható -ód nagyobb fokú megterheltsége (pl. *fészülődik*); a denominális -z formánsnak nagyobb fokú igénybevétele az -l (pl. *ráncoz*) és -s + -od (pl. *kérgezik*) rovására.

E két nemzedék igeképző-használatában mutatkozó különbségek oka eléggé nyilvánvaló. A fiatal nemzedék többet jár-kél, gyakrabban fordul meg városban. Beszédében még jól érződik az iskola hatása. Így érthető, hogy inkább a köznyelv hatása alatt állnak, és sokkal fogékonyabbak mindaz iránt, ami új, modern, kevésbé ragaszkodnak a hagyományokhoz, a régihez (vö. GÁLFFY — MÁRTON: A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. I, 267—9; MURÁDIN: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I, 75—81).

¹ Az adatokat köznyelvi címszóértékben közlöm, nem fonetikus lejegyzett nyelvjárási alakként, minthogy egy-egynek többféle hangalakváltozata is van, és különböző módú, idejű, számú és személyű igealakként fordulnak elő.

2. A különböző korú nemzedékek beszédében észlelt igeképzésbeli eltérések mellett a férfiak és nők igeképző-használatában is tapasztalható némi különbség. A nők színesebb, kötetlenebb, több benne a csak nyelvjárási értékű származék. Ezt a különbséget elég jól szemlélteti a következő összehasonlítás. A női adatközlő Mihály Györgyné (adatait l. fentebb), a férfi nyelvmester, az ugyancsak ketesdi Vékony András 73 éves, négy elemít végzett. A származékpárok közül az első adat a nőé, a második a férfitől feljegyzett:

kérel ~ *kérel*; *csapkod* ~ *csapkod*; *csipdes* ~ *csipked*; *köpdös* ~ *köpdös*; *lépdes* ~ *lépdes*; *nyomogat* ~ *nyomkod*; *repdes* ~ *repked*; *furdos* ~ *furdal*; *harapdos* ~ *harapdos*; *rugdos* ~ *rugdal*; *szabdos* ~ *szabdos*; *tépdés* ~ *tépdés*; *vagdal* ~ *vagdal*; *húzkál* ~ *húzkál*; *fonogat* ~ *fonogat*; *iszogál* ~ *iszogál*; *jövöget* ~ *jövöget*; *keresgél* ~ *keresgél*; *méreget* ~ *méreget*; *álldogál* ~ *álldogál*; *üldögél* ~ *üldögél*; *bujkál* ~ *bujkál*; *feket* ~ *feket*; *kopogtat* ~ *kopogtat*; *lebeget* ~ *lebegett*; *érel* 'érlel' (pl. paradicsomot) ~ *érel*; *fagyal* 'fagylal' (pl. a kiolvasztott zsirt) ~ *fagyal*; *fájal* 'fájlal' (pl. a beteg derekat) ~ *fájal*; *vásol* 'vásal' ~ *vásol*; *csókolódik* 'csókolózik' ~ *csókolódik*; *fésülódik* 'fésülködik' ~ *fésülódik*; *hajigálódik* ~ *hajigálódik*; *szánlódik* 'szántódik' ~ *szánlódik*; *vakaródik* ~ *vakaródik*; *borotválódik* ~ *borotválkozik*; *nyilallgódik* 'sokszor nyilallik' ~ *nyilallgódik*; *ölelgőzik* 'ölelgetőzik' ~ *ölelgőzik*; *törölgőzik* 'törölközik' ~ *törölgőzik*; *boglyázik* 'boglyát rak' ~ *boglyázik*; *füstöz* ~ *füstöl*; *mesézik* ~ *mesél*; *nyűgöz* 'nyűgre, hosszú kötélre kiköt' (pl. lovat) ~ *nyűgöl*; *öklel* 'öklével üt' ~ *öklöz*; *pofoz* ~ *pofoz*; *ráncoz* 'ráncol' (pl. homlokot) ~ *ráncoz*; *szaval* ~ *szavaz*; *szegez* ~ *szegez*; *szüretez* 'szüretel' ~ *szüretez*; *tojóz* 'megtapogat, megvizsgál, hogy tojós-e' (pl. tyúkot) ~ *tojól*; *bokrosodik* ~ *bokrosodik*; *csipésodik* ~ *csipázik*; *csomózik* 'csomósodik' (pl. liszt) ~ *csomózik*; *esőzik* 'csősre változik' (az időjárás) ~ *esőzik*; *férgezik* ~ *férgesedik*; *fellegzik* 'fellegesedik' ~ *fellegzik*; *gazozik* ~ *gazosodik*; *hályogosodik* ~ *hályogosodik*; *kérgezik* 'kérgesedik' ~ *kérgezik*; *kozmázik* ~ *kozmásodik*; *léházik* 'szem nélkül marad' ~ *léházik*; *mételyezik* ~ *mételyesedik*; *mocsokozik* 'mocskosodik' ~ *mocsokozik*; *náthásodik* ~ *nátházik*; *ótvározik* 'ótvárosodik, sebesedik' ~ *ótvározik*; *pípozik* 'píposodik' ~ *pípozik*; *ráncosodik* ~ *ráncosodik*; *rozsdázik* 'rozsdásodik' ~ *rozsdázik*; *tollasodik* ~ *tollazik*.

A nő és férfi igeképző használatában mutatkozó különbségek azonos természetűek a fiatal és idős nemzedék beszédében megfigyeltékkel, az eltérés foka azonban annál kisebb. Az asszonytól gyűjtött adatok között ugyanis 41 nyelvjárási származék fordul elő, a férfitől pedig 28 nem köznyelvi képzésmódú igét jegyeztem fel. Az egész igeképző rendszer leírásához gyűjtött anyag azonban arról tanúskodik, hogy mindennapi beszédünkben a különbség ennél nagyobb fokú is lehet. A nők aktív szókincsében több nyelvjárási származék él, mint a férfiakéban, bár az ilyen természetű igék legnagyobb részét a férfiak is ismerik. A köznyelvi hatásra bekerült, újnak tekinthető alakokhoz (pl. *feket*) viszonyítva a réginek minősíthető, nyelvjárási értékű képzett igék (pl. *feket*) tehát inkább a nők beszédében élnek. Ilyen vonatkozásban a nők igeképző-használatá archaikusabb, mint a férfiaké. (Vö. D. BARTHA: MNy. XLVII, 214—21).

Ezzel szemben érdekes jelenséggént említhetjük meg azt a körülményt, hogy a sajátos nyelvjárási képzésű igék közül a régebbi, megszokott származékok (pl. *törölgőzik*) mellett az újabbak, a szokatlanabbak, de szintén csak

nyelvjárási értékűek (mint pl. *bicskirázik* 'bicskázik, bicskával játszik', *mász-kítál* 'mászkal', *toporog* 'topog', *vagdicsol* 'vagdos') alkotói és használói első-sorban szintén a nők. Ilyen vonatkozásban a nők igeképző-használatára éppen a nyelvi újítás jellemző. Az a körülmény, hogy a nők képzőhasználatában a sajátos vonás egyszer az archaikus jellegben, máskor a nyelvi újításban jelentkezik, az első pillanatban ellentmondásosnak tűnik. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk meg az eltérések okát, akkor ez a megfigyelés helyesnek látszik. (Vö. STRAKA: *Orbis* I, 335—8; COETSEM: uo. 358—65.)

A két nem igeképző használatában mutatkozó különbségek egyik oka az lehet, hogy a férfiak általában olvasottabbak mint a nők. Egyikük-másikuk rendszeres újságolvasó. Szépirodalmat is inkább ők olvasnak. Kalotaszegen a legtöbb férfi hosszabb-rövidebb ideig távol a falujától is élt: katonáskodott, gyárban vagy a vasútnál dolgozott. Ilyen és ehhez hasonló okok miatt a férfiaknak sokkal élénkebb a köznyelvvél való kapcsolata. Ezzel magyarázhatjuk, hogy beszédükben a nyelvjárási képzésmódú igék rovására több köznyelvi alak fordul elő, mint a nőkében. Velük való beszélgetéskor vagy az anyaggyűjtés során a nőknél jobban törekszenek arra, hogy köznyelvi alakokat használjanak. A nők beszédét ért köznyelvi hatás ellenben a fentebb jelzett körülmények miatt jelentéktelenebb, és így érthető, hogy kevesebb köznyelvi képzett igét használnak, gyakrabban élnek a nyelvjárási értékű, hagyományos származékokkal, vagyis képzőhasználatuk a férfiakénál archaikusabb jellegű.

Egészen más természetű oka van annak, hogy a nők igeképző használatára bizonyos esetekben nem a régiesség, hanem éppen a nyelvi újítás jellemző. Tudjuk, hogy az újítás termékeny talaja az affektív beszédhelyzet. Magától értetődik ugyanis, hogy affektív beszédhelyzetben gyakrabban hallhatunk új, szokatlan képzésű igéket, mint a pusztán tényt közlő, semleges hangulatú beszédben. Az affektivitás pedig a nőknél — sajátos érzelmviláguk és a családban elfoglalt helyzetük miatt — gyakoribb s erősebb fokú, mint a férfiak beszédében. A kedveskedés, a becéztetés és általában az érzelmi telítettségű, nagyobb expresszivitásra törekvő kifejezési mód jellegzetes sajátossága a női beszédnek, érthető tehát, hogy ilyen okok miatt képzőhasználatuk színesebb, kötetlenebb, mint a férfiaké, gyakrabban jelentkeznek beszédükben új képzésmódok.

Az igeképző-használatban mutatkozó nemzedékek és nemek szerinti különbségek fokról és természetéről mindössze ennyit állapíthattam meg. Az eltérések beható vizsgálata természetesen ennél jóval többet kíván, és további kutatásokra ösztönöz.

SZABÓ ZOLTÁN

Differences of age and sex in the use of verbal suffixes in the dialect of Kalotaszeg

The present essay constitutes one of the chapters of the work by the same author entitled "The system of verbal suffixes of the Kalotaszeg dialect". The author has visited 17 settlements out of the 34 villages where the above-mentioned dialect is spoken, and has gathered material from 68 informers, among them 24 young and middle-aged (from 16 to 50 years of age), 44 over 60 years old, 49 women, 19 men. — The most important observations may be summarised as follows:

1. As far as the age is concerned there are striking and obvious differences only between the two extremes: in the speech of the very young and the quite old generations. The old men use more derivatives of dialectal value than the young generation.

2. Differences of the same kind may be noticed in the speech of the men and women. The dialectal character of the women's speech is more stressed than that of the men. It is also to be observed that the derivatives used only by women are characteristic on the one hand of the antiquation and on the other hand of the innovation which results from the emotional peculiarity of their speech.

Z. SZABÓ

Szavajárási neveinkhez

Vezetékneveink általában megkülönböztető nevekből, ragadványnevekből keletkeztek, szilárdultak meg, és váltak öröklődővé. Mivel a vezetékek öröklődésével az azonos vezetéknévű emberek egyre inkább elszaporodtak, a keresztneveket pedig a névdivat egy-egy községben két-három tucatra sorvasztotta, egyre gyakoribbá váltak az azonos nevű emberek. Ez pedig újabb névadást tett szükségessé.

Így például a Pest megyei Kemence faluban 48 *Sági* nevű család van, 39 *Kalácska*, 22 *Forgács*, 12 *Bartos* és 10 *György*; Hidason (Tolna m.) az andrásfalvi telepesek túlnyomó többségének vezetéke *Ómböli*, *Balog* és *Biszak*, Szébenyben (Baranya m.) *Fazekas*, *Jakab*, *Kis*, *Varga*, Szerepen (Bihar m.) *Mile*, *Rácz* és *Jenei* (LŐRINCZE: MNy. I, 74—94). A Békés megyei Vésztőn 208 *Szabó*, 194 *Tóth*, 183 *Nagy*, 157 *Csüllög*, 123 *Varga*, 121 *Kiss*, 94 *Pardi*, 82 *Ókrös*, 80 *Turbucz*, 70 *Papp*, 59 *Molnár* és 58 *Szilágyi* nevű család él, és a keresztnevekben is kicsi a változatosság, feltűnően nagy az *András*, *István*, *János*, *Mihály*, *Pál*, *Péter*, *Sándor* keresztnevek viselőinek száma (PÁKOZDI E.: MNy. VII, 85, 87).

A ragadványnevek tanúsága azért fontos vezetékeink magyarázatában, mert hiszen a vezetékek is ragadványnevekből alakultak ki. Mivel azonban a vezetékek a XIV—XVI. században keletkeztek, szociális és lélektani indítékukat nem mindig sikerül felderíteni. Kortársainkon végzett megfigyelések, a jelenkori anyaggyűjtés *in statu nascendi* ragadja meg a névadást, az elnevezők is rendszerint élnek, tudják, ki miért kapta ragadványnevét. Így a mostani ragadványnevek keletkezése világot vet a rég elmúlt korok névadási indítékaira.

A ragadványnevek — hasonlóan a vezetékekhez, hiszen ezek is ragadványnevek voltak eredetileg — gyakran utalnak az apa vagy anya nevére, az illető származására, nemzetiségére, testi vagy lelki tulajdonságára, foglalkozására, viseletére stb. Mint a rajzban a karikatúra, a ragadványnev is egyetlen jellemző tulajdonságot ragad meg. Ez a jellemző tulajdonság lehet valakinek valamely gyakran használt mondása, szavajárása is. Így még jól emlékszem, hogy Zsirai Miklós kedves emlékü professzorunkat *kollega úr*-nak neveztük, mert ő volt az egyetlen tanáraink közül, aki minden hallgatóját így szólította meg. Ez a név annyira általános volt, hogy az egyik hallgató egyszer vizsgán zavarában vagy szórakozottságában „professzor úr” helyett *kollega úr*-nak szólította, amivel persze nagy derűtséget okozott. Egy debreceni pedagógust *Oszkár bácsi*-nak, neveznek diákjai, mert ha

valamelyik felelő mellébeszél, azt szokta mondani „Oszkár bácsi meséi.” Egy másik kartársának beceneve *Pufikám*, mert ez meg így szokta megszólítani a diákokat: „Hogy vagy, pofikám?” vagy „Mi lesz, pofikám?” Egyik osztálytársamat *Bugér*-nak neveztük, mert ha valakit szidott, azt mondta róla: „nagy buger!”

A szavajárási nevekre már eddig is többen fölfigyeltek. Alaktani szempontból vizsgálva SZENDREY állította össze az igéből keletkezett névszókat, sok tulajdonnevet, ezek közül számos szavajárási nevet (MNY. XXV, 103–9). Külön foglalkozik e névcsoporttal MIKESY SÁNDOR (uo. XLIII, 45–7), vö. még PÉTER LÁSZLÓ kiegészítését (uo. XLV, 185).

A tulajdonképpeni szavajárási nevekhöz számíthatjuk még alcsoportként az olyan gúnynevet, amely nyelvbólalásból keletkezett.

Különösen gyakori, hogy falusi boltosok kapnak ragadványnevet, mert gyakran kerülnek érintkezésbe a falu népével, és így sztereotip köszönésük, megszólításuk, kérdéseik, mint jellemző vonások, rájuk ragadnak.

Jelenkori ragadványanyagomat — ott, ahol lehet — magyarázatokkal együtt közlöm:

Hajdúbagos (Hajdú—Bihar m., FILEP KATALIN gyűjtése, kézirat): *Csuri Jóska* (A kocája malacait hívogatta a faluban szokatlan módon, így: *csuri... csuri*. Nem öröklődik.) — *Jubak Szántó Gyula* (Az apja a kost is „bak”-nak hívta, pedig a faluban csak a kecskebakot hívják *bak*-nak. Bár a család haragszik érte, a név öröklődik.) — *Kinerájsz Kovács* (Asztalos volt, és mikor méregetett, mindig azt mondogatta: „*kinerájsz, ippem pász.*”) — *Műszaki Szabó Vince* (Boltos volt, minden árura azt mondta, hogy ez nagyon jó, mert „műszaki”, csakhogy megvegyék. A név nem öröklődik.) — *Szerelmes kisasszony* (Károlyi Károly ragadványneve, mivel mindig így kezdi a káromkodást. Nem öröklődik.) — *Világnyövé Pap Lajos* (Nagyon szegények voltak, mikor a faluba költöztek, de éjjel-nappal dolgoztak. „Felnyűnénk még a világot is!” szokták mondogatni, mikor kendert nyűttek.) — *Szütyeki Faragó János és Kukugyán Szilágyi*. (Állítólag, mikor egyszer az erdőn voltak, és egy kismadár [valószínűleg a cinke] hangját akarták utánozni, Faragó szerint a kismadár azt mondja: *szütyeki, szütyeki, Szilágyi* szerint pedig: *kukugyán, kukugyán*. A *Szütyeki* ragadványnév nem öröklődik, de a *Kukugyán* igen.) — Nem valószínű, hogy tartós életű lesz két kisgyerek-ragadványnév: *Hiskuku* (A kislány egyszer „traktort” játszott, és így utánozta a traktor hangját: *csikuku, csikuku*. Mikor elesett, sírva mondta, hogy most már *hiskuku*.) — *Tutya* (Egy kislfi mindenkit harapdált, hogy ő „tutya”. Innen maradt rá társai közt a név).

Vésztő: (Békés m. PÁKOZDI ENDRE: MNYj. VII, 95–8) *Baszakugyi Papp Sándor* (Állítólag szavajárása volt.) — *Zörgő Pardi Ferenc* („A nagy-annya mindig hemzségett, az ura *ijenkor* mindig aszonta: *Né zörögj mán!*”) — *Csakcsak Pardi* (Szavajárása volt a *csak-csak*.) — *Istenfenéje Szabó* („*Szavajárása vót az istenfenéje egye meg!*”) — *Bakkomaleke Szabó* (Káromkodás természetéért kapta a nevét) — Áttételes szavajárási név a *Kukhin Tóth Miska* (Spielmannt *Kukhin* zsidónak hívták, mert akkor, mikor kiment az üzletből, németül szólt a feleségének, hogy nézze a vevőket, nehogy valaminek lába keljen. Mivel a Tóthék háza a bolt mellett volt, őket is elnevezték *Kukhin Tóthéknak*.) — *Dajnafickó Bagó Béla* (Mulatós ember volt. Azt dalolta mindig, hogy eladom a Dajná, meg a Fickót. Innen ered a neve.) — *Badár Csüllög* („*Badár gyerérik ezek, monta az apjuk, oszt rajtuk maratt.*”

Azóta öröklődik a név.) — *Bűgër Kincses KároJ* („A lovára aszt monta, ojan ez, mint egy bűgër.” Azóta használják, öröklődik a név). — Félíg-meddig eseménynév már a *Vaszisztentó Mónár* (Molnár) *János* (A közös hadseregben szolgált, s mikor hazajött, dicsekedett, hogy ő jól tud ám németül. *Kijabálta, hogy vaszisztentó, és belevákta a horgot a bogjába, aval mutatta a rohamot. A horog úgy belemént, hogy csak kiséfával, még lúval tutták kihuzatni.*” Ezért nevezték el *Vaszisztentónak*.

Kemence (Pest, régebben Hont m., LŐRINCZE: MNy. I, 76): *Sági Mária* = *Mégyék Mări*, Gyórik Ignác = *Mágadvágy Ignác*, Pásztor István = *Komá Pistyi*, *Sági József testvér*. Ilyen származású nevek lehetnek még a magyarázat nélküli felsorolásból (78—9) a következők: *Mámicsá, ápi, gázembër* és esetleg még mások is.

Hidas (Baranya m., LŐRINCZE, i. m. 84). Szavajárási gúnynév lehet a *Máncsaft*.

Szerep (Hajdú—Bihar m., LŐRINCZE i. m. 94): *Jenei Gyula* = *Fuccs Jenei* (sokat elkártyáztott). Esetleg csak ráruházták, nem biztos, hogy szavajárási név. Talán egy nyelvbottlásból származik a *Peszél Jenei* (Jenei Sándor).

Egyéb helyekről (SZENDREY ZSIGMOND: MNy. XXV, 103—9) *Baszomcsirke, Célzom, Hasítom, Hiszek, Igazítom, Kérem, Leszekür, Hogyélsz, Mitugrálsz, Jöszmész, Lötýögsz, Döfi* („em mán döfi”), *Hogyvan, Jajlesz, Iszunk, Tudjuk, Kárhozzamel, Megigya, Messneki, Csértessék* [a köszönés elejét elharapja], *Kandisznóvágjonle, Nemenjhaddigyék, Menjünk* (mindig mehetnékje van), *Álljtovább, Feszítsdkimagad, Neboldogulj, Míglesz*. Boltosok (főleg zsidók) ragadványneveként: *Hozok, Kérem, Kéremszépen, Megadom Mindjártkérem, Nemadom, Úrleszek, Ingenád, Majdlesz, Maladó* (eh. „mi van eladó?”), *Milesz, Mindjárt-lesz, Mitër, Mitetszik, Mitvisz, Nemsokádesz, Rádüllik* (ha csúfolják, mindig így válaszol), *Aludjbabám, Rakdteli*. Valószínűleg szintén gyakori szólasból származnak az ilyen ragadványnevek, mint: *Emmagyereki, Gyere, Gyerepál, Hajtsdki, Kimenj, Nekopogj, Nenevess* stb.

Nyelvbottlás, elszólás adott alkalmat a következő ragadványnevekre: *Debadoboda* (eh. nem adom oda), *Röcstellem* (eh. restellem), *Lötýög* („leszek” helyett mondta), *Jajbizelér* (futott a csósz elöl, s mindig azt kiabálta), *Nyesdki* (eh. „nyisd ki!”).

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy régi és mai vezetékneveink egy nem túlságosan tekintélyes, de mégsem elhanyagolható része ilyen „szavajárási név”-ből alakult. A jelenkori és XVIII. századi vezetéknevanyagból MIKESY SÁNDOR mutat be egy csokorra valót (MNy. XLIII, 45—7). Ezeknek egy része föltehetőleg egy az *Isten* szóval összetett, az illetőre jellemző szólasból alakulhatott, mint a *Tudja* (Isten), *Megadja, Ments, Hints* (meg Uram!), *Megó, Hála* (Istennek), *Bizony* (XVIII. sz.). Egyéb szavajárási vezetéknevek: *Bezzegh* (évszázadok óta elég gyakori vezetéknev), *Talán, Vajon* ~ *Vajjon, Miért* ~ *Mér, Akar, Vagyon, Várjon, Mondok* (XIX. sz.), *Milesz* (a XVI. sz.-tól kezdve), *Aztmondja* (XVIII. sz.), *Kitudja, Karafiáth* (eufemisztikus szitok), *Fiam, Uram*. Én még ide venném a szintén gyakori *Eördög*h vezetéknevet is. Ennek a névadásnak aligha lehet más indítóoka, mint az, hogy az így elnevezett ember káromkodós lehetett, sokat emlegette az *ördög*-öt (vö. KÁLMÁN: Virittája 1961: 300), és így ragadt rá ez a név.

Szavajárási névnek tartom az 1522. évi jobbágyösszeírás következő neveit is: *He* (mai hé!), *Hoho, Hyzedee* (hiszed-é, más forrásokban is előfor-

duló név), *Lassan* ~ *Lasson*, *Mindenha* ('mindig, mindenkor'), *Naza* (?nosza!) *Pokol* (káromkodós, aki a poklot sokat emlegeti, KÁLMÁN: MNyj. VII, 40; vö. fentebb az *Eördögh* magyarázatát is).

KÁLMÁN BÉLA

Une catégorie spéciale des noms de personne

Chez tous les peuples européens les noms de famille remontent, en général, à des surnoms. Ils peuvent désigner l'origine, le métier, une particularité physique ou un trait caractéristique de l'homme. Parmi les surnoms (sobriquets) actuels, il y a plusieurs qui doivent leur naissance à un mot ou une tournure que l'individu en question employait de préférence, parfois à un juron ou à un lapsus. Après avoir passé en revue les surnoms actuels qui appartiennent à la même catégorie, l'auteur explique de la même manière quelques noms de famille anciens et qui s'emploient aujourd'hui encore, par ex.: *Fiam* (mon fils), *Bezzech* (certes), *Eördögh* (diable).

B. KÁLMÁN

Ismertetések, bírálatok

BENKŐ LORÁND: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 548 l. + 2 térkép.

A magyar irodalmi nyelv történetéről eddig nagy összefoglaló munka, részlettanulmányokon alapuló szintézis még nem jelent meg. Nem is jelenhetett, mert hiányoztak hozzá a részlettanulmányok. Elszórtan megjelent cikkek foglalkoztak ugyan egy-egy írónk nyelvével, földolgoztak többé-kevésbé olyan jelentős vitákat, mint a prozódiai harcot Rájnis és Baróti Szabó közt, valamint a Révai—Verseghy-féle helyesírási-nyelvhelyességi vitát. Nagyrészt a Nyelvőr cikkei alapján jelenhetett meg olyan nagyszabású összefoglalás, mint TOLNAI VILMOS könyve a nyelvújításról. Nem hagyhatjuk említetlenül azokat a jelentős kezdeményezéseket sem, amelyek egy-részt PAIS DEZSŐTől indultak ki (A magyar irodalmi nyelv, I. OK. IV, 425—66 és az ő szerkesztésében „Nyelvünk a reformkorban” Bp. 1955), másrészt GÁLDI tanulmányát (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban, Bp. 1957). Mindezek az előtanulmányok azonban nem tekintették mind egyértelműen céljuknak az irodalmi nyelv egy-egy korszakának a feldolgozását, bár gyakran ebből a szempontból is hasznosíthatók. Összefoglaló célja csak PAIS DEZSŐ Szegeden elhangzott előadásának volt. Éppen az előmunkálatok hiánya miatt azonban ez az előadás sok értékes szempontot fölvetett ugyan, de inkább csak programot adhatott, kijelölte a legfontosabb elvégzendő feladatokat, és ösztönzést adott a fiatalabb nemzedéknek, hogy a magyar nyelvtudománynak erre a viszonylag elhanyagolt területére irányítsa tekintetét. A szép múlttal és jellel rendelkező magyar nyelvtudomány az irodalmi nyelv feldolgozásában eléggé elmaradt első sorban az orosz és szovjet nyelvtudománytól, de más nemzetek is megelőztek minket ezen a területen. Így mindenképpen örömmel üdvözölhetjük BENKŐ LORÁND tanulmányát, amely irodalmi nyelvünk egyik legjelentősebb, legfontosabb és nem is rövid szakaszát, a XVIII. század második felét dolgozza föl. Tanulmánya azonban nemcsak ennek a kornak a problematikáját óhajtja tisztázni, hanem az elvi alapokat is le akarja fektetni a további kutatások számára. Ezért részletesen foglalkozik az irodalmi nyelv, a köznyelv fogalmával. Megvizsgálja az irodalmi nyelv kialakulásának gazdasági, társadalomtörténeti hátterét, a nagy összefüggéseket. Igyekszik rendet teremteni a terminológiában, és csak akkor lát neki a tárgyalt korszaknak, mikor az alapvető kérdéseket már többé-kevésbé tisztázni tudta.

Éppen az említett összefüggések tisztázása, az irodalmi nyelv kialakulásának gazdasági, társadalomtörténeti, politikai feltételeinek gondos vizsgálata adja meg a kulcsot ahhoz, hogy a szerző a dialektikus materializmus módszerével közelítsen tárgyához. A szerző tehát nemcsak hangoztatja a dialektikus materializmus alkalmazásának szükségességét, hanem tudatosan és szerencsés kézzel alkalmazza is.

Alaposságára jellemző, hogy gyakorlatilag minden korabeli nyomtatványt és szinte minden hozzáférhető nyomdára készített kéziratot megvizsgált. Forrásjegyzéke imponálóan nagy, sok száz könyvre, időszaki sajtótermékre és kéziratra terjed ki, jelentős történeti és művelődéstörténeti előtanulmányokat végzett. Nagyon érdekes például, hogy a nyomtatványok kiállításából, nyomdátörténeti munkákból, a szerzők nyilatkozataiból minőségleg „lekáderozza” a korabeli nyomdákat.

Helyesen választotta ki a korszakot is, szinte azt mondhatnánk, hogy az irodalmi nyelv kialakulása szempontjából ez a legfontosabb kor. Nem állíthatjuk persze, hogy ez a kor előzmények nélküli, de egy — a magyar írásbeliség szempontjából — nagyon rövid időszak után meredeken fölfelé ívelő föllendülés, amely döntő módon hatott a következő század és ezzel végeredményben mai irodalmi nyelvünk kialakulására. Érdekes, hogy a megvizsgált forrásanyag négyötöd része az 1772—95 közti negyedszázadra esik.

A Bevezetés (1—27) a dolgozat tárgyával, céljával, a forrásokkal, a földolgozás módszerével foglalkozik.

Az Általános kérdések c. fejezet (28—113) a nyelv belső tagozódásáról, az irodalmi és köznyelv fogalmáról, az irodalmi nyelv sajátos kérdéseiről ad igen részletes képet, a bel- és külföldi irodalom nagyon széleskörű ismeretében. Tisztáz egy sereg terminológiai kérdést is. Megállapításaival általában egyetértek, igen értékes és hasznos fejezetnek tartom. Néhány kisebb megjegyzésem ehhez a részhez: Szépnek, logikusnak, tisztának látszik az a tétel, hogy az irodalmi nyelv annál tökéletesebb, minél több benne a normaelem, minél kevesebb a provincializmus, a kettősség: a norma ezen ellentétesei, ezek a halódó, visszahúzó kategóriák. Azt elismeri BENKŐ, hogy ilyen teljesen normalizált, kicsiszolt irodalmi nyelv talán sehol sincs a világon, de ez a fejlődés iránya, ez a nyelvi eszmény. Szerinte az irodalmi nyelv a köznyelvnél normalizáltabb, kevesebb provincializmust tartalmaz. Van sok igazság ezekben a megállapításokban, de csak részigazság, mert egy elemet nem említ. Az irodalmi nyelv stílusváltozatai közül talán a tudományos próza és az emelkedett köznyelv (pl. szónoki nyelv) a legnormalizáltabb változat, a legmentesebb a provincializmusoktól.

A szépirodalom nyelve aránytalanul gazdagabb változat a köznyelvnél, azt persze készségesen elismerem: első sorban stilisztikai elemek révén. Miből meríti a gazdagságát, ezt a többletet a köznyelvvvel szemben? Meríti az író, a költő saját nyelvtremető egyéniségéből, neologizmusokat, tehát egyelőre legalábbis normán kívüli elemeket teremt, archaizál, tehát ismét normán kívüli elemeket kelt életre, merít a zsargonból, és — nunc venio ad fortissimum — igenis nagyon bőven felhasználja a provincializmusokat, tehát az irodalmi nyelv legfejlettebb ága, a szépirodalmi nyelv állandóan „szennyezi magát”, állandóan gyarapszik normán kívüli elemekkel, még akkor is, ha ezek csak időleges vendégek a szépirodalmi nyelvben. És — tévedés ne essék — ezek a provincializmusok nemcsak egy-egy tájszó alkal-

mazásából állnak, hanem bizony — különösen a költői nyelvben — normaellenes hangtani-helyesírási formákban is jelentkeznek.

Igaz; vannak olyan korok és szerzők, amikor a norma, az egységesség a legmagasabb fokon jelentkezik, a provincializmus pedig szinte teljesen kisorsul az irodalmi nyelvből. Ezek a korok az epigonok, az almanach-líra, Beniczkyné Bajza Lenke kora. Azután jönnek olyan normaellenes elemeket behurcoló Jókaiak, Móricz Zsigmondok, József Attilák, akik ebben az eszményhez közelítő, szinte provincializmusként mentes irodalmi nyelvben a százalékarányt ismét lerontják. Még egészen urbánus költőknél, mint Babits, Kosztolányi is fordulnak elő provincializmusok. Igen nagy a különbség persze ezeknek az íróknak a provincializmusa és a XVIII. század íróinak a provincializmusa között. Ady, Babits, Kosztolányi, József Attila, Móricz Zsigmond tudják a normát, náluk ezzel a normával szemben álló jelenségek tudatosan használt elemek.

Versben a rím vagy a ritmus kedvéért, néha csak jellemzőként előfordul egy-egy provinciális forma, mint *üngöl*, *abbul*, *osztán*, *hegyette*, *husos* stb., de nem rendszerként, nem a norma bizonytalan volta miatt. Ezek a provincializmusok tehát alkalmasszerűek, inkább stíluselemeknek tekinthetők. Ezek a formák értekező prózában, némelyike még a köznyelvben is elképzelhetetlen, a szépirodalom nyelvében azonban nem ütközünk meg rajtuk.

Ebben a kitérésben szándékosan éleztem ki egy kissé fogalmazásomat, amely lényegében nem áll ellentétben Benkő felfogásával, ha az első pillanatra úgy is látszik. Csak azt akartam hangsúlyozni, hogy az irodalmi nyelv változatai közül a legmagasabb rendű, a szépirodalmi változat nemcsak normalizált voltával, kiesíszoltságával különbözik a többi irodalmi nyelvi változattól (értekező próza, szónoki nyelv, hírlapok nyelve stb.), hanem gazdagságával, színességével is, amelybe beleférnek normán kívüli elemek is, és ezeknek a megfelelő helyen való tudatos alkalmazása nem veszélyezteti az irodalmi nyelv egységét, a többi nyelvi változat fölötti, legmagasabb rendű helyzetét.

Nagyon érdekes a provinciális irodalmi nyelvekről szóló részlet. Itt szinte semmiféle hazai előtanulmányra sem hivatkozhatik, eredményei tehát nagyon értékesek.

A szerző szerint a nyelvjárások hatása a mai irodalmi nyelvre szinte a semmivel egyenlő (101—2). Van ebben a megállapításban is igazság, az kétségtelen. De hogy az igeragozás egyszerűsödése a nyelvjárások hatására ment végbe az irodalmi nyelvben, az is nehezen vonható kétségbe. Az irodalmi nyelvben a *valék* típusú múlt idő a múlt században még teljesen eleven volt. Még az újságok is tele voltak vele az 1860-as, 70-es években. A századforduló körül azonban lassan elhalt, mert csak a perifériális székelység támogatta volna, de a központi nyelvjárások egyike sem. Így tehát előbb a beszélt nyelvből, majd az irodalmi nyelvből pusztult ki. Az íkes és iktelen ragozás összeolvadása és kiegyenlítődése még ma sem mutat megállapodást, de az biztos, hogy a mai irodalmi nyelv normalényegesen engedékenyebb a beszélt nyelvi és valószínűleg túlnyomóan provinciális eredetű formákkal szemben. Az íkes ragozás bizonyos alakjai ugyanis csak a nyugati és keleti peremeken élnek, itt a központi nyelvjárások provinciális hatása gyengíti egyre az irodalmi nyelvi alakokat, és teszi egyre engedékenyebbé a normát. A nagyrészt provinciális eredetű *-suk*, *-sük* nyelv is megkezdte már ostromát. A falat még nem sikerült áttörnie, lehet, hogy nem is sikerül sohasem, de ezt előre még nem tudhatjuk.

Nagyon szép és érdekes a III. fejezet (114—227), amely a kéziratok jellegéről és típusairól, a kiadók, a nyomdák és a korrektorok tevékenységéről szól a XVIII. sz. második felében. Nagyon tanulságos a kéziratok és a nyomdából kikerült művek, valamint a több kiadást megért nyomtatványok összehasonlítása. Rámutat arra is, hogy milyen aprólékos gonddal, nagy körültekintéssel kell eljárunk, mennyi körülményt kell figyelembe vennünk, ha egy-egy író nyelvi sajátságait akarjuk megvizsgálni.

A nyomdák betűkészletével és azoknak korszerűsítésével kapcsolatban nem lett volna érdektelen még egy kisebb jelentőségű részletkérdésre — ha csak néhány mondatban is — kitérni. Az áttanulmányozott rengeteg kézirat és nyomdatermék tanulmányozása bizonyosan megmutatta volna, mikor győzedelmeskedik az *ő, ú* betű az *ó, ú* jelölésmódon. Ez a fejezet nagyon értékes és érdekes olvasmány, meggyőződésem, hogy nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalomírók is sokat tanulhatnak belőle.

Már az előbbi fejezetben is szinte a XVIII. században éreztük magunkat, de még inkább megbarátkozunk e korszak íróival, és szinte személyes ismerőseinkké válnak a IV. fejezetben (228—303). Itt bőséges és találó idézetek alapján ismertem meg a szerző a korabeli nyelv művelő törekvésekkel, a nyelvtudományi, elsősorban leíró nyelvtani munkálatokkal, nyelvről vallott felfogással. Nyelvtanírásunk ekkor jutott erre a soha el nem ért magaslatára, mikor két évtizeden belül több tudományos igényű nyelvtan jelent meg, mint az egész XX. században. Pedig akkor még nem is volt magyar nyelvű oktatás az iskolákban!

Ugyancsak szép, érdekes és olvasmányos az V. fejezet (304—363), amelyben az írói csoportosulásokról, a nyelvtanok, szótárak normalizáló hatásáról, a prozódiai vita nyelvi vetületéről, a hírlapokról, folyóiratokról, gyűjteményes kiadványokról számol be. Mindezeknek a külső és belső körülményeknek együttes hatása magyarázza azt a nagy lépést, amelyet e negyedszázad alatt a magyar irodalmi nyelv az egységesedés, normalizálódás felé tehetett.

A szerző eddig is jórészt töretlen csapásokon haladt, de innen kezdve semmiféle előmunkálatra sem támaszkodhatik. A VI. fejezet (364—418) az írók általános magatartását tárgyalja az irodalmi nyelvi norma használatában. Itt foglalkozik többek közt az írásbeli tudatossággal és ösztönösséggel, az íróknak a helyesírási normákhoz való viszonyulásával, a következetes és ingadozó nyelvhasználattal és helyesírással, a téves visszautéssel (hiperurbanizmussal).

A VII. fejezet (418—500) a legterjedelmesebb. Ebben a korszak íróit típusokba osztja aszerint, mennyi bennük a provincializmus, mennyire közelítik meg az irodalmi normát. Megkülönböztet egy provinciális, egy átmeneti és egy normatív típust, ezen belül mindegyikben két altípust, a rendszertelenebb és a következetesebb írásút. A három nagy csoportra való osztás indokolt, és érdekesen mutatja, hogy rendszerint a nagy műveltségű, sokat olvasó írók a normához legközelebb eső típusba tartoznak. Az altípusok szerintem nem elég világosak, nem adnak kellő fogódzót a fölosztásra. Gyakran csak a főtípusok szerint csoportosítja anyagát, ez sokkal áttekinthetőbb.

Az írókat életrajzi adataik szerint négy csoportba osztja: 1. Akiknek élettörténetük ismeretes, és életüket nagyjából születési helyükön vagy attól nem messze töltötték el, 2. Akik működésük nagy részét szülőhelyüktől távol

töltötték, 3. Akiknek születési helyét ismerjük ugyan, vagy ki tudjuk következtetni, de további életpályájuk nem ismeretes vagy fordítva, 4. Akiknek születési és működési helyét nem ismerjük, csak nyelvi sajátásaik alapján lehet őket egy-egy nagyobb tájhoz kötni, vagy akiknek gyér életrajzi adatai nyelvükkel ellentmondásban vannak.

Helyileg az írókat a dunántúli, középső és erdélyi terület szerint csoportosítja.

Szakkörökben közismert BENKŐ óvatos, mondhatnánk tagadó álláspontja a nyelvjárásokkal szemben. Ő nyelvjárásnak csak egyetlen település nyelvét tartja, szerinte a nyelvjárási különbségek a földrajzi távolsággal együtt nőnek, nyelvjárás-terület nincsen, még a nyelvjárási jelenségek izoglosszáiban sem hisz, szerinte az egyes hangtani jelenségek is szavakban vagy lassú átmenetekben változnak, még a szókincs is párhuzamos alakok átmeneti sávján át mutat különbségeket (vö. Nyelvjárás-tört. 23—4).

Egyetértek Benkővel abban, hogy a nyelvterület merev „nyelvjárási határokkal” való részekre szabdalásának nincs tudományos jelentősége. Azt is elismerem, hogy a provinciális köznyelvek szempontjából nem rossz az akkori, sőt mai nyelvjárásoknak a három területre való felbontása.

A XVIII. század végére ugyanis már kialakult három, a helyi nyelvjárásoknál egységesebb, kiegyenlítettebb, de még mindig táji színezetű dunántúlis, tiszántúlis és erdélyi magasabb szintű nyelvtípus, ha tetszik, provinciális irodalmi nyelv.

Fenntartással ugyan, de három csoportba sorolja végeredményben VERSEGHY alapján a magyar nyelvjárásokat. Mikor azonban szükség szerint altípusokat is megkülönböztet: a nyugati területen keleti és nyugati dunántúli, a középsőben palóc, északkeleti, déli, az erdélyiben mezőszéki és székely részlegeket, akkor végeredményben visszatér a tőle kárhoztatott BALASSA-féle nyelvjárási felosztáshoz, ha nem is pontosan azokkal a terminusokkal és értelemben.

Gyakorlati megoldásnak kétségtelenül megfelel az említett felosztás a Dunántúlon és Erdélyben is. A középső részekben azonban már nem olyan egyszerű a helyzet. A szerző maga is érzi, hogy Szeged, Balassagyarmat és Debrecen nyelve bajosan hozható közös nevezőre, hiszen a különbség nagyobb lehet, mint Szombathely és Kolozsvár nyelve között. A hármas felosztás itt már erőszakolttá válik, és csak egyetlen dolog indokolja: az, hogy a palóc és a déli vidéken nem fejlődött ki provinciális irodalmi nyelv, tehát a középső (tiszai) részen is csak egy provinciális irodalmi nyelv, — szerintem egyszerűen irodalmi nyelv — alakult ki, mégpedig az északkeleti részen (Kassa—Sárospatak—Debrecen). Legfeljebb azért lehet ezt a nyelvtípust provinciálisnak tekinteni, mert élt még mellette egy dunántúlis és egy erdélyi változat, de az irodalmi nyelv azonos *evvel* a provinciális irodalmi nyelvvel.

A színes térkép is beszédesen mutatja, hogy míg Dunántúl és Erdélyben nagyjából keveredik a provinciális, normatív és átmeneti típus, addig a középső részen, az északkeleti vidéken óriási fölényben dominál a III., a normatív típus, az átmeneti és a provinciális típusok pedig éppen a palóc és a déli vidékeken vannak, amelyek a provinciális írásgyakorlat gyakorisága szempontjából inkább Dunántúlhoz és Erdélyhez hasonlítanak. Az északkeleti író akkor is közel járt a normához, ha szinte nyelvjárásian írt.

A statisztikák, összehasonlítások, táblázatok világosan mutatják, hogy a fejlődés egyenes vonalú. Minél jobban haladunk előre az időben, annál inkább kerekedik fölül az irodalmi norma, és egyes írók későbbi művei is a norma szempontjából haladást mutatnak. A normához közel álló írók és írásművek száma a három terület közül a legmagasabb a középső részen, ezen belül is északkeleten, a legalacsonyabb Erdélyben.

Mielőtt rátérnék a formai kérdések ismertetésére, idézek a dolgozat zárószavából egy szakaszt, amellyel teljesen egyetértek, és evvel kívánom még aláhúzni a helyes tárgyválasztást, valamint e dolgozat tudományos jelentőségét: „Mindent egybevetve a felvilágosodás kora első, felfelé ívelő szakaszának a magyar irodalmi írásbeliség történetében betöltött szerepét a szó szoros értelmében korszakalkotónak mondhatjuk. Irodalmi nyelvünknek az a »formai« állapota, amely ma, immár fejlettségének magas fokán áll előttünk, éppen nem kis mértékben a tárgyalt korban formálódott ki, vagy legalábbis ekkor kapta meg a kiformálódásához vezető döntő lökést. A magyar irodalmi nyelv »formai« épületének felállításában a XVIII. század utolsó három évtizede alighanem a legjelentősebb időszak: a mai épület legfontosabb részei, sok tekintetben alapkövei lerakásának az ideje” (500).

A dolgozat stílusa jó: a tárgyhoz illően komoly, mérsékelt hangú, de semmiképpen sem mondható száraznak vagy vontatottnak. Egyes részei, mint pl. a könyvnyomdak története és több más fejezet, egészen izgalmas olvasmány. Van egyéniség stílusában, gondolatfűzése — bár gyakran használ hosszú, bonyolult mondatokat — logikus, mondatai áttekinthetők. Többször alkalmaz találó képeket. A kort nemcsak jól összeválogatott idézeteivel hozza közel hozzánk, hanem azzal a szerencsés stilisztikai fogással is, hogy mai, egészen újkeletű kifejezéseket alkalmaz idézőjelben a földolgozott korra vonatkoztatva. Részben a földolgozás módjában, de bizonyos fokok a stílusban is rejlik annak a titka, hogy a XVIII. sz. második felének embereit, azoknak törekvéseit olyan közel tudja hozni hozzánk, hogy a kissé primadonna Kazinczy, a lelkes, tehetséges, de eléggé külön Révai, Rájnis, a „kőszegi oroszán” olyan emberi közelségbe kerül az olvasóval. A dolgozatnak ez annál nagyobb érdeme, mert hiszen nem ad életrajzokat, nem jellemez rendszersen, irodalmi elemzéseket sem ad, az egyes írókat csak az irodalmi nyelvi normákhoz, a nyomdákhoz való viszonyukban tárgyalja. Csak az írhat ilyen biztos közvetlenséggel a XVIII. sz. íróiról, aki valóban ismeri őket műveiken, előszavaikon, leveleiken keresztül.

A könyv kiállítása nagyon szép, ízléses, az Akadémiai Kiadó és nyomda dícséretes munkát végzett. A könyvet a két térképen kívül számos szép XVIII. századi arckép (Kazinczy, Verseghy, Révai, Bacsányi stb.), könyvcím-lap, épület képei és kéziratok fakszimilái díszítik.

Kisebb kifogásaim nem érintik azt a kedvező összképet, amelyet ez a mondanivalójában és terjedelmében is impozáns munka bennem keltett. Itt-ott felülő kisebb hiányérzetemet elcsitították azok a megjegyzések, amelyek a második részre utalnak. Néhol, különösen az elején ugyanis a megvilágító példák nélkül egy-egy egyébként érdekes fejtegetése túlzottan elméletinek hatott.

Meggyőződésem, hogy ez a mintaszerű alapossággal és átgondoltsággal készült alapvető tanulmány ösztönzést ad más korszakok hasonlóan alapos földolgozásához. Néhány biztató lépést jelentő tanulmány megjelent már Benkő dolgozata előtt is. De irodalmi nyelvünk tanulmányozása mindeddig

nélkülözte nemcsak egy korszak alapos, eredeti források alapján szinte teljesnek mondható feldolgozását, hanem a megoldandó kérdéseket, az elvégzendő feladatokat, az alapfogalmakat sem tisztázta mindenben. Benkő tanulmánya tehát két szempontból is nagy lépést jelent ezen az eddig eléggé elhanyagolt-nak mondható területen.

KÁLMÁN BÉLA

KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. Akadémiai Kiadó, 1961. Nyelvtudományi Értekezések 28. sz. 118. l.

A szerzőnek már több kisebb cikkét ismertük ebből a tárgykörből. Örvendetes tény, hogy most anyaggyűjtésének egy részét és eredményeit egy hosszabb összefoglaló tanulmányban tette közzé.

Rövid bevezetés után következik a kötetnek több mint felét kitevő adattár. Nem közli természetesen teljes anyagát, hanem ésszerűen válogat a több tízezer adatból. Anyagát időrendben sorolja fel minden névcikkben. Ezután közli — ahol van — a név becéző változatait, valamint előfordulási számát és gyakorisági százalékát a század többi neveihez viszonyítva. Megkülönbözteti — nagyon helyesen — az egyes társadalmi rétegeket. Így nem csak az összefoglalásból (97—9) értesülünk arról, hogy mikor és mely nevek voltak kedveltebbek a jobbágyoknál, melyek számíthatók nemesi vagy főleg nemesi neveknek, milyen volt a névdivat a polgároknál stb. Az adattárban összesen 155 férfi és 79 női név fordul elő. Ezekből azonban nem is csekély számú az olyan, amelyre a három évszázadból összesen csak egy-egy adat van. Ilyenek a következők: Absolon, Anasztáz, Atanáz, Bazil, Brunó, Církák, Cirus, Énoch, Ezékiel, Faust, Gotfrid, Gyula, Izmael, Jonathán, Jósias, Julius, Karácsony, Lompirt, Manassé, Noé, Rudolf, Sámson, Saul, Séra, Simeon (de a Simon gyakori), Szalvátor, Szervác, Tádé, Teofil, Viktor, Vilmos, összesen 32, tehát a férfineveknek több mint 20%-a. A női nevek közül egyszer fordul csak elő az Alojzia, Aurélia, Benigna, Ékes, Emilia, Eugenia, Flóra, Fuxia, Grizeldisz, Izabella, Jusztina, Kegyes, Leopoldina, Ludovika, Paciencia, Paula, Perpetua, Potencia, Priscilla, Prudentiana, Regina, Skolasztika, Szabina, Szibilla, Waltpurgisz, összesen 26, tehát a női neveknek egyharmada. Mivel a szerző minden névről gondosan közli annak előfordulási százalékát, de táblázatban nem szemlélteti, bemutatom az összehasonlíthatóság kedvéért, hogy a három évszázadban melyik volt a legnépszerűbb 15 név.* L. a 150. lapon.

A XVI. és XVII. század legkedveltebb nevei majdnem azonosak, de a XVIII. században feltűnően előtér a József (egyébként Európa-szerte ekkor lesz divatos név), visszaesik a Tamás, Benedek és Balázs. Ennél is sokkal érdekesebb azonban, hogy a névadás egyre inkább elszűrül. A XVI. században az első hét nevet a megvizsgált személyeknek csak 40,90%-a viseli, a XVII. században már 56,99%, a XVIII. században pedig már 71,74%. A XVI. században még 27 név használati gyakorisága van az 1% fölött, a következő században már csak 23, a XVIII. századra pedig már csak 18 (Ezeket a számokat és arányokat Karácsony adattára alapján állítottam össze.)

* Karácsony XVI. századi adatai természetesen nem egyeznek az 1522. évi dézsmalajstrom jobbágynevei alapján összeállított százalékaikkal (MNyelvj. VII, 24 kk.). E dolgozatomat nem is vehette figyelembe, hiszen a két tanulmány majdnem egyidőben jelent meg.

XVI. sz.	%	XVII. sz.	%	XVIII. sz.	%
1. János	10,04	János	14,2	János	19,02
2. István	6,00	István	10,55	István	14,92
3. Mihály	5,82	Mihály	8,59	Mihály	9,15
4. György	5,73	György	7,76	József	9,05
5. Péter	5,18	Péter	5,9	György	7,3
6. Ferenc	4,13	András	5,85	Ferenc	6,19
7. Gergely	4,00	Pál	4,14	András	6,11
8. András	3,96	Ferenc	4,04	Péter	3,39
9. Pál	3,82	Gergely	3,4	Sámuel	2,83
10. Tamás	3,58	Tamás	3,38	Gergely	2,7
11. Benedek	3,34	Miklós	3,3	Pál	2,46
12. Miklós	3,32	Márton	3,12	Miklós	2,12
13. Balázs	3,22	Balázs	2,48	Márton	1,72
14. Máté	2,52	Bálint	2,23	László	1,68
15. Márton	2,43	Máté	1,87	Ádám	1,32

A női nevekben sokkal nagyobb a divat ingadozása:

XVI. sz.	%	XVII. sz.	%	XVIII. sz.	%
1. Anna	16,08	Anna	15,85	Erzsébet	13,89
2. Katalin	13,82	Katalin	14,00	Anna	13,06
3. Margit	9,23	Erzsébet	10,7	Katalin	12,09
4. Borbála	8,71	Zsuzsanna	7,8	Zsuzsanna	10,93
5. Erzsébet	6,99	Judit	6,9	Judit	10,26
6. Zsófia	6,85	Zsófia	6,85	Ilona	7,57
7. Dorottya	5,24	Mária	6,21	Borbála	7,5
8. Orsolya	4,99	Borbála	6,2	Éva	6,17
9. Ilona	3,86	Klára	4,14	Sára	3,07
10. Magda	3,36	Krisztina	3,9	Mária	2,74
11. Krisztina	2,87	Éva	3,2	Eszter	2,34
12. Zsuzsanna	2,11	Margit	3,2	Júlia	1,42
13. Klára	1,75	Ilona	2,3	Klára	1,14
14. Sára	1,75	Magda	1,84	Ráchel	1,00
15. Fruzsina	1,62	Júlia	1,38	Zsófia	0,91

A névanyag elszűrődése a női nevek közt is kimutatható.

A XVI. században 1%-nál gyakoribb név van 17, a XVII.-ben 15, a XVIII.-ban 14. A hét leggyakoribb nevet viseli a XVI. században a megvizsgált személyek 66,92%-a, a következő században már 68,39%, a XVIII. században pedig már 75,3%, tehát a megvizsgált személyek több mint háromnegyede csak hét név között válogat.

A gazdag adattár után — amely az egész tanulmánynak több mint kétharmadát alkotja — következik a névanyag különböző szempontú vizsgálata. Felsorakoztatja a neveket eredet szerint (martírológiumi, őszösvetségi, újszövet-ségi és világi eredetű nevek). Szerintem a *Béla* nem őszösvetségi eredetű név (vö. MNy. LVII, 86—8), hanem az eredeti nevek közé tartozik. Szól röviden a naptárak esetleges hatásáról, majd megismertet a névadó szentekkel, mártírokkal. Ugyanitt rendkívül értékes könyvészetet is ad az egyes nevekre

vonatkozólag. Tárgyalja a névadás társadalmi (nemesi és jobbágynevek), földrajzi (egyres nevek földrajzi elterjedése), családi (a nevek öröklődése) vonatkozásait, szól a vezetéknév társadalmi vonatkozásáról, vagyis az egyneviségről. Néhány kisebb fejezet egészíti ki az összefoglalást, mint a bibliában együtt szereplő személyek hatása a névadásra (pl. Péter és Pál, Ádám és Éva mint testvérek neve), szól a tekintély szerepéről a névadásban, majd megemlíti, hogy egy személynek két vagy több keresztnév adása már a XVIII. században elég divatos volt főleg nemesi körökben.

Képzőtörténeti szempontból is nagyon értékes az utolsó fejezet, amely a becéző személyneveket sorakoztatja fel. Ez a fejezet sok értékes adatot nyújt majd vezetékeink magyarázatához, hiszen vezetékeink tekintélyes hányada apanévből származik, vagyis egyszerű keresztnév (*Márton, Gál, Simon* stb.), vagy ennek becézett változata (*Benkő, Deme, Sima* stb.). Ilyen szempontból természetesen a XVI. századi becéző névanyag a legfontosabb. A becéző nevekből jónéhányat korábbi tud kimutatni, mint az eddig ismert legrégebbi adatok.

Bár a dolgozatból már három részlet megjelent, nagyon helyes dolog volt az egészet egyben kiadni. Tekintélyes adattárával, szerényen szükségesű fejtegetéseivel és bő könyvészetével névtani irodalmunk hasznos és értékes új tagja ez a könyv.

KÁLMÁN BÉLA

BÜKY BÉLA: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Bp. Akadémiai Kiadó, 1961. 75 l. — Nyelvtudományi Értekezések 26. sz.

Névtani irodalmunk egyre szélesebben és színesebben bontakozik ki. Még nagyon sok adatra, részletmunkára lesz szükség, míg meg lehet írni, egy — a német BACH-féle Deutsche Namenskunde-hoz hasonló — magyar szintezist. Egy ilyen fontos részletmunka a fővárosi keresztnévadásról szóló most ismertető dolgozat. A jelenkori névtanhoz eddig szinte a legfontosabb forrásmunka a telefonkönyv volt. BÜKY azonban a főváros VIII. kerületének anyakönyveiből sok-sok ezer adatot jegyzett ki. Feldolgozta a múlt század utolsó éveinek (1895—9), a felszabadulást követő öt évnek (1945—9) és 1959-nek a születési adatait. Az így összegyűjtött gazdag anyagot sokféle szempontból vizsgálja a dolgozat, végül pedig névsorban közli a földolgozott 11 évben előforduló keresztnéveket. Egy német nyelvű összefoglalás és könyvészet egészíti ki a füzetet.

Az első fejezet a nevek hangalakjával foglalkozik. Megállapítja (13), hogy a magánhangzóra végződő nevek többsége női név, illetőleg a női nevek többsége magánhangzóra végződik. Ez föltétlenül igaz, de ebben a névdivat nem igen ludas. Tudjuk, hogy keresztnéveink túlnyomó többsége latin közvetítéssel került el hozzánk, vagy már eredetileg is latin név. Márpedig köztudomású, hogy szinte minden latin férfinévből lehetett női nevet alkotni (*Paulus ~ Paula, Carolus ~ Carola, Valerius ~ Valeria, Cornelius ~ Cornelia, Ludovicus ~ Ludovica* stb.). Így a magyarban a leggyakoribb nőnévvégződés az -a, még olyankor is, mikor az átdő nyelv nem a latin, mint pl. francia *Louise* > ném. *Louise* > m. *Lujza*. Magánhangzóra végződnek a romantikus női nevek is (jobbára Vörösmarty alkotásai), mikor a közszo végét elhagyva keletkezik női név, mint *Csilla* (< csillag), *Hajna* (< hajnal), *Tünde* (< tündér).

A második fejezetben a vezetéknev és keresztnév közti kapcsolatot vizsgálva foglalkozik a kettő ritmikus egységével, és megállapítja, hogy a kettő együttes szótagszáma legtöbbször négy vagy öt. Itt foglalkozik az alliteráló és rímelő nevekkal is. Kiegészítésül megemlíthetem, hogy nemcsak a rímelő névadás lehet családi hagyomány, hanem az alliterációs név is. Ismertem egy családot, ahol a három testvér *Erdélyi Etelka*, *Ervin* és *Emma* volt. *Erdélyi Etelka* egy *Krausz* nevű férfihoz ment feleségül, leányuk *Krausz Klára* lett. A *Rapaich* családban a három fiú neve: *Rajmund*, *Richárd* és *Roderig*. Az egyik *Tamásy* családban a gyermekek neve *Tatjana*, *Timea* és *Tamás*. A *Szekeres Jánost* és *András Friggyest* én (19) nem tartom rímelő neveeknek. Szempont lehet egyébként a magánhangzó változatossága is. Egyesek tudatosan törekednek arra, hogy a keresztnév palatális hangrendű legyen, ha a vezetéknevben csak velaris fordul elő. Így például saját családomban a fiúk neve: *Béla*, *György*, *Endre* és *Péter*.

A keresztnévdívatban elég zavarólag hat a szerzőnek az a gyakorlata, hogy az idegen állampolgárok nevét is besorolja a fővárosi nevek közé. Így az egyszer előforduló neveknél nem is olyan csekély részét görög, szovjet, jugoszláv vagy angol állampolgár viseli, és nevét valószínűleg nem a magyar, hanem az illető nemzet, ország névdívata alapján kapta. Abban erősen kételkedem, hogy falun ma a *János* volna a leggyakoribb név (23). Pontos adatok nem állnak rendelkezésemre, de nyugodt lélekkel állíthatom, hogy már vagy egy évtized óta alig jött faluról *János* nevű egyetemi hallgató a debreceni egyetemre. Falun ma (legalábbis a Tiszántúl) inkább a *László*, *Zoltán*, *Béla*, *Attila*, *Csaba* a divatos nevek, a *János* ma már elsősorban fővárosi, de legalábbis városi név lett. Nem értem, hogy került a *Kozma* a „magyar nemzeti nevek” közé (25). A *Hajna* nem a *Hajnalka* becézése (27), hanem Vörösmarty tudatos névalkotása. Nagyon szubjektív megállapítás, hogy egyes nevek azért ritkák, mert hasonlítanak köznevekre (30). A *Gyárjás* (Gervasius) mindig is ritka név volt, az *Enikő* sem ébreszt föltétlenül prózai hangulatot, a *Szilvia* is inkább csak a gyerekekben kelthet komikus hatást, a *Gerda* pedig engem már csak azért sem emlékeztethet a *gernya* közszóra, mert — bevallom műveletlenségemet — ezt a „közszót” még sohasem hallottam, nem is tudom, mit jelent.* A *Csók* nevet tévesen sorolja be a közszói jelentésű nevek (*Angyal*, *Baba*, *Levente* stb.) közé, mert — mint a 25. lap jegyzeteiben megemlíti, és az adattárból is kiderül: — a név helyesen *Csák*.

A 32. lapon megállapítja, hogy 1945 után tartózkodást tapasztalhatunk az úgynevezett ősgermán nevekkal szemben (*Walter*, *Siegfried*, *Krimhilda* stb.) Ez igaz, de ezekkel a nevekkal szemben *m i n d i g* tartózkodást tapasztalhatunk. Az adatok nem is nagyon igazolják azt, hogy e nevek csökkentek volna. A *Krimhilda* elő sem fordul az adattárban, a *Walter* és *Siegfried* az 1890-es években egy-egy, az 1945 utáni években 2—2 adattal mutatkozik! A szláv nevek (*Igor*, *Iván*, *Jurij*, *Nadezsda*, *Natasa*, *Olga*, *Tatjana*, *Vladimir*, *Zója*) sem mutatnak az adattár szerint nagyobb elterjedést a felszabadulás utáni években. Az adattári egyetlen *Igor* jugoszláv állampolgár, az *Iván* nevet viselők száma tényleg emelkedett, az egyetlen *Jurij* magyar személy? Az egy-egy *Nadezsda* és *Natasa* sem mutat még névdívatra, az *Olga* előfordulása az

* Talán a *gernye* (ritk. *gernya*) 'sovány, vézna' tájszóra gondol? (vö. MTsz., CzF., ÉrtSz.)

1890-es években első névként 94, 1945 és 1949 közt pedig 43, előfordulása tehát a szláv nevek állítólagos divatjának idején kevesebb, mint a fele annak, mint amikor még nem volt divatos? Az még nem sokat jelent, hogy második névként gyakoribb az újabb korban, hiszen a második név már háttérbe szorulást jelent. *Tatjana* csak három van, *Vladimir* négy a felszabadulás óta, a *Zója* név elő sem fordul, hanem csak egy *Zoe*, tehát a név görögös, nem szlávos alakjában. A megállapításokban lehet valami igazság, csak éppen inkább megérzésen, nem pedig az adattáron alapulnak.

Az 5. fejezet a keresztnévek öröklődésével foglalkozik. Megállapítható, hogy a gyermekeknek mintegy harmada örökli általában valamelyik szülőjének nevét.

A további fejezetek a foglalkozásnak, vallásnak, belvárosi és külvárosi környezetnek a hatásával foglalkoznak. A két (vagy több) keresztnév adásának divatja érdekes módon a legutolsó évtizedben lassan visszafordulóban van, de a nőknél még mindig valamivel gyakoribb.

Érdekes, hogy míg a használt férfinevek száma nagyjából azonos a XVI—XVIII. századéival, a női nevek száma jóval nagyobb a férfinevekénél. Ez az eltérés már csak azért is feltűnő, mert a régebbi századokban a női névanyag alig volt több a férfinevek számának felénél. Jellemző, hogy mennyi az egyénieskedő névadás különösen a második és további nevekben. Az egy-egy évben (1945—9) fölhasznált női nevek száma 140—150 körül van, a férfineveké pedig 110 és 120 között. Az egész névjegyzék azonban körülbelül 850 nevet sorol fel, de ebből mintegy 40% csak egyetlenegyszer fordul elő. Ennek az is az oka, hogy a 850 név közt nagyon sok a becéző névváltozat (pl. *Bella*, *Benő*, *Biri*, *Boriska* stb.), valamint a magyar név nyilvánvalóan idegen változata (pl. *Albine*, *Alexandr* ~ *Alexander*, *Anette*, *Anita* stb.), arról nem is szólva, hogy 22 egyetlen előfordulását név idegen állampolgáré. Én nem is vettem volna be a névjegyzékbe, legfeljebb függelékként. Erős a gyanúm, hogy az *Ahmed*, *Dusan*, *Denka* és még számos más név viselője szintén nem magyar nemzeti-ségű. Valószínűleg íráshibának köszönheti a létét pl. a *Sergely* (Gergely h.) és *Tedeus* (Tadeus h.) név.

Kifogásaim nem érintik azt a tényt, hogy BÜKY BÉLA dolgozata hasznos részletmunka, és jelentős lépéssel visz előre jelenlegi névanyagunk és az utóbbi félévszázad névdivatának ismeretében.

KÁLMÁN BÉLA

SALME TANNING, Mulgi muredetekstid. Eesti mured I. Tallin, 1961. 286 l.

A MNyj. VII. kötetében (136) M. MUST már jelezte, hogy sajtó alatt van a nyolc kötetre tervezett észt nyelvjárási szövegkiadvány első kötete. Most már kézbe is vehetjük, és forgathatjuk ezt az értékes kötetet. Az észt nyelvjárások szövegmutatványait két sorozatban teszik közzé. Az első egyszerű átirással a nagyközönség számára készült. Ebből már két kötet jelent meg (vö. MNyj. V, 190 és VII, 136).

A most ismertetendő kötet egy tudományos nyelvjárási szövegsorozat első tagja. Beosztása a következő: A könyv elején bevezető sorokat találunk a nyelvjárási szövegek eddigi közzétételéről és a sorozat céljáról (5—7).

Az előszó (8—12) tájékoztat a vizsgált terület elhelyezkedéséről két térképpel. Az első megmutatja a mulgi nyelvjárás helyét az észti nyelvterületen: a déli határ egyszersmind nyelvhatár is a lettek felé, nyugatról és északról északi észti nyelvjárás határolja, keletre a Vörts-tó és a déli nyelvjárás középső, tartui ága. Így a mulgi nyelvjárás a déli észti főnyelvjárás legnyugatibb része. A szöveggyűjtemény ennek a területnek öt járásából harminc faluból hoz mutatóanyagokat. A második térkép a kutatópontokat mutatja be.

Az alapos bevezetés (15—53) részletes tájékoztatást ad a vizsgált terület nyelvjárási sajátosságairól, a területen belüli különbségekről is hangtani és alaktani szempontból.

Ezután falunként és adatközlőnként haladva közül a kötet igen változatos tartalmú szövegeket (57—237) pontos fonetikus írásmóddal. Az adatközlőkről mindenütt megadja a fontosabb adatokat (életkor, foglalkozás, iskolai végzettség stb.). A közölt szövegeknek fele magnetofonszalagról van lejegyezve, másik fele pedig közvetlenül hallás útján. A szövegeket bőséges jegyzetek kísérik. A legfontosabb 9 adatközlőnek a fényképe is megtalálható a könyvben. Ebben északi rokonaink tisztelétét láthatjuk a népi adatközlők iránt. (Két kitűnő finn népi énekes: Arhippa Perttunen és Larin Paraske Helsinkiben szobrot is kapott). A szövegrész 30 faluból 40 adatközlőtől összesen 146 szöveget tartalmaz. A szövegek általában nyelvi és néprajzi (esetleg történeti, gazdaságtörténeti) szempontból egyaránt értékesek. Az adatközlők javarésze az idősebb korosztályból való. A szövegek közt vannak: 1. Helyi mondák, természetfölötti lényekről szóló hiedelmek, népi anekdoták, mesék. 2. Szokások a lánykéréssel, esküvővel, születéssel és a halállal kapcsolatban, naptárhoz fűződő népszokások, babonák. 3. Néprajzi leírások: földművelés, aratás, cséplés, szénamunka, kendermunka; pásztorkodás; halászat; vadászat; kézművesség, férfimunkák: kovácmesterség, famunkák, szabómunka, kötélverés — női munkák: fonás, szövés, varrás, festés, vasalás; ruházkodás és ékszerek; tisztálkodás és takarítás; népi gyógyítás; étkezés és tűzgyújtás; ételek elkészítése, konyhai eszközök, tűzgyújtás; építkezés; piac, vásárok; játék és tánc. 4. Történelem: jobbágsors, robot, földesúr; egyház; falusi élet, zsellérek, aratók stb.; katonáskodás; iskola, otthoni gyermeknevelés; az 1905-ös forradalomra való visszaemlékezés. 5. Mindennapi élet. 6. Közmondások.

A szövegekhez egy kis tájszótár csatlakozik (241—54), majd tárgymutató (257—62), forrásjegyzék és rövidítések (263—5). A kötetet orosz (269—73) és német (274—8) kivonat zárja le.

Mikor örömmel üdvözljük észti rokonainknak ezt a nagyszabású vállalkozását, nekünk is gondolkodnunk kellene arról, hogy megkezdjük egy korszerű nyelvjárási szövegkiadvány-sorozat kiadását. Nem állíthatjuk, hogy nálunk nem történtek még hasonló vállalkozások. Elég utalni VÉGH JÓZSEF sárréti szövegeire (1944), valamint HEGEDŰS LAJOS szövegkiadványaira (1946, 1952). Bár az első két kiadvány egy sorozat tagjaként indult meg, a sorozat nem folytatódott. Elszörva eddig tömördek nyelvjárási szövegkiadás jelent meg a Magyar Nyelvőr, a Magyar Néprajz és a Magyar Nyelvjárások kötetében, de ezek nagyon különböző képzettségű gyűjtők feljegyzései, és hiányzik az összefogó elv, a tervszerűség ezekből a közlésekből. Szükséges volna nálunk is egy ilyen, az északkelethez hasonló magyar sorozat megindítása, hogy a nyelvjárási mondattani tanulmányok nálunk is megindulhassanak.

KÁLMÁN BÉLA

Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique. Louvain (Belgique). Centre International de Dialectologie Générale. Tome, X 1961. 276 l.

Évkönyvünk IV. (1957) számában már ismertetésre került az *Orbis* I. (1952) és II. (1953) kötete. A X. kötet a következő rovatokat tartalmazza: dialektológia és nyelvföldrajz, hangtan, nyelvészeti problémák, könyvismeretek, portrék, megemlékezések, nemzetközi tudományos kongresszusok, a fűzet munkatársai, krónika.

A kötet első lapjait a szerkesztőség a POP SZEVÉR elhunyt alkalmából írt nekrológoknak szentelte. POP SZEVÉR az *Orbis* megalapítója és egyben, 1961 februárjában bekövetkezett haláláig, tevékeny vezetője volt. Az a tény, hogy a folyóirat kilenc évi fennállásának ideje alatt nemzetközi elismerést nyert, elsősorban az elhunyt intenzív dialektológiai munkásságának és vezetésének köszönhető. A szerkesztőség biztosítja olvasóit arról, hogy folytatja a megkezdett munkát a nyelvjáráskutatás és a nyelvészet, valamint a nemzetközi együttműködés érdekében.

W. NELSON FRANCIS „Some dialectal verb forms in England” (1—14) c. cikkében az elkészült Angol nyelvatlasz (*Linguistic Atlas of England*) alapján összeveti néhány angol igei alak dialektális elterjedtségét E. BAGBY ATWOOD-nak Amerika keleti államaiban végzett kutatásaival („A Survey of Verb Forms in the Eastern United States”, 1953). A szerző mindenekelőtt az összevetés nehézségeire utal, mivel az angol és az amerikai nyelvatlasz egymástól eltérő kérdőíveket használt, és a gyűjtés módszerei sem voltak azonosak. Nagyban bonyolítja ezt még az a körülmény is, hogy az angol atlasz csak egy típusú adatközlőt ismer — a rusztikust, az alig műveltet, ezzel szemben az amerikai hármat, vagyis tekintettel van a műveltségi fokozatokra. Például az amerikai atlaszban a *drink* ige szerepel praet. (*drank*) és part. perf. (*drunk*) alakban is; így Atwood megfigyelhette az adatközlők nagy számánál e két alak kiegyenlítődésének tendenciáját: *drank*, mint part. perf., általános New Englandben, a gyenge alak *drinked* pedig túlnyomó többségű Virginiában és Észak-Carolinában, *drunken* viszont csak 15 személynél fordult elő, közöttük 9 művelt. Angliában, Humbertől északra az egyetlen nem standard forma *drucken*, amely vagy egyáltalán nem vándorolt át Amerikába, vagy pedig ott már kihalt; az egész Midland területén és délen Hampshire közepéig az egyetlen nem irodalmi alak *drank*, míg a gyenge *drinked* és változatai *adrinked*, *adrink* délnyugaton uralkodók. A szerző szerint, az angol nyelvatlasz birtokában is nehéz megoldani teljes bizonyossággal az Atwood által felvetett problémát, hogy ti. megkeressék az amerikai igei alakok prototípusát Anglia valamelyik meghatározott részében, noha egyes példák, mint a *drinked*, *see*, (*keet*), *growed*, készletnek erre. Mint ahogy ezt Atwood is kifejtette, kizárólag a mai helyzetből kockázatos lenne kiindulni, meg kell tehát vizsgálni — javasolja a szerző —, a XVII. és XVIII. század angol nyelvét a gyarmatokon.

RAVEN I. McDAVID, Jr. „Structural Linguistics and Linguistic Geography” (35—46) c. cikkében a strukturalista nyelvészet és a nyelvföldrajz kutatómódszereinek viszonyával foglalkozik. Az amerikai strukturalista nyelvész úgy véli, hogy közös diszciplinánkat úgy segíthetjük elő legjobban, ha nem a térítés vagy az elvetés a célunk, hanem az, hogy eljussunk mindkét csoport alapvető tételeinek a logikai tisztázásához. A strukturalista nyelvészetnek és a nyelvföldrajznak sok közös vonása van. Ez is, az is kiemeli a nyelv aktuális tényeit, különös gondot fordít a nyelvtani rendszer vizsgálatára, előnyben részesíti a beszéd tényeit az írásával szemben, és megegyeznek abban

az alapelvben is, hogy minden nyelvnek megvan a maga struktúrája, amelyet le lehet írni, noha a leírások részleteikben eltérhetnek egymástól. Vannak természetesen különbségek is. Mindenekelőtt minden embernek megvan a maga ízlése, kedvtelése. Pl. az, aki a mai nyelv tanításával foglalkozik, közelebb lesz a strukturalista nézetekhez, mint az, aki az irodalom iránt érez magában érdeklődést. (Itt talán helyesebb lett volna a mai nyelvvel foglalkozó és a történeti nyelvészet iránt érdeklődő közt megvonni a különbséget. Bár valószínű, hogy a cikkíró készakarva kerülte ki ezt a kényes szembeállítászt. — D. J.). Különböznek még az eszközök megválogatásában is egy és ugyanazon cél elérésére való törekvésükben. Ne feledjük el, hogy a strukturalista nyelvészet sem egyöntetű, különböző iskolákat és technikai eljárásokat foglal magába. TRAGER és SMITH, PIKE, HARRIS, BLOCH, FIRTH, FRIES, HJELMSLEV, MARTINET, CHOMSKY és JAKOBSON stb., mindegyik a saját módszerét tartja következetesen strukturalisnak; közülük néhányan egyenesen megtagadták a „strukturalista” jelzőt a többiektől. Közös vonása a strukturalistáknak, hogy a nyelvi elemeket más nyelvi elemekhez való viszonyukban bizonyos osztályokba (patterns) sorolják. Tipikusan jellemző a strukturalistákra annak a hangsúlyozása is, hogy az adott osztályban az elemek az elemzés azonos szintjén legyenek, hogy egy hangegység más hangegységek, egy morféma más morféma között foglaljon helyet stb. Rendszerint ragaszkodnak ahhoz — valamivel jobban, mint mások —, hogy a nyelvi elemeket mindig egy szinten elemezzék: előbb ki kell dolgozni a fonológiát, mielőtt rátérnének az alaktanra, az alaktant a mondatnál előtt stb. Céljuk azonban mindig ugyanaz: az osztályok (patterns) meghatározása, amelyekben a nyelvi elemek előfordulnak. A nyelvföldrajzos vagy dialektológus a nyelvi elemeket bizonyos földrajzi és társadalmi határokon belül igyekszik osztályozni. Ahol a strukturalista egy nyelvi formát vesz alapul, és meghatározza azokat a nyelvi kontextusokat, amelyekben előfordul, ott a dialektológus megállapít egy kontextust, és vizsgálja a benne előforduló formákat. Továbbá az adatok vizsgálatánál a nyelvjáráskutató olyan adatokat is felhasznál, amelyek kívül esnek a nyelvészet területén, pl. demográfiai, politikai, társadalmi, gazdasági stb. adatokat. Mégis a szerző úgy tartja, hogy a problémák megközelítésében a nyelvjáráskutatás terén sem kínálkozik több lehetőség, mint a strukturalista nyelvészethen. Persze itt ismét csak a kutatók egyéniségére, erudíciójára, érdeklődésére és a kutatások céljainak különbségeire gondol, vagyis inkább a szubjektív adottságokat veszi figyelembe. Ezután a szerző 20 pontban rámutat azokra a feladatokra, amelyeket a dialektológusok vizsgálódásaik során megoldani igyekeznek. A sokrétű feladatok és a kutatók magatartásának különbségei láttán joggal feltételezhetjük a végrehajtás különbségeit is. Terepgyakorlattal bíró nyelvföldrajzosok vagy dialektológusok jól ismerik a kutatás módozatait, ezek azonban nem szükségképpen ismertek az elméleti strukturalista előtt, különösen akkor, ha ez elemzésében egy előre meghatározott modellt (pattern) alkalmaz. Végül is a szerző két pontban foglalja össze a strukturalista nyelvészet és a nyelvföldrajz közti viszonyt, amely nála tulajdonképpen a dialektológus negatív vonásainak felsorolásában nyer kifejezést. 1. Az az elterjedt felfogás, hogy bárki végezhet nyelvjáráskutatást, és hogy azok többsége, akik ilyen kutatást végeznek, egyszerűen gyűjtők, nem tudósok (students). 2. Egy bizonyos módszerhez szokott kutatók gyakori ellenszenve minden más technikai eljárással szemben; különösen azoké, akik GILLÉRON és a francia nyelvátlasz hagyományain nevelkedtek. Befejezésül csak helyeseltetjük a szerzőnek azt a megállapítását, hogy kutatásainkban

fel kell használnunk a korszerű mechanikai eszközöket, de ne várjuk tőlük, hogy meg is oldják problémáinkat. Elfogadhatjuk azt is, hogy végül is az eredmény dönti el az alkalmazott eljárás helyességét, nem pedig az az előítélet, hogy a saját módszerünknel nincs jobb.

PÉLA SIMON „Films radiologiques des articulations et les aspects génétiques des sons du langage” (47—68). A szerző hangsúlyozza a röntgensugarak alkalmazásának fontosságát a hangtanban. Világszerte elfogadott a radiológia jelentősége a nyelvi hangok keletkezésének a tanulmányozásában is. A kezdeti nehézségeket a radiológia több mint 50 évi fejlődése során sikerült legyőzni: az exponálás tartama egy másodpercre is lecsökkenthető, fölöslegessé vált a különböző kontrasztanyagok alkalmazása is. E legújabb eszközöket és módszereket érvényesíti a szerző a Strassbourgi Egyetem Fonetikai Intézetében. A radiológiai módszert a nyelvészetben eddig még csak szórványosan használták fel (a felsorolt néhány nyelv közt szerepel a magyar is). Különösen nagy haszonnal lehetne alkalmazni a dialektológiában, ezzel pontosabbá lehetne tenni a nyelvjárások artikulációs sajátosságainak rögzítését. Az utóbbi 30 év folyamán a statikus röntgenképeket kinotechnikai eszközökkel sikerült mozgásba hozni, úgy, hogy most már a hangképző szervek működése mozgásukban is megfigyelhető, ami különösen általános fonetikai szempontból igen nagy jelentőségű. Több hangtani problémát, amelynek megoldási kísérletei különböző feltevéseknek, elméleteknek adtak helyt, sikerült konkretizálni, végérvényesen megoldani. Egy példa a sok közül: a filmek teljes mértékben igazolják BOGORODICKIJ, CHLUMSKY és STRAKA elméletét, amely szerint az artikulációs energia visszahat a nyíltsági fokra és az állkapocsszögre. A filmek vizsgálatánál a „Bell and Howell”-féle speciális vetítőt használják, amelynek segítségével külön-külön megfigyelhetik a képeket, vagyis követhetik a szervek legkisebb helyváltozásait. Optimális esetben a vetítés sebessége másodpercenként 64 kép, az exponálási idő pedig kb. 1,56 századmásodpercre csökkenthető. Eddig 6 db 30 méteres filmet vettek fel, másodpercenként 64, ill. 50 képpel. Ezek közül 4 francia, 1 portugál és 1 szerb-horvát. G. STRAKA irányításával tervbe vették egy radiológiai filmtár összeállítását, előbb a neolatin, majd a többi európai nyelvek és nyelvjárások anyagából; a filmtárat a kutatók és pedagógusok rendelkezésére bocsátják.

BOHUSLAV HÁLA, „La syllabe, sa nature, son origine et ses transformations” (69—143)* Az ismert cseh fonetikus a szótag természetét, eredetét és változásait tárgyalja általános fonetikai szempontból. A cikk első részében a szerző áttekinti és bírálja a szótaggal, a szótag elhatárolásával kapcsolatos elméleteket. Az eddigi elméletek két legfőbb hiányosságát abban látja, hogy 1. a szótagot túlságosan egyoldalúan vizsgálták, vagy kizárólag az artikuláció, vagy az akusztika szempontjából; 2. nem vették tekintetbe a szótag diachron vizsgálatát, noha a szótag lényegesen nyelvtörténeti jelenség. A második részben a szerző kifejti a szótag eredetére vonatkozó elméletét. Abból indul ki, hogy a szótag létezik, sőt a szótag a nyelv hangtani alapegysége. A szótag elsődleges eleme a magánhangzó, a nyelv kezdetén a mássalhangzóknak csupán másodlagos szerepük volt. A primitív ember hangjelei rendkívül egyszerűek és minden valószínűség szerint egyszótagúak voltak, legalábbis a kezdet kezdetén (I. STEINTHAL, „Ursprung der Sprache”, 1858). A szótagok kezdet-

* Megjegyezzük, hogy a cikk terjedelme és különösen a hangtani terminusok sajátos, egyéni használata megnehezíti rövidre szabott ismertetését.

ben egyszerű fiziológiai reakciókként jelentkeztek, csak később, a nyelvi rendszer kialakulása után váltak a nyelvalkotás szándékos eszközeivé. Az emberi hang létrejöttéhez két dolog szükséges: először is a hangszalagok rezgése és a levegő hullámmozgása a gégefő felett; majd az üregek feloldása, amelyeken a hullámok áthaladnak, hogy végül a külső légrétegek útján elérjék rendeltetésüket, vagyis azok hallószerveit, akiknek a hangközlésről szól. Minden izolált hangadás tehát átmenet a tétlenség állapotából a hangképzés állapotába, akusztikailag átmenet a csendből a hangrezgésbe, a szervek munkájára nézve pedig átmenet a szűkített állásból (stricture), vagyis a hangképző szervek közeledéséből vagy zárjából a nyitott állásba (aperture), illetőleg a zár feloldásába. Ennek alapján a szerző felállítja hipotézisét: minden izolált hangadás, amely a hangrés feletti csatornának szűküléséből (stricture) nyíltságába (aperture) történő átmenet révén valósul meg, alkotja azt a hangegységet, amelyet szótagnak nevezünk. Ezután a szerző a következőképpen határozza meg a szótagot: minden elkülönített hangadás, amely a hangszalagok rezgése és a hangképző szervek artikulációs munkája folytán jön létre; ez utóbbiak igyekeznek szabadabbá tenni a hangrés feletti kiutat azzal a céllal, hogy a hang a szájüregből kikerüljön, és eljusson a hallgatókhoz. A maga primitív formájában a szótagra tehát kezdettől fogva a következő tényezők szintézise volt jellemző: 1. kilégzés, 2. hangszalagrezgés, 3. artikuláció, 4. izommunka, 5. akusztika. A szerző végül azt bizonyítja, hogy elgondolása nem mond ellent az eddigi elméleteknek, feltevéseknek, hanem inkább azoknak szintézise. A III. részben elméletének sajátos esetekre történő alkalmazását mutatja be a szerző.

Az *Orbis* jelen kötetének e szemelvényes ismertetésében igyekeztünk rámutatni azokra a problémákra, amelyek bennünket is érdekelhetnek. A cikkek változatossága és a szerzők nemzeti hovatartozása jól szemlélteti, hogy az *Orbis* megfelel nevének, és meg tudja valósítani legfőbb célkitűzését: a nyelvészek széles nemzetközi együttműködését.

DOMBROVSZKY JÓZSEF

Материалы и исследования по русской диалектологии.

Новая серия. Т. I. Москва 1959. Ответственные редакторы: Р. И. АВАНЕСОВ и В. Г. ОРЛОВА. — 139 л.

Égészen természetes, hogy egy olyan óriási területen beszélt nyelv esetén, mint amilyen az orosz nyelv, az egyes vidékek nyelvújrási sajátosságai még a rendszeres tudományos gyűjtőmunkát megelőzően is feltűnnek, nem csak a nyelvész-szakemberek előtt; természetes az is, hogy az ilyen viszonyok között dolgozó nemzeti nyelvtudomány korán elkezd foglalkozni a dialektológiával, és nem kevés eredményt tud felmutatni ezen a területen. Így válik jól érthetővé, hogy a N. JU. ŠVEDOVA és munkatársai által összeállított kiváló orosz nyelvészeti bibliográfia, mely pedig csupán az 1825—1880 között megjelent műveket rendszerezi, e viszonylag korai időszakaszra vonatkozóan majdnem félszáz olyan monográfiát említ meg, mely részben vagy egészben orosz dialektológiával foglalkozik, félezer körül van a kisebb, ilyen tárgyú cikkek száma, és száz körül az ebben az időszokban megjelent kisebb-nagyobb

tájszótáraké (ill. szójegyzékeké).¹ — Az orosz dialektológiai munkálatok századunk elejétől kezdődően központi orgánumot is kapnak: 1908 és 1918 között lát napvilágot Moszkvában a Труды Московской Дialectологической комиссии nyolc kötete, ezt folytatja 1927—1931 között a Труды Постоянной комиссии по диалектологии русского языка négy kötetben (melyek az előző kiadáshoz képest folytatólagos: IX—XII. számokat kaptak), majd a háború után három éven át megjelent Вюллетень Дialectологического сектора Института русского языка (I—VI. — az előbbi sorozat Leningrádban, ez s a következő Moszkva—Leningrád kiadási hely megjelöléssel lát napvilágot), majd végül a Материалы и исследования по русской диалектологии, melynek 1948—1949 alatt három füzetje jött ki. E sorozat egyenes folytatója (nevében teljesen azonos vele, csupán a "Новая серия" szavak jelzik, hogy e név alatt már volt valami az orosz filológiában) az itt ismertető munka.

A szerkesztők megjegyzése szerint ebbe a kiadványba kívánják tömöríteni az SzTA Orosz Nyelvi Intézete dialektológiai osztályán dolgozó munkatársak tanulmányait, úgyszintén az egyes egyetemeken és főiskolákon ezzel a munkával évtizedek óta foglalkozó oktatók és kutatók értekezéseit — akár egyes kérdésekkel foglalkoznak, akár monografikus jellegűek vagy elméleti érdekűek.

A kötetet a két szerkesztő, AVANYESZOV és ORLOVA elvi jellegű bevezetője nyitja meg „Az orosz dialektológia soron következő feladatairól” (К очередным задачам русской диалектологии 3—5.). A két szovjet dialektológus itt röviden utal a nagyorosz nyelvatlasz előkészítő munkáira s annak 1957-ben megjelent első kötetére.² Értesítenek bennünket arról, hogy sajtó alatt van az északnyugati területek hasonló atlasza, s hogy 1958-ban lényegében befejeződtek a Moszkvától nyugatra fekvő és a délnyugati körzetek atlaszain végzett munkák. Mindezen megfeszített munkák eredményeképpen örömmel közölhetik, hogy az orosz nyelvterület jelentős része immár fel van térképezve (legalábbis ott, ahol régi keleti szláv településekről van szó).

Az atlasz önkritikájaként elmondják a szerzők, hogy fonetikai és alak-tani anyag elég van benne, de a szóföldrajzi adat kevés. Amikor a gyűjtés alapjául szolgáló programot kidolgozták, számos, ma már ismert szóföldrajzi tény még ismeretlen volt. AVANYESZOV és neves munkatársa úgy véli, hogy a továbbiakban ezen a hiányosságon segíteni lehet külön publikációk formájában. Hasonlóképpen hiányos véleményük szerint a mondattani anyag is, ezen — a gyűjtés adta lehetőségek között — már nehezebb segíteni. Ugyanakkor igen találó a szerzőknek az a megjegyzése, hogy a hangtani, az alaktani,

¹ V. ö.: Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год. Вып. II — Лексикология и лексикография. М. 1954; Вып. III — Историческая грамматика русского языка. Дialectология. Язык фольклора... М. 1955. — Составители: Н. С. АВИЛОВА, Е. Т. ЧЕРКАСОВА, Н. Ю. ШВЕДОВА.

² Ezt a munkát itt nem is érintettük, mert tudományos sajtónkban már alapos ismertetés jelent meg róla KÁLMÁN BÉLÁTÓL (Nyr. LXXXII, 492—7). Az ott elmondottakhoz — pusztán csak a filológiai pontosság kedvéért — azt szeretném hozzáfűzni, hogy a gyűjtők számára készült utasítás és kérdőív 1945-ben nem sokszorosítva jelent meg (mint KÁLMÁN BÉLA írja), hanem nyomtatva; 1500 példányban, a jaroszlavlai állami pedagógiai főiskola kiadásában, a jaroszlavlai körzeti szovjet nyomdájában készült. Az összeállítási munka vezetőjeként az előszó — AVANYESZOVON kívül — a jeles leningrádi filológust, B. A. LARIN professzort tünteti fel. Tartalma és beosztása egyébként megfelel annak az 1947-es moszkvai kiadásnak, melyet KÁLMÁN BÉLA ismertet a jelzett helyen.

meg a szóföldrajzi sajátosságok az egyes nagyorosz nyelvjárások között sokkal lényegesebben eltérnek egymástól, mint a mondattaniak.³

A konkrét munka során felvetődött és részben megoldásra váró, részben megoldott elvi problémákat a következőkben látják Avanyeszovék: nyelvi rendszer és dialektus (nálunk erre vonatkozóan vö. SZÉPE György tanulmányát évkönyvünk előző [VII.] kötetében, 45—58), a nyelvjárási különbség fogalma, jellege és a nyelvi rendszerben elfoglalt helye; a nyelvi rendszer és a dialektusok egymás közötti elhatárolásának kérdése (vö. erre nézve is SZÉPE tanulmányát); tájnyelv és irodalmi nyelv viszonya a különböző történeti szakaszokban; a térképezés problémái stb. Úgy vélik, hogy az elkészült térképek jó anyagot fognak nyújtani az orosz irodalomban annyira hagyományos történeti nyelvjáráskutatás számára is.

Sürgetik mind az egyes nyelvjárásokra vonatkozó, mind az egyes jelenségeket felölölő monográfiák készítését és megjelentetését, szükségesnek tartják az egyes tájnyelvi szakmai nyelvek tanulmányozását, regionális és összefoglaló tájnyelvi szótár, illetve szótárak készítését.

A kötet további tanulmányai többségükben egy-egy jelenséggel foglalkoznak: így K. F. ZAHAROVA a belgorodi és a voronyezsi körzet egy archaikus hangtani sajátosságáról értekezik, Sz. B. BROMLEJ összefoglaló jellegű munkát közöl az orosz középfok képzéséről az egyes dialektusokban. G. I. MATVEJEVA (a kötet egyetlen nem moszkvai — Novoszibirszkben tevékenykedő — munkatársa) szintén alaktani kérdést tárgyal: a два, три, четыре számnevek problémáját sajátos ragozások szempontjából (a velük kapcsolatos bonyolult szó szerkezetű kérdéseket nem érinti — ez nyilván külön tanulmányt igényel). — O. G. GECOVA a rjazanyi körzet egyik kis falujának egy hangtani sajátosságáról (a különféle eredetű hangsúlyos o hang ejtéséről) ír, míg Sz. K. POZSARICKAJA az északi nagyorosz nyelvjárások hangsúly előtti magánhangzóit vizsgálja bizonyos mássalhangzó-csoportok között.

A kötet utolsó tanulmánya kissé eltér tárgyát tekintve a többiektől: benne a szerző (Sz. I. KOTKOV) I. A. BUNYIN (1870—1953) Nobel-díjas orosz írónak egy alig tízoldalas elbeszélésén belül vizsgálja azt a kérdést, hogy hogyan használja fel az író a tájnyelvi elemeket művészi céljainak elérésére.

A nagyorosz nyelvátlasz folyamatos megjelenése mellett — mely nyilván a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot különböző országok különböző szakterületeken dolgozó nyelvészei előtt — érdeklődéssel várjuk annak „melléktermékeit”, így kiváltképpen az itt tárgyalt kötet sorozatának további tagjait.

PAPP FERENC

Sananjalka 1., 2. és 3. kötet. A Finn Nyelvi Társaság Évkönyve (Suomen Kielen Seuran Vuosikirja). Turku, 1959—1961. 227, 211 és 241 l.

Az évkönyv 1959 óta jelenik meg Turkuban, évenként egy kötetben. Főszerkesztője OSMO IKOLA, a turkui egyetem finn és finnugor nyelvtudományi tanszékének professzora.

³ A szerzők — talán túlzott szerénységből — nem említik ezzel kapcsolatosan a következő kiváló munkát: A. B. ШАПАРОВ, Очерку по синтаксису русских народов говоров. Москва 1953. — 317 l.

A kiadvány nemcsak a finn nyelvnek, hanem — amint erről az I. kötetnek az olvasóhoz intézett bevezetése tudósít bennünket — a rokon nyelveknek, a finn néprajznak, népköltészetnek, irodalomnak stb. kutatását is igyekszik elősegíteni. A munkatársak a turkui egyetem régebbi vagy mostani tanárai, és az ott végzett kutatók közül kerülnek ki. De a szerkesztők kifejezést adnak annak a reményüknek, hogy máshol működő kutatók is jelentkezni fognak írásaikkal.

A címül adott *sananjalka* szó csak képletesen utal a kötetek tartalmára. Mint szóösszetétel 'páfrány'-t jelent. A növényhez egy néphiedelem fűződik a finnben. Úgy tartják, hogy a Szent Iván éjjel virágzó páfrány magot termel, amelyet ha valaki hatalmába kerít, csodálatos varázserőre tesz szert. Ezzel a címül írt szó mintegy azt szimbolizálja, hogy a kiadvány a néphiedelmek kutatását is feladatának tekinti. De a szerkesztők szerint közvetlenebbül is utalhat a szó az évkönyv jellegére, mivel a munkaterületéhez tartozó kutatás célja a *szó*, a maga kiterjedt értelmében. Erre mutatna a *sananjalka* szó az összetétel (*sana* 'szó', *jalka* 'láb; tartó') olyasféle értelmezése szerint, mint amelyet a *kynttilänjalka* (= gyertyatartó), *raamatunjalka* (= bibliatartó[láb]) mintájára adhatunk neki.

A kötetek cikkei közül ebben az ismertetésben a nyelvi, nyelvjárási tárgyakat emeljük ki, tehát azokat, amelyek évkönyvünk jellegéhez legjobban illenek.

Az általános nyelvészet tárgyköréből P. RAVILA cikkét említhetjük meg. A nyelvtudomány egysége c. cikkében (I, 7) a nyelvkutatás módszeréről ír, de csak olyan kérdéseket vizsgál, amelyek a modern nyelvtudomány egységének problémájához fűződnek. Talán nem árt, ha kissé részletesebben ismertetjük e tanulmányt, mivel közvetlenül kapcsolódik napjaink időszerű nyelvtudományi problémáihoz.

Elősorban a fonémát vizsgálja. Nyomon kíséri a fonéma-elmélet kialakulását és mai állapotát, BADOUIN DE COURTENAY-tól eljut a mai strukturalizmus fonéma-elméletéig. Közben vázolja a fonetika és fonológia viszonyát az előző és a mai nyelvészeti kutatásokban. A ma élő nyelvészek közül JAKOBSON-t és MARTINET-t említi, akik arra törekedtek, hogy a fonetikát és a fonológiát elkülönítő szakadékok megszüntessék. Mindketten TRUBETZKOJ hagyományát folytatták, amikor azt mondták, hogy a fonémák feloszthatók további alkotórészekre. De JAKOBSON el is tér TRUBETZKOJtól, amikor a fonémák elkülönítő sajátságainak a meghatározását döntően akusztikai analízisre alapítja. Ugyanakkor el kell tekintenünk binarizmusától, amely szerint minden elkülönítő sajátság kéttagú szembenállásból nyeri a maga természetét. Ezt a nézetét már MARTINET is keményen meg bírálta. Fontos viszont az elkülönítő sajátságok mellett a többletsajátságok (redundant features) vizsgálata, különösen a diakrónikus fonológiában. Mindketten kiemelték, hogy diakrónikus fonológia létezhet, annak ellenére, hogy DE SAUSSURE nézete szerint a diakroniát és a strukturalizmust el kell választani egymástól.

Az orosz fonológusok, akik két iskolára oszlanak — az egyiket SCSSERBA és tanítványai, a másikat a moszkvaiak alkotják —, szintén nem óhajtják elkülöníteni a fonetikát a fonológiától.

De nem minden strukturalista viszonyult a fonetikához a fenti módon. HJELMSLEV pl. el akarja különíteni a fonetikát a nyelvtudománytól. Vitathatatlan érdemei ellenére sem lehet tanítását elfogadni, mondja RAVILA, mivel minden szubsztanciát kiűz a nyelvtudományból, nemcsak a hanganyagot, hanem a jelentést is.

Az európai strukturalizmustól sok vonatkozásban eltér az amerikai. Ez utóbbra elsősorban az jellemző, hogy a behaviorizmus tanításai szerint a jelentésoldalt féltették. Ez már BLOOMFIELDnél jelentkezett. Szerintük lehetséges a nyelv fonematikus ábrázolása anélkül, hogy a jelentésről valamit is tudnánk.

A szöveget strukturalizmusról annyit állapít meg, hogy ott is jelentőséget tulajdonítanak ennek a kutatási módszernek. REVZIN-re hivatkozik, aki kijelentette, hogy a nyelvtudomány közeledése a matematikához nem jelent idealizmust vagy pozitivizmust.

Befejezésül azt mondja RAVILA, hogy a nyelvi kutatásnak mindig a nyelv lényegére kell irányulnia, azaz arra, hogy a nyelvnek van egy hangalaki és egy jelentései oldala. Semmi sem jogosít fel bennünket arra — mondja —, hogy félretegyük azt, ami elkülöníthetetlenül a nyelv lényegéhez tartozik.

Egy másik cikkében RAVILA a finnben és a közeli rokonyelvekben előforduló egyeztetéssel melléknévi jelzős szerkezet kialakulását vizsgálja (II, 28). A megelőző kutatás, főként N. SEBESTYÉN IRÉN szamojéd kutatásai és lapp nyelvi adatok vizsgálata alapján arra az eredményre jut, hogy a jelzői kongruencia kialakulásának kezdetét a névmások területén kell keresnünk. A névmások ugyanis az uráli alapnyelv kötött szórendi viszonyai között is változtathatták helyüket. A hangsúlytalan névmás a főszó után állt, és sorsa az előtte álló főszóba történő beolvadás lett. A hangsúlyos névmás viszont a főszó előtt állt, s azáltal, hogy kiemelték, főszóvá minősülhetett.

Ha tehát az előfinnben néha azt mondták, hogy *tänä kotana*, akkor az a főszóként szereplő névmásnak és értelmezőjének kongruenciája volt. Amikor a főnevek ragozásában az ún. belső helyhatározó esetek többször kiszorították a régi helyhatározó eseteket, akkor ez a változás még nem terjedt ki a névmásokra. Ezért fordul elő a finnben a ma rendhagyónak tekintett *sinä* és *sität* névmásalak. De a lappban a *tänä kodasna*-féle szintagmából oly szoros kapcsolat lett, hogy jelzői szerkezetként honosodott meg. Ekkor a főnévileg használt névmásokhoz már a rendes főnév végződése járulhattak anélkül, hogy ez megváltoztatta volna a jelzős szerkezetet. Az egyeztetés kiindulópontja — RAVILA szerint — a finnben ugyanolyan, mint a lappban. De a finnben található teljes egyeztetés kifejlődése természetesen probléma. Többek között idegen hatást is lehetségesnek tart.

OSMO IKOLA finn nyelvi témával foglalkozik, az irodalmi nyelv kialakulását vizsgálja (Irodalmi nyelvünk építőanyagai II, 5). Kifejti, hogy az irodalmi nyelv több nyelvjárás (Turku vidéki, északi és keleti) keveredéséből alakult ki, de a harc eredménye egy szerencsés kompromisszum lett. Az irodalmi nyelv azonban a nyelvjárás adatok mellett egy-egy szó új jelentésben való szerepeltetésével, szóképzéssel, szóösszetétellel, jövevényszókkal és tükörfelnevezésekkel (— fordításokkal) is gazdagodott.

„Némely finn mondattani eltolódásról” (I, 39) c. cikkében azokat a mondattani eltolódásokat vizsgálja meg, amelyekben a szenvedő igealak alanya ugyanannak az alaknak a tárgyává, illetve amelyekben a ragozott igealak alanya vagy tárgya hol a főnévi igenév, hol a szenvedő melléknévi igenév tárgyává tolódik el. Ezek az eltolódások olyan szempontból változtatták meg a nyelv szerkezetét, hogy a főnévi ige- és a szenvedő melléknévi ige- és névmások tárgyat kaptak, ami egykor nem volt lehetséges.

Ugyancsak mondattani kérdéssel foglalkozik P. SIRO (A finn egyszerű mondat alapvető problémái II, 36). Az ún. egzisztenciális mondatípusokat

vizsgálja, amelyekben az alany partitívusban áll. A mondat tagolódásáról P. NUMMINEN írt (I, 19). G. KARLSSON már alaktani kérdésről, a *k ~ v* fokváltakozásról és a *vastata*, *herätü* típusú főnévi igeneveknek a képzőjéről értekezik (II, 52).

Névtani dolgozattal jelentkezik MAUNO KOSKI (A falvak és tanyák neveinek változásairól és alakulásáról néhány délnyugati finn egyházközségben I, 76). A mintegy 600 falunevet és 1000 tanyanevet A. MERI és J. A. LOPMERI névtani könyvéből, a helynévi levéltár gyűjteményéből és a saját gyűjtéséből, okleveles adatait pedig a turkui kerületi levéltár gyűjteményéből meríti. Ezzel az anyaggal szemlélteti, miképpen változtak a falvak és tanyák nevei az említett területen. Megállapítja, hogy a legrégebb nevek alapelemeikben általában változatlanok maradtak; legalábbis ez derül ki az oklevelek adataival való összevetésből. Általánosabb viszont az, hogy a névnek az alakja változott meg, rendszerint a nyelvjárásban egyébként is uralkodó hangtörvények hatására. A beszélők általában nem tudatosan idézik elő a változásokat, bár előfordulnak ilyen esetek is. A név megváltozásának folyamata rendszerint nem gyorsan megy végbe. A nevek sokszor több nemzedéken át élhetnek egymás mellett.

Érdekes szempontból használja fel a nyelvjárási adatokat E. AALTONEN „Az ember külső formájának jellemzése a népnyelvben” c. cikkében (I, 113), amelynek mintegy folytatásaképpen jelent meg „A népnyelv kifejezései az emberek lelki tulajdonságairól és viselkedéséről” c. közleménye (II, 112). A tájszavak és szólások alapján figyeli az emberek külső formájának és fizikai tulajdonságainak leírását. Az imént említett második közleményében az ember lelki tulajdonságaira és viselkedésére utaló neveket, elnevezéseket gyűjti össze, és kifejti, hogy érdekes volna megvizsgálni, mennyire illenek a lélektanban ismert emberi jellemtípusokhoz. Rögtön meg is jegyzi, hogy az adatokban két magatartástípus rajzolódik ki világosan, amelyet általában *extrovertált* és *introvertált* névvel jelöl a lélektan (az előző: nyílt, közvetlen, jóakaró, a másik: befelé forduló, zárkózott, félrehúzódo). Ugyanígy támogatják az elnevezések — mint mondja — a testi felépítésre vonatkozó típusokat: *piknikus*, *atlétikus* és *aszténikus*. Megtalálhatók a vérmérsékletre, temperamentum-típusokra vonatkozó elnevezések is.

Nyelvjárási hangtörténeti kérdést tárgyal J. VAHE: „Adalékok a délnyugati nyelvjárások hangtörténetéhez” címmel (III, 11), amelyben különösképpen a taivassaloi nyelvjárás kustavi tartományra vonatkozó anyagát tartja szem előtt. OJANSUU mintegy hatvan évvel ezelőtt írt könyvének (A finn délnyugati nyelvjárások hangtörténete) egyes pontjait egészíti ki és magyarázza meg. Többek között kiegészíti OJANSUU könyvét a *p*, *t*, *k*-ra és *s*-re vonatkozó geminációs jelenséggel, helyesbíti a *v*-nek *s* után történő vokalizálódására említett adatokat stb.

Az *eläü* igéről írt cikk KIVISTÖ tollából (III, 19) ennek a finn nyelv eredeti szókincsébe tartozó elemnek a kiterelvényesedett jelentésfunkcióit vizsgálja.

A finnugor nyelvtudomány köréből egy dolgozat készült: EEVA KANGASMAA-MINN a cseremiszi perfektumról írt (I, 123).

A finn *viha* szó problémája már a néprajz körébe vezet bennünket. A szerző, L. JOKINEN azt elemzi (II, 78), hogy miképpen és miért éppen ennek a szónak alakult mágikus jelentése a finnben.

A néprajzi tárgyú dolgozatok közül L. HONKO cikkét emeljük ki, aki „A funkcióelemző kutatási módról” írt (III, 136). E módszernek a kialakulá-

sát, a történeti összehasonlító módszerrel vívott harcát vizsgálja. Számos igen lényeges kérdést érint, köztük olyan alapvető fontosságú problémát, hogy mit kell értenünk funkción a népeletkutatásban stb. I. TALVE, A hinta és hintázás Finnországban c. cikkében (III, 67) a falusi hinták (*kyläkeinu*) szociális jelentőségét, a hintázással összefüggő verselés szokását, a hintatípusokat és azok elterjedtségét kutatja. Figyelembe veszi a közeli rokon népek és a szomszédos országok hintázáshoz fűződő hagyományait. Megemlíthetjük még T. VUORELA Hanho és kousa (ívásra és mérítésre szolgáló madár alakú faedény) c. cikkét is.

A Szemle rovatokban a Finn Nyelvi Társaságról, működési szabályzatáról, AGRICOLA nyelveművelő tevékenységéről olvashatunk. A III. kötetben O. IKOLA beszámolóját találjuk a budapesti finn-ugor kongresszusról.

Az ismertetések közül T. VUORELANAK „A finnugor népek” c. könyvére hívjuk fel a figyelmet és FOKOS—FUCHS Zürjén szótárának ismertetésére.

Nem állt szándékunkban a három kötet teljes anyagát ismertetni, mivel ez az anyag igen gazdag és sokrétű. Nem is akartunk értékrendet felállítani az egyes cikkek között, hanem csupán ízelítőt adni a kötetek gazdag tartalmából, hogy megismerjük a finn tudományos életnek ezt az új kiadványát, amely már most is jelentős eredményekkel büszkélkedhet, és reméljük, hogy a jövőben is további sikereket könyvelhet el magáénak. A kiadvány impozáns kiállításban, fedőlapján M. AGRICOLA szobráról készített fényképpel jelenik meg. Az egyes cikkek után rövid angol vagy német kivonat olvasható.

NYIRKOS ISTVÁN

A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította SZATHMÁRI ISTVÁN. Gondolat Kiadó, 1961. XVI + 699 l.

A magyar stilisztika fejlődésére igen kedvezőtlenül hatott az a rendelkezés, amely 1934-ben megszüntette a stilisztika tanítását a középiskolákban. Ennek folytán bizonyos pangás volt észlelhető mindaddig, amíg a III. országos magyar nyelvészeti kongresszus 1954-ben napirendre nem tűzte a stílus kérdéseinek megvitatását (vö. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárás-történet. Bp., 1956. Akad. Kiadó, 101). Bár ezután, a várakozás ellenére sem történt azonnal ugrásszerű fejlődés, hatása mégis megmutatkozott. Előbb ZOLNAI BÉLA Nyelv és stílus c. gyűjteménye (Bp., 1957), majd egy, a címénél okvetlenül többet nyújtó egyetemi segédkönyv (A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. Tankönyvkiadó), aztán a Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből (Bp., 1960. Szerkesztette PAIS DEZSŐ) és a Nyelvtan, stílus, szónoklás c. könyv (Bp., 1960. Kossuth Kiadó), valamint a Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának anyaga (Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. Gondolat Kiadó) és most legutóbb A magyar stilisztika útja c. könyv jelent meg, ez utóbbi SZATHMÁRI ISTVÁN gondozásában.

A szerző azt tekinti feladatának, hogy bemutassa a mai magyar stilisztika előzményeit, összefoglalja az elért eredményeket, és végül, hogy perspektívát és segítséget nyújtson a későbbi kutatások számára.

A bevezetésben (V—XVI), a szemelvények által illusztrált fejlődés könnyebb áttekintése végett a stilisztika történetét is felvázolja. Négy korszakot különít el: I. a kezdetektől (kb. a XV. sz.-tól) a XVIII. sz. végéig,

II. a XVIII. sz. végétől a XX. sz. elejéig, III. a XX. sz. elejétől 1954-ig, a III. országos magyar nyelvészeti kongresszusig, IV. 1954-től napjainkig.

Emellett kifejti, hogy az egyes szemelvények válogatásánál a régiek közül azokat a műveket vette figyelembe, amelyek valóban jelentősek a fejlődés folyamatának regisztrálásában, az újabbak közül pedig azokat, amelyek a modern stilisztika felé mutatnak. Ezt az egyébként valóban helyes szempontot azonban — mint írja — több megfontolás keresztelte (uo. VI). Ez a magyarázata annak, hogy nem közöl szemelvényt pl. RÉVAI MIKLÓS Magyar Szép Toll c. művéből. A Kiadó a munka teljes megjelentetését vette tervbe. Nézetünk szerint azonban ez talán mégsem lehetett volna oka egy-egy szemelvény elhagyásának, mivel egyrészt a többi szemelvény is már megjelent műből van kiemelve, másrészt pedig közlés esetén helyesebb képet kaptunk volna a stilisztika fejlődéséről.

A magyar stilisztika útja c. rész (1—361) időrendben mutatja be a tudományág fejlődését. SYLVESTER JÁNOSnak 1541-ben megjelent Új Testamentum-fordítása végéhez illesztett, általában a képes beszédre vonatkozó fejtegetéseiből vett részlettel kezdi a sort. A szemelvények mellett fakszimilákat is közöl a szerző, és rövid, tömör, de találó értékelést ad az íróról, a stilisztika történetében elfoglalt helyéről stb. Hasonló módon mutatja be a GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Grammatikácskájából adott részletet is. Majd időben mintegy másfél évszázadot átugorva, VERSEGHY FERENC Usus aestheticus linguae hungaricae-jének (1817) egy szakaszát olvashatjuk magyar fordításban. SZVORENYI Magyar ékes szókötése (1846) a címben jelölt problémával, az ékes szókötés fogalmával, alkotórészeivel, a tisztasággal és választékos-sággal foglalkozik. A következőkben KULCSÁR ENDRÉnek A magyar stílus c. könyvéből mindenekelőtt a Bevezetést kapjuk, amelynek tárgya a stílus meghatározása. A könyv első részéből a szóképekre, a másodikból pedig a rokon értelmű szavakra vonatkozó részt közli a szerző. Ezt KULCSÁR GYULÁnak A magyaros írásművészet főkérdései c. művének a magyaros szókról és szólásokról írt szakasza követi. A szemelvények végül ZLINSZKY ALADÁRnak, a XX. századi magyar stilisztika legkimagaslóbb alakjának életművéből vett részletekkel zárulnak. Itt találjuk 1914-ben megjelent Stilisztika és verstan c. művét, amely méltán vált alapjává a későbbi stilisztikáknak, és jeles tanulmányait, amelyek valamennyien előbbre vitték a stilisztika kutatásának ügyét (A szóképekről, Petőfi nyelvéről, Érzelekmifejezés a lírában, Művészi hangfestés és hangutánzás).

A jól válogatott szemelvények után jegyzetek állnak (365—416). Jegyzetei pontosak, egyértelműek, rendkívül alaposak és nagyszámúak, úgyhogy a könyv tanulmányozását nagyon megkönnyítik.

A stilisztikai fogalmak lexikona (417—544) igen sok stilisztikai fogalom pontos meghatározását és tömör kifejtését tartalmazza. Címshavai felülmúlják az eddigi irodalmi lexikonok stilisztikai jellegű címszavait, mivel nemcsak az irodalmi — hanem az ún. nyelvi-stilisztikai fogalmakat is magukba foglalják. Ezért kerül ide az alany, igekötők, igenevek, képzők stb. stilisztikai szerepének tárgyalása. Ezenkívül a nyelvhasználat minden fontos kérdését tartalmazza a lexikon szócikkei. A szerző célja tehát valóban több, mint a stilisztikai fogalmak összegezése: segítséget óhajt nyújtani a szépirodalmi művek helyes stilisztikai értékeléséhez, a helyes fogalmazás és szép stílus elsajátításához (417). Ezért ad tanácsot több helyen is az egyes nyelvi-stilisztikai kategóriák használatára vonatkozóan (l. homonímák, számszavak, névmások stb.).

Az egyes szócikkek az illető stilisztikai fogalom idegen nevét, annak eredetét és jelentését, a jelenség meghatározását, megjelenési formáit, fajait, a stílus-hatást stb. is tartalmazzák. Az egyes szócikkeket régibb és újabb íróinktól származó találó idézetekkel látta el a szerző.

Ugyancsak igen hasznos az általa közölt Bibliográfia (545), amely két részre oszlik: I. a stilisztikai fogalmakat tárgyaló magyar nyelvű cikkekre és tanulmányokra, a II. a magyar írók stílusával foglalkozó cikkekre és tanulmányokra.

Az I. részben (547—626) valamennyi stilisztikai és stilisztikai szempontból számottevő nyelvtani fogalom könyvészete megtalálható, olyanoké is, amelyek talán inkább a nyelvművelés területéhez tartoznak (a névelők, használata, igeragozás stb.).

A II. részben bibliográfiát ad azokról az írókról és költőkről, akikről jelentősebb nyelvi-stilisztikai cikkek, tanulmányok jelentek meg. Ez a rész az írói nyelv kutatása szempontjából különösen hasznosnak mondható. Az eddig meglehetősen elhanyagolt írói nyelv kutatásának jelentős föllendülését várhatjuk tőle.

A szerző közli a kötetben feldolgozott nagyszámú folyóirat jegyzékét (683), a rövidítésjegyzékét (685), majd végül a név- és tárgymutatót (687—99).

Az egész könyv felépítésével kapcsolatban hadd említsük meg azt az óhajunkat, hogy jónak látnánk a lexikon és a bibliográfia leválasztását és önálló kötetként való megjelentetését. Ez a megoldás lehetővé tenné az első rész szemelvényeinek szükségszerű kibővítését, és ezáltal még hasznosabb kiadvánnyá válhatna, amely egyformán szolgálhatná az iskolai és egyetemi oktatás ügyét is.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy A magyar stilisztika útja jelentős nyeresége a magyar stilisztikai kutatásnak. Egyfelől összegezése az eddigi kutatásoknak, másfelől pedig bizonyára kiindulópontja lesz a további kutatásoknak, egyáltalán eszköze a stilisztika iránti fokozottabb érdeklődés felkeltésének. A becses könyvet az olvasók szélesebb tábora is haszonnal forgathatja.

NYIRKOS ISTVÁN

PAPP LÁSZLÓ: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp., 1961. Nyelvtudományi Értekezések 25. sz. 228 lap.

Nyelvünk külső és belső történetének egyaránt rendkívül fontos mozanata az a funkcionális változás, mely az addigi — egymás mellett élő — nyelvjárási változatok fölé egy társadalmilag magasabb rendű, az egész nemzetközösség számára egységes, normatív érvényű nyelvváltozatot emel. Bár ennek kialakulását elsősorban társadalmi okok magyarázzák, a „miből?” és „hogyan?” kérdései a belső nyelvi rendszer problémáival is a legszorosabban kapcsolódnak. PAPP LÁSZLÓ szavaival: „Az irodalmi nyelv kialakulása vagy talán helyesebben: a nyelvi egység létrejötte — s ez először az írásban realizálódik, az írott nyelvben fogható meg — bármennyire *külső* nyelvészeti probléma is, mégsem kísérhető nyomon és nem is ábrázolható pusztán művelődéstörténeti vagy irodalomtörténeti vizsgálatokkal és vizsgálatokban. Miből és mivé egységesül a nyelv? Ezt kutatni, erre a kérdésre választ keresni

nyelvészeti feladat . . .” (13). Nyelvünk XVI. századi állapotának vizsgálata nemcsak a közös nemzeti nyelv alakulása miatt nagy fontosságú, hanem azért is — és ez szorosan összefügg az előbbivel —, mert nyelvjárásaink történeti kutatásához is e korból kapunk elegendő mennyiségű hiteles és helyhez rögzíthető feljegyzést.

PAPP LÁSZLÓ neve az utóbbi években szorosan összeforrt a fennálló nyelvjárástörténeti kutatásokkal: XVI. századi nyelvünk legjobb ismerői közé tartozik. Már eddig is imponáló mennyiségű levéltári anyagot tárt fel és közölt e korból, feldolgozásukból számos tanulmányt írt. Önálló kötetet is jelentetett meg „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” (Bp., 1959. NytudÉrt. 19. sz.) címmel: ebben főleg a nyelvjárási sajátságok felderítésének módszeréről értekezik.

Az egységes nemzeti nyelvi norma kialakulását kutatóink egy része a kódexek korára teszi, mások szerint csak a felvilágosodás és a reformkor óta számolhatunk normatív irodalmi és köznyelvvél. Legtöbben mégis a XVI. századot tekintik a nyelvjárások feletti nyelvi norma keletkezési idejének. E tétel tüzetes mikrofilológiai bizonyításában jelentős érdeme van DEME LÁSZLÓ értekezésének: „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” (Bp., 1959. NytudÉrt. 20. sz.). DEME két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése alapján végezte vizsgálódásait. PAPP LÁSZLÓ jelenlegi munkája azon a felismerésen épül, hogy közelebből is szemügyre kell venni a század irattermelő társadalmi rétegeinek nyelvhasználatát, hátha így közelebb férkőzhetünk az alakuló norma gyökereihez. A hagyományokat erősebben követő egyházi iratokat kirekesztve, a főnemesség, a megyei köznemesség, a literátusok, és az íródeákok nyelvi tevékenysége érdemel e szempontból figyelmet. Közülük szerzőnk a deákok rétegét emeli ki, de velük párhuzamosan a többiek nyelvhasználatának sajátosságaira is kitér.

Általános bevezető fejezetében (3—29) az irodalmi nyelv, írott nyelv, köznyelv általános kérdéseivel foglalkozik. A terminológia tisztázásához áttekintést ad a nyelvi egységesülést elvi síkon és konkrét alapon tárgyaló hazai és külföldi szakirodalomról, végül sémába foglalja felfogását a különböző nyelvrétegek egymáshoz való viszonyáról. Eszerint az egységes nemzeti nyelvnek „Van írott és beszélt változata. Írott változatában különbséget kell tennünk az irodalmi (művészi szándékú és formájú) írásbeliség és az irodalmon kívüli (irodalom alatti vagy melletti) írásbeliség között. Beszélt változatában — legalábbis az eszményi állapotot tekintve — meg kell különböztetnünk a földrajzilag nem tagolt köznyelvet és a földrajzilag tagolt nyelvjárásokat. A szakmai nyelvek (csoportnyelvek), mint hogy mind az írott, mind a beszélt nyelvben megtalálhatók, a két fő változat között helyezkednek el, de természetesen nem azonos szinten” (8).

Számba veszi ezután a bevezetés irodalmi nyelvünk kezdeteinek és fejlődésének kérdéseivel foglalkozó újabb szakirodalmunkat, s megállapítja: a tanulmányok egy része a nyelvi egységesülés magasabb távlatából tekinti át e századot, más részük egy-egy nagy tekintélyű író nyelvi hatását igyekszik felmérni. (Saját munkáját az előbbi csoportba sorolja.) A nyugat-európai fejlődés fő típusával ellentétben a magyar irodalmi nyelv kutatói megegyeznek abban, hogy a mi esetünkben nem egyik vagy másik nyelvjárás vált a magasabb funkciójú nyelvváltozat alapjává, hanem ez a legkülönbélebb nyelvjárások vonásainak összegeződéséből jött létre.

Munkája célját így összegezi: „azt vizsgálom, hogy az irodalmon [értsd: szépirodalmon] kívüli írásbeliségnek a literátusoktól, illetőleg a literátus műveltségű személyektől származó XVI. századi emlékei milyennek mutatják e réteg nyelvhasználatát. Az írni-olvasni tudó, de kisebb gyakorlatú, helyhez kötöttebb középnemesi rétegtől származó iratokat csak összehasonlításul vonom be vizsgálatomba” (25).

Munkája során fejtegetéseit és adattárát nem szakítja el: a bemutatott — legalább részben közölt — oklevél, missilis stb. kapcsán mindjárt előtárja mondanivalóját: a lokalizálás, a kéz és fej viszonyának problémáit és magát a nyelvi elemzést. E módszer kétségtelen előnye, hogy minden egyes bemutatott nyelvemlék esetében eleven kapcsolat van a forrás külső körülményeinek, hitelének mérlegelése, valamint a benne mutatkozó nyelvi sajátságok értékelése között. Igaz, így a vizsgálati szempontok újra meg újra felvonnak az olvasó előtt, és merész ívű, nagyvonalú építmény helyett mozaikszerű alkotást kapunk. Mégis, csak helyeselni tudjuk a szerző eljárását: az építőanyag természete szinte kényszerít arra, hogy minden egyes kövecskét külön-külön megforgatva rakjunk helyére. PAPP LÁSZLÓ valóban minden elismerést megérdemlő alapossggal, a felületes szemlélő számára néha szinte már körülményeskedésnek látszó részletezéssel tárgyalja meg forrásait. Aki azonban így nyomon követi fejtegetéseit, lépésről lépésre győződik meg mondanivalójának igazáról, s a könyvet letéve az egésznék a szerkesztési nagyvonalúságát is kiérezheti.

Az egyes iratok nyelvi elemzésének szempontjait úgy állította össze a szerző, hogy a norma jelentkezését főleg hangtani és alaktani kritériumok alapján lehessen megfogni. A kiválasztott két tucatnyi jelenség alapján igyekszik elválasztani egymástól az iratokban a nyelvjárási sajátságokat a nyelvjárásfeletti vonások előfordulásaitól. Szempontjai közt a labiális—illabiális hangviszony több tagja (pl. a szótó *ő*-zése, az ettől elválasztott *tött*, *lött*, *vött*, alakok használata, a suffixumokban és a suffixumok előtti helyzetben mutató *ő*-zés, illetőleg *é*-zés *ő* rovására, *ő* ~ *é* és *ü* (*ü*) ~ *i* (*i*) szembenállás); a zártabb—nyíltabb hangviszony néhány jelensége (*ü*-zés, *ü*-zás; *ó*-zás, *ö*-zés; a *-ből*, *-től*, *-ről* határozóragok magánhangzóinak állapota; zárt *i*-zés, nyílt *é*-zés, zártabb vagy nyíltabb magánhangzók az alanyi és tárgyas igeragozás, illetőleg a birtokos személyragozás bizonyos ragjaiban; stb.); a *-val*, *-vel* rag *v*-jének és a határozott névelő *z*-jének viselkedése a hasonulás szempontjából; a szótagzáró *l*, a hiátus és betöltése stb. szerepel. Vizsgálataiban mérőeszköznek, összehasonlítási alapnak a már bevált megoldást, a mai irodalmi nyelv hangállapotát tekintti, s ez — irodalmi nyelvi normáról lévén szó — mindenképpen jogos.

A nagyrészt saját feltárású konkrét levéltári anyag vizsgálatára térve először a hatósági szolgáltatón kívüli deákok, illetőleg deákos műveltségű literátusok és nemesurak nyelvhasználatát elemzi (30—111). A fejezet tanulmányát, a norma meglétét így szűri le: „a deákok és a velük azonos műveltségű személyek írott nyelve a XVI. század második felében — anyanyelvjárásuktól függetlenül — olyan egyezéseket mutat, amelyek legalább részben a nyelvhez való tudatos viszonyulás eredményének tekinthetők, talán tekinthetők” (83). Érdekes összehasonlítást ad a deák vagy nemesúr, illetőleg egyéb literátus kezéből származó íráskorok nyelvéről: „Az irodalmon kívüli írásbeliségnek deákoktól származó emlékei kevésbé nyelvjárásszerűek ugyan, mint a középnemességtől származók, de bizonyos nyelvjárási sajátságok —

igaz, hogy helyhez nem köthető módon — az ő írásaikban is előfordulnak az esetek egy részében valószínűleg szándékaikkal ellentétben” (106). A fejezetet lezáró összefoglalás a deákok rétegének társadalmi körülményeit, latin és magyar nyelvű írásbeliségük kérdéseit elemzi. Megállapítja: „írott nyelvünk egységének kezdeteit csak itt kereshetjük literátusaink körében és korában. Arról nem ők tehetnek, hanem a magyar történelem mostoha körülményei, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején szinte mindent elölről kellett kezdeni” (108).

Azt, hogy a norma nem egy nyelvjáráshoz köthető, hanem nyelvjárás-közi, történeti oldalról is megtámogatja: „Literátusaink, akik a politikai és háborús események miatt az ország különböző helyeiről egy-egy várban, udvarházban vagy nyugalmasabb városban összekerültek, közvetlenül és kölcsönösen megismerték egymás beszélt és írott nyelvét. Az iskolai írni-olvasni tanulás egységesítő hatása mellett — talán fölött — a deákok nyelvhasználati formájának csiszolásában ez a körülmény: a különböző nyelvjáróterületekhez tartozó deákok közvetlen érintkezése egymással nagyobb jelentőségű lehetett, mint bármi más” (110). A norma kialakulásának ideje a század második fele — ekkor nő meg a magyar nyelvű írásbeliség mennyisége is — megszilárdulásával a század utolsó évtizedeiben számolhatunk.

A könyv másik nagy adatbancoló fejezete a hatósági szolgálatban működő deákok írásgyakorlatát vizsgálja. A polgári hatóságoknál kezelt forrásait időrendben mutatja be (ezek Debrecen, Nagyszőlős, Jászó, Tiszavarsány, Tiszalök és Ungvár hatóságaitól valók), a megyei hatságoktól származókat földrajzi rendben: délről észak, majd nyugat felé haladva. Az előző csoport vizsgálatából azt szűri le, hogy a saját szülővárosának notáriusává váló, helybeli iskolázottságú deák több nyelvjárási sajátosságot ír le vagy hagy benne írásaiban, mint a nagyuraknál szolgáló, szélesebb látókörű, országot járt deák. Hasonló képet fest a megyei írásokról: „A megyei hites notáriusok, bár tisztükből kifolyólag nyilván sokat írnak, magyar nyelvű szövegeikben sokkal kevésbé szakadnak el anyanyelvjárásuk hangállományától, mint azok a deákok, akik — részint műveltségük, részint vándor életmódjuk miatt — kevésbé köthetők egy-egy nyelvjáráshoz, illetőleg írásaikban nem nyelvjárást használnak, hanem egy nyelvjárások fölötti nyelvváltozatot” (196).

E fejezet végén egy-egy pillantást vet még a szerző az erdélyi fejedelmi kancellária, a nádori kancellária, a bécsi haditanács és a budai basák levelezésének magyar nyelvhasználatára is. Záró fejezetében a tanulságokat összegezi (211—27). Hangsúlyozza a norma XVI. század végi meglétéről vallott és bizonyított felfogását. Tüzetesen jellemzi ezt a normát a fentebb már említett nyelvi szempontoknak mostmár az anyag összességére alkalmazásával. Rámutat, hogy bár a norma elsősorban az írott nyelvben jelentkezik, a század vége felé már beszélt nyelvként is számolhatunk vele: „a beszélt nyelv nyelvjárások fölötti egysége is valóság volt azok számára, akik tanulmányaik vagy közéleti forgolódásaik során elsajátított és összeötvöződött magyar nyelven beszéltek” (219).

A norma a deákok írásaiban úgy kezd kifejeződni, mint bizonyos nyelvjárási vonások tudatos kerülése, s ez terjed tovább a deákos műveltségű literátusok, illetőleg főurak és megyei nemesek írásmódjában is. Területileg főként a keleti, északkeleti és középső országrészekben figyelhető meg elterjedése (de azt sem lehet kizárni, hogy a nyugati, dunántúli vidékeken

más norma felé tendált a fejlődés). A vizsgált írásokban jelentkező norma mindenesetre olyan szilárdnak látszik, hogy ha a történelmi helyzet nem akadályozza meg, XVIII—XIX. századi „nemzeti klasszikusainkat készen várta volna a kiművelt és kicsiszolt, az egész magyar néphez szóló egységes magyar nyelv, amely lényeges elemeiben létrejött már a XVI. század ismert nevű és ismeretlen deákjainak gyakorlatában” (226). Ez a felfogás jól összecseng több más kutatónk megállapításával, például GERÉZDI RABÁNÉVAL, akitől szerzőnk is idézi a terminológia tárgyalásakor (12) ezt a mondatot: „Itt van, készen áll a jövő, nagy feladatokra a tudatos, irodalmi magyar nyelv” (Magyar Századok. 1948. 68). Az egymástól távol eső módszerekkel elért azonos végkövetkeztetés mindenképpen emeli az eredmény hitelét.

PAPP LÁSZLÓ módszeres fejtegetései számunkra igen meggyőzőek. Bár — a dolog természetéből eredően — az adatok tömeges áradása nem teszi könnyű olvasmánnyá a munkát, tanulmányozása megéri a fáradságot. A tárgya fő vonalába eső kérdések mellett az anyag kapcsán számos oldalösvényre is kitér, és sok érdekes egyéni meglátást közöl. Így többször szót ejt egy-egy irat hangjelölési problémáiról is, s ezt hiba is lett volna elkerülnie. Tagadja — szerintünk is helyesen —, hogy Károli Gáspár nyelvében, a vizsolyi bibliában abaúji nyelvjárást kell keresnünk: inkább Nagykaroly környékének nyelvjárása az, hiszen Károli már elmúlt harmincéves, mikor Göncre került (89). Elveti azt a felfogást, hogy Debrecenben a XVI. században *ö-ző* nyelvjárás lett volna: inkább csak a török elől menekülő, *ö-ző* betelepülők írásbeli nyelvi hatásával számolhatunk (126—7). Igen érdekesek az északkeleti nyelvjárás XVI. századi *i-ző* gócairól adott feltevései stb.

Megemlítünk végül néhány betűkiesést, amit a szerzőnek már nem volt módja kijavítani: forrásanya e h.: forrásanyag (7); tömeg e h.: tömegesebb (14); mit történt e h.: mi történt (16); és e h.: én (20); mindeképpen e h.: mindenképpen (69); gyakorlóságának e h.: gyakorlatlanságának (87); anyanyelvjárást e h.: anyanyelvjárását (145); Semjéből e h.: Semjénből (220); stb.

Mindent egybevetve, PAPP LÁSZLÓ szép kötetét méltán sorolhatjuk mind nyelvjárástörténeti célú, mind irodalmi nyelvünket tárgyaló tanulmányaink legjobb eredményei közé.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

CLAUS JÜRGEN HUTTERER [Hutterer Miklós] Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung (A magyarországi német nyelvjáráskutatás története) Berlin, 1960. Akademie-Verlag. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 106. Heft. 1. — 96 l.

A magyarországi nem magyar nyelvjáráskutatásban az utolsó évtizedben elsősorban a szláv tájszólások vizsgálatának területén láttunk eredményeket. A hazai német dialektológia látszólag megtorpant. Most a Moszkvában és Lipcseben iskolázott Hutterer Miklósnak és másoknak a munkássága új korszak kezdetét jelenti. Remélhetőleg ez a korszak mentes lesz az előzőknek közismerten kedvezőtlen oldalaitól.

Hutterernek nagyobb szabású, sajtóban levő disszertációja a dunántúli középhegység német nyelvjárásait vizsgálja, részben atlaszmódszerrel. Ő és

mások tervbe vették a többi vidék német anyagának tudományos vizsgálatát is. Ez a tanulmánya voltaképpen a további vizsgálatok tudománytörténeti alapja kíván lenni; az a keret, amelybe beleágyazódhat a jelen és a jövő hazai német nyelvjáráskutatása.

A könyveske öt részre oszlik. Az első rövidre fogott településtörténeti áttekintés: a honfoglalás és államalapítás; a magyar középkor; a török háborúk utáni telepítések; s a XVIII.—XIX. századi kolonizáció tömör összefoglalása. (A dolog természeténél fogva a mai Magyarország határain kívül eső területek német településeink történetét is érinti.)¹ A II.—IV. rész magának a kutatásnak a történetét mutatja be: a II. a középkor, a humanizmus és a felvilágosodás korát; a III. rész a XIX. századi föllendülést; a IV. rész pedig a XX. századbeli kifejlődést. Az V. rész az eredményeket és a feladatokat összegezi. Témájánál fogva rövidebb a II. és a III. rész: megbízható tudománytörténeti áttekintés. Valószínűleg több érintkezőponton gazdagítani fogja a magyar nyelvjáráskutatás és filológia történetét is.

A modern kutatások gyökere a XIX. század második felébe nyúlik vissza. Ekkor indul meg a Szepességen és a szászságon kívül (Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch) a mai Magyarország területén is a kutatás. A XX. századról szóló rész a teljesség igényével és kritikailag veszi számba az idevágó műveket. A kutatókat az egyes egyetemi tanszékek körül kibontakozó iskolák szerint csoportosítja: a budapestin kívül a szegedi, a debreceni, a pécsi és a kolozsvári germanisztikai, illetőleg német tanszékek foglalkoztak a magyarországi német nyelvjárásokkal. (A XX. században a Magyarország határain kívül eső német nyelvjárások kutatásával természetesen nem foglalkozik.)

A nem német nyelvészt az V., az összefoglaló rész érdekli leginkább. A magyarországi német nyelvjáráskutatás fejlődése módszertanilag is tanulságos. Legelőször történeti segédtudományként csupán a legrégebbi településekkel foglalkozott. Az „Urheimat” (német őshaza) problematikája Szepességen és a szász vidéken kívül hosszú időre meghatározta az egész magyarországi német dialektológia és néprajz jellegét. Még a WENKER-atlasz izoglosszáinak felhasználása is csak módszertanilag finomította ezt a tevékenységet. Az alapkoncepció hibás és egyoldalú volt. Nem vették figyelembe, hogy a német települések élő nyelvi alakulatok, nem pedig megkövesedett nyelvtörténeti múzeumok. A különféle eredetű települések nyelve is fejlődött, a szomszédos német nyelvjárásokkal és a német köznyelvvél kapcsolatba került; nem maradt érintetlen a környező magyar és más nyelvjárásoktól sem.

Hutterer bírálatából egy korszerű és sokoldalú dinamikus nyelvszemlélet bontakozik ki, amely a történeti és földrajzi elv mellett a korszerű dialektológiának és lingvisztikának szinte valamennyi szempontját felhasználja a kutatási terv kialakításában s remélhetőleg magában a kutatásban is. A módszertani tanulságok között első helyet a korszerű komplex nyelvjárás-kutatási módszer foglalja el, amely az őshaza kutatása helyett a települési egységek sokoldalú és dinamikus leírását igényli. További követelmények a német kutatással való kapcsolatok mellett a magyar dialektológiával való

¹ A romániai szász nyelvjárások történetére és problematikájára nézve jó összefoglalás az ugyanabban a sorozatban megjelent következő mű: KARL KURT KLEIN—HELMUT PROTZE—HELMUT KLIMA: Siebenbürgische Mundarten [Erdélyi (német) nyelvjárások.] Berlin, 1959. Band 104, Heft 3.

szoros együttműködés, a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata. A mindenoldalú kutatás során Hutterer igényli a nyelvészociológia kategóriáinak figyelembevételét mind a szinkroniában, mind pedig a diakroniában. Végül az egyoldalúan hangtörténeti kutatások mellett hangsúlyozza a leíró fonológiai, a grammatikai és a lexikális vizsgálatok fontosságát. Talán csak a tipológiai (rendszer-tani) kutatások igényével, meg a szövegkiadásokkal egészíthetnénk ki gazdag programját.

A gyakorlati (és részben már megkezdett) feladatok Hutterer felsorolásában a következők: 1. a három nagyobb német nyelvű területnek (Nyugat-Magyarország, a Magyar Középhegység, a Dél-Duna két oldala) nyelv-atlasza; 2. magyarországi német nyelvjárási szótár; 3. falu-, illetőleg táj-monográfiák, mégpedig nemcsak a parasztnyelvjárások, hanem más magyarországi német foglalkozási ágak, illetőleg zsargonok nyelvére kiterjedően; nem maradhatnak ki a hazai jiddis, valamint a cigány-német dialektusok sem; 4. nyelvtörténeti munkálatok, mindenek előtt a Mollay Károly által már megkezdett magyarországi korai újfelnémet szótár, továbbá onomasztikai vizsgálatok; 5. végül bibliográfiai munka; főleg a felszabadulás előtti művek összegezése.

A program igen biztató. A magyar dialektológia és a magyar filológia számára egyáltalában nem közömbös, hogy megfelelő színvonalú és megfelelő szellemű német nyelvjáráskutatással tudjon együttműködni. Éppen ezért várjuk a Hutterer hasznos könyvében felvázolt gazdag program eredményeit.

SZÉPE GYÖRGY

Nyelvjárási adatok

Szövegek a Csallóközből (Szlovákia)

Az alábbi nyelvjárási szövegeket szülőfalumból, a csallóközi Sipos-amadékarcsáról gyűjtöttem. Szülőfalum egyike a dunaszerdahelyi járásban, a járási székhelytől déli irányban 5 km-re fekvő 12 Karcsának. A legutóbbi községrendezés után (1946) hat Karcsa egy községnek számít. Az egyes községek, illetve települések közel fekszenek egymáshoz — nyelvükben nem észleltem semmilyen eltérést. Szülőfalum, Siposkarcsa egyike a délebbre fekvő hat Karcsának. (A hat Karcsa neve: 1. Amadé-, 2. Sipos-, 3. Pinke-, 4. Móroc-, 5. Göncöl- és 6. Egyházkarcsa.) A község neve hivatalosan Kostolné Kračany — magyarul: Egyházkarcsa.

A lakosság száma viszonylag kicsi. A legutóbbi népszámláláskor (1960) 980 lakost számláltak össze. A község lakossága színmagyar, így tehát az érintkezési nyelv a magyar. Vallási megoszlás nincsen, a község római katolikus.

Fő foglalkozás a földművelés, de a lakosság 15 százaléka már az iparban helyezkedett el (lengyár, építkezési vállalat, közlekedés). A község és környékének nyelvét jól ismerem. Gyűjtésemet magnetofonnal végeztem. Igyekeztem különböző korú adatközlőket megszólaltatni, hogy tisztább képet adjak a község nyelvjárájáról.

1. A cigány meg az eső

Szárosság vót. A cigány is kírte a esőt.

— *Istenēm, istenēm, — aszongya — má ha máshová nēm, há csak a én földemre essēm!*

Há persze, mikor ēkezdeēt esnyi, akkor mēg jég esētt. Akkor mēg eszt kijábato :

— *Sērte szīt uрам, sērte szīt, mindēnkijére!*

Elmondta Gódány Elek, pinkekarcsai lakos. Foglalkozása: földműves (szövetkezeti tag). Iskolai végzettsége: 7 elemi. Kora: 59 év. Természete humoros, adomázó. — 1961. július 18.

2. A nőülés

Ėccēri legíny is nōsūnyi akart. Há ótán má vót nēki ēgy lejá kilesve — hogy ahová ē fog mēnnyi, nos mēkkíri. Há ott is tutták, hoty fog mēnnyi a legíny lejānkíróbe, há ott is ēsszehortak mindēnfēle gāzdásági szērēkēt, fogast, jármot, mindēnfēlit a udvāra, hotyhá nagyobb gāzdáság mutatkozzon : de viszont a legíny is

évitte véle a szolgáját, hogy am még maj mindig nagyíjjon. Hotyhá őnála is nagy-gázdaság van.

Há otán beméntek ugyi, asztáho ütek, ot vót két násznagy is, ásztán a lejá is ott üt, mindén... Dehá a vőleginy úr csak nēm vette le ja sápkáját. Annak csak a fejim vót folvást. Éccércsak a lejánnok a násznaggya főlzállal, hogy: — "Végge le vőleginy úr a sápkát a fejrü!" — Asz nēm vészem le, mer éty kis porsánás van a fejemén!"

A szógájjo még ráfeléte, hogy :

— Nem igaz, — aszongya —, csupa seb a feje!

3. Hova lett a „csikmák”!

A gázdánok vót éty fija, de oja igén gyüge gyerek vót, igén göbögyü vót. Nos, mindig a ágylábbo üdögét. Otán ojan naty feje vót csak nekije, mēk tudomisen, igén hibás vót.

Üdögét ott a ágylábbo, há attak nekije mindig ojan kicsim pohárbú naty kánállú énnyi. Mindig azon izét (hogy) :

— „Éé, ijen csudát sē láttom, kicsim pohár, naty kánál. Éé, ijen csudát sē láttom, kicsim pohár naty kánál”.

Otám vótak neki (a gázdánok) kászásai, hét kászás. Kint vótak azok mēg a hátárbo — há főzöt mákoscsikmákat a zasszon. Há, azelőtt úcs csinátok, hotyhá kifőztik a tészát, hogy ē nē hüjjön, betēttik natytálbo, otán letakarták, beletēttik a ágybo. Hogy ottam megmarad melegēn.

Hazagyönnek a kászások, há meleg lēgyēn a csikmák. Ē nē lēgyēn hüve. Nos, addigra mēg ez a göbögyü gyerek, az mēg mēgētte a csikmákat.

Há, mēggyönnek a kászások, mongyák nekije, hoty há mosmá tessik begyönnyi, vacsoráro. Nos, elő ákárják vēnnyi a naty tál csikmákat — éty szál se vót.

— Há, — kérdik a göbögyü gyerektü, hotyhá, „Há, hová lētt a csikmák? Te it vótá, nēm tutad”. Aszongya :

— Ēm mēgēttem! Ēn nyēm tuttam sötídbe, hogy mennyi vót! Mim mēg-ēttem!

Hét kászásnok a csikmákját mim mēgētte. Nēm tutta, hogy mennyi vót.

Elmondta a 2. és 3. szöveget özv. Gódány Lászlóné Tóth Julianna, 56 éves, háztartásbeli. Iskolai végzettsége: 5 oszt. elemi. Pinkekarcsai lakos — 1961. június 19.

4. A foghúzás

Pozsomba szógátom tizēhadba vaty tizēhédbe. Fájt a fogam. Há nēm tuttam, hogy micsinájok, há nēm tudom ē, nēm vót-e beteksegilzō — csak nēm mēntem fogat húzatnyi. Éccércsak aszonták az urak, hotyhá :

— Ēmēhet nēni, itte nēm kō oja sokat fizetnyi, a bártokná. Irgalmasokná. Ottan izétem, fogat húzattam.

Há, gyöttek ki onnq sokan, mindēnki há oja sírásossan gyöt ki — há én úty fitem bemēnnyi, há micsinánok itt a emberrē, hogy mindēnki sír?

Bemēntem. Akkor leütem oja alacsony kisszēkre, hogy a lēhetēt talán tizēnöt centi, az a kisszék. Oja alacso vót. Akkor le köllött ünyi a alacso szēkre. Akkor a bárt a lábo közé fokta ja fejemēt teljesse, noshá úgy ráncigáto a fogamot. — Há, azír vót ója naty keserves fokhúzás, hoty sē inekcijó nēm vót, sēmmi, há csak, csak úgy izéte, sniccēt ki nēm ráncigáto, há addig ráncigáto ja... fájt a

fogam. Há otán kigyöttem, én is csak sirtam nohá . . . há osztám meglétt a fokhúzás. Há, örütem neki mégis, mer há mékszüntem . . . héthéti fájdolomtú má mékszüntem . . .

Elmondta özv. Sajdik Jánosné, 67 éves, háztartásbeli, iskolai végzettsége 4 osztály elemi. Sípokarca, 1961. július 9.

5. A cigány és a pap

Éccer elmént a cigá misére. Ahoty hāgassa ott a misét, elősször a prédikáció — plébános úr elkezdēt prédikányi árú, hotyha isten akarja, kapanyél is elsül. Há jó, cigány eszt megjegyészte magának.

Éccer, többek között, kápágot kint (a cigány) a kukoricázsbó, lássó ám, hogy a plébános úr is gyön ára puskávú vádásznyi. A kukoricázsbú mēk kiugrott a nyúl. A pap ráfokta a puskát — cigá mēg a kapanyelet.

Há persze, ugyi, a pap lelütte a nyúlai — de a cigá a is durrantott ēggyet, nos futott a nyúl felé. Ugyi, a cigá jobban tudot futnyi, az irt oda előbb a nyúlho. Fōlkapta.

Aszongya neki a plébános úr, hōu

— Hé, mit akarsz cigány?

— Mit akarnik? Há én lüttem le a nyúlai!

Há, pap mongya neki :

— Bolond vagy, cigány, kapanyéllē csak nēm lehet lelünnyi!

— Jáj, há nēm a tisztelendő úr prédikáto : „ha az isten is akarja, a kapanyél is ēsül!” Há, enyim most ēsüt!

Jó, nēm tuttak megjegyyeznyi, mer ēggyik a maga igazát álította, a másik szintē. Vigre abba ēggyeszek mēg, hogy amēllik szébbet ámodik, azé lēs a nyúl. De mēg aszt ēdōntik, addig ugyi a cigá elviszi a nyúlai haza.

Há úgy is lēt. Cigá elvitte a nyúlai : nohá hoty hazavitte, minnyá mēg is nyúszta. Vacsoráro mēg is főzette a feleségivē. Há jó, úgy ētēt a íjjē, másnap rōggē találkoznak. Aszongya a plébános a cigánnok :

— No cigá, mit ámodt?

— Jaj, — aszongya — csak mongya el a tisztelendő úr előre, hogy mit ámodott!

— No jó va cigá — aszongya — elmondom, hogy mit ámodtam. Aszt ámodtam, hogy misésztem, igēn sok níp vót a templomba, te is ot vót, cigány. Éccercsak a égbū legyōttek írtem a angyalok, nos itt a sok níp előt fōlvittek a mēnnyegbe.

Asz mongya ēre a cigá :

— Jaj, — aszongya — igaz, plébános úr, én is láttom, gondútam : ennek má nyúl úty sē kō, — osztá mēgēttem a nyúlai.

6. Éccer Zsemle János Rostás Ferivē a Rītēn sētágottak. Ahoty sētának, a János meglát ēgy nyúlai a bārázdábo.

— No Feri, eszt mēk köllene fognyi, mer igē szíp nyúl.

Há bekerítettik ugyi. Nos, oja szerēncsējük vót, hogy mēk tutták a nyúlai fognyi.

Hazahozzák, há persze János vót a mestēr — mēgnyúszta a nyúlai.

— No Feri, mosmá mēkfelezzük.

El is felesztik, há Jánosnak a ēbeszūllise szerint a nyúl akkora vót, hogy ő ja felibū adott a szomszidoknak, ēggyiknek — másiknak, jōbárátoknak, kinek kilót,

kinek kétkilót, még maguknak is annyi maradt, hogy éty hétig aszt éttik. Akkor annyira megunták, hogy a többit é köllöd dobnyi.

Elmondta (az 5. és 6. sz. szöveget) Gódány László, szövetkezeti tag, 29 éves. Iskolai végzettsége: 4 elemi + 2 osztály polgári iskola. Pinkekarcsai lakos. — 1961. július 9.

Gyűjtötte: SOMOGYI MÁTYÁS

Tájszavak Balmazújvárosról

abárol : valamit nagyjából megfőz. *Kását abárolok a húrkába.*

ablakkarika : ablaküveg, ablaktábla

abriktől : ráncbaszed, megfenyít, testi fenyítéssel fegyelmez.

Abriktojja meg tanító úr eszt a gyereket!

acatól : az aszottat kiszedi a búzából: *Kimentek a fődre acatolni.*

acci~accide : add ide!

acsärkodik : ordít, kiabál, magából kikelve. *Nizzítek mán, mír acsärkodik az a gyerek!*

ácsingóúzik : áhítozik, sóvárogva vágyakozik. *Ety kizs gyümöűcsre ácsingóúzik mindig.*

ád : ad. *Eriggy csak oda, majd ád a néjked!*

agyärkodik : ellenségeskedik. *Állandójan agyärkodik rám.*

agyvígyez : gyermeki csapatjátékoknál a két csapatkapitány szembe áll, és választás által döntik el, hogy melyik gyermek melyik csapatba kerül. Az egyik kapitány így szól: „Adj!”, a másik válasza: „Vigy!” —, s erre egyet választ. Azután a másik fél ugyanígy választ.

átyfű : az ágy fej felőli része

agyusztál : 1. megjavít vagy átalakít. *Gyaponyi úr, agyusztájja meg nekem eszt a bakkancsol!* 2. elver, eldönget. *Ott agyusztálta a fiját az uccán.*

ajjé : indulatszó. *Ajjé, mék csak a kéjné!*

ajtóhúzóú : ajtókilincs

ajjűűd : mélyebb fekvésű föld. *Job vűűt az idén a buza az ajjűűdbe.*

ajtólöűű : ajtóretesz

ákácfa~ákácakafa : akác

akkurátus : rendszerető, pontos (ember)

akól : a disznó kifutója

alávvalóú : hitvány, semmirekellő. *Alávvalóú vagy az alávvalóúnál!*

álhatnéjék : álmos

áljaz : szalmát hint a jószág alá

álkapca : állkapocs

álkonyodat : alkonyat

álkotmány : készítmény

álpári : közönséges viselkedésű. *Elig álpári embër vűűt am mindig.*

álsóú : alsóruha. *Nem vettem álsóút ebbe a melegbe.*

améjék : amelyik

áncvájra : egykettőre. *Áncvájra összecsaptuk a dőugot.*
ángxó~ángxyi : az ágy beceneve
annyok : a feleség megszólítása
ápertén : nyíltan. *Megmondom kerek ápertén, hogy . .*
apjok~apjukom : a férj kedveskedő neve
apogjat : elsirat, sirató éneket mond felette
árvagané : a mezőn, legelőn felszedett száraz trágya
árvahodik : úgy érzi magát, mint egy árva. *Úgy el vagyok árvahodva.*
ászló : zászló
átajjába : általában. *Az idén a tengeri átajjába mekfizetett.*
átalellembe : szemben. *Julisék átalellembe laknak.*
átalólvás : végigolvas. *Átalólvastam az egész könyvet.*
átalugrik : átsiet. *Átalugrok már nagyapámékho, megnízem, hogy vannak.*
babrás : pepecselő. *Nagyom babrás munka az órásság.*
bábuzik : játékabával játszik
bábakokas : tenyésztésre nem alkalmas kakas
bábaszárka : gébics
badár : csinos, szép, gyorsan futó (ló); lónév is
bádóg : vizeskanna bádógból
baggadozik : akadozva olvas
bajné : bajonett, szurony
bakafántos : kötekedő, akadékoskodó. *Bakafántos asszony ez a Kecskés ángyom.*
bakarasz : a hüvelyk és mutatóujj közt mért arasz
Bálintország : Hajdúszoboszló gúnyneve, mert a múlt század derekán és másod-
 dik felében sok volt ott a Bálint keresztnévű férfi.
bankahiten él : házasság nélkül együtt él
bárkó : répabogár
baszkóyodik : bajlódik
baszskurál : hozzápiszkál valamihez. *Ne baszskuráld azt az óyrát, mért elromlik!*
bébülléir : mindenhez értő, kontárkodó ezeremester
bebőröddzik : bebőröződik, megfagy a felszíne (a víznek)
becsömöszöl : betömköd
becsudálkozik : berúg, lerészegedik
begyes : melles, fejlett keblű (lány)
beleizeledik : kedvet kap hozzá. *Elép hálgtatott, óyt ű is beleizeledett a beszidbe.*
belekeve : belepiszkol. *Nizzítek már azt a gyereket, én úty sėjtem, hogy bele-
 kevert a nadrágjába.*
belekozmásodik : beleszeret (tréf.). *Belekozmásodott arrólkton a papék szóúgálóy-
 jába, ahogy meglátta.*
beleszuszakol : belegyömöszöl
bélpoklos : nagyevő
bélvilág : valaminek a belső mérete. *Mennyi lehet ennek a háznak (=szobának)
 a bélvilága?*
bepilléddzik : réteg keletkezik felette. *Bepilléddzett a víz.*
bepofáz : befal. *Haggyál már ety kicsit néikem is, eleget bepofásztál már belőülle!*
bércencei szilva : a besztercei szilva egy fajtája, mely az első világháború
 táján volt kedves lekvárnak való szilva Újvároson. A bódi szilva mellett
 ebből volt a legtöbb a piacon.
berena : 1. borona, 2. (rég.) kerítés
beretva : borotva

bērhēl : elhány-vet. *Hová bērhēllétek el a pipámat?*
bíjogoz : bélyegez, jellel lát el. *Megbíjogostattam a gujasi teheneket.*
billeng : a néhány szemből álló szőlőfürt
bitangöl : csavarog. *Elbitangölt ez a jószág a böszörményi határba.*
biztalan : nem bizonyos, bizonytalan
bizgat : felpiszkál, felbiztat
bizserikél : viszket, bizsereg. *Bizserikél a lábom.*
bocskörszj : az első világháború alatt a gyermekek részére készült fekete bakancsfűzőhöz hasonló édeskés cukor
bodon : a kút fával kibélelt része
bolondoskodik : mókázik, tréfál
bónyál : göngyöl, bepólyál. *Ne bónyáld annyira aszt a gyereket!*
borítás : nagyobb folt a ruhán. *Tettem erre az újjasra egy borítást, birja még valameddig.*
börnyű (börnya) : borjú
botos : (rég.) harisnya
bököny : bükköny
bönggyöli : gömbölyű, testes. *Ez a Mari mindig ojam bönggyöli vóyt jány korába.*
brúgőu : nagybőgő
budi : árnyékszék
bugyborikos : buborékos. *Bugyborikos esőu esik.*
bumfordi : bárdolatlan, darabos. *Nem tudom, hova tette a szemit, hogy ehe a bumfordiho ment felesigül.*
bundáségér : fánkhöz hasonló tésztaanyagból kanállal szaggatott tészta, melynek a közepén aszaltszilva van, zsírban sütik ki
cábár : gondozatlan külsejű
caflat : jár-kél céltalanul, csatangol. *Egisz nap oda caflat.*
cakompak : egészen. *Összefogdosták a nípet cakompak.*
canga : rosszféle, kikapós nő. *Nizzítek mán a vin cangát, hoty kiöütözött!*
cémér : a bigejátéknál az első elütés. (A latin „semel” szóból származik, amit az is bizonyít, hogy a második ütés neve *biksz* [bis], a harmadiké *tér*.)
cibak : kétszersült (katonaviselt emberek emlegetik)
cibere : zsírtalanul, habarással készült szegényes leves
cigányhāl : ebihal
cigere : a bigéhez hasonló társasjáték, melyet a felnőtt legények egészen a XIX. század végéig játszottak. (Ma már csak a legidősebbek emlékeznek rá.)
cigeretta : cigaretta
cobák : olyan combesont, amelyen kevés hús van
cocóuzik : valakinek a térdén lovagol
col : hüvelyk
culáp : cölöp, oszlop
curikk : lovat visszaterelő sző
csājböukos : hóbotos, bolondos. *Nem lehet csudálkozni rájta, világuiletibe csājböukos ember vóyt.*
csājla : kajla. *Tedd le aszt a csājla kalapot!*
csatít : lármásan veszekszik (inkább asszonyra mondják). *Egisz nap ott csatít.*
csatorál : lármásan szócsatát folytat
csescsesfaros : jól fejlett (nő)
cseléd : (rég.) gyermek
cselleng : céltalanul jár-kél, csavarog

csepegő : a házeresznek az a része, ahol az eső lecsepeg. *Annyi esze van, hogy nem áll a csepegő alá, ha esik.*
cseplezháj : csipkeszerű sertésháj
cseppség : a kisgyermek becéző neve
csérget : karikás ostonnal kongat, vagyis a fej felett körbeforgatott karikást hirtelen visszarántja, és az hatalmas hangot ad.
csesz : érint. *A bige cseszte a bigebotot*
csicseribórsó : a borsó egy fajtája
csicsés : szép, csinos; inkább gyermeknyelvben használt szó, de tréfásan felnőttek is használják
csicsóyka : krumplihoz hasonló gumós növény, a gyermekek kedves csemegéje
csida : a csikó gyermeknyelvi neve. *csida-csida!* csikót hívogató szó.
csigér : savanyú bor
csihari : nyavalyatörés. *Majd rámjött a csihari. Tőri a csihari.*
csike-csike : csirkehívogató
csikóúfog : tejfog, a gyermek első fogai
csillagvilág : csillagfény
csimbók : sárkolonc a sertés szőrén
csináltút : köves út
csináltvirág : művirág
csipkedett~csipkettészta : ujjal csipkedett tészta, melyet levesbe használnak
csipri-csupri : apró-cseprő
csiri-biri : aprócska, aprócseprő
csizma : csizma
csóvcsa : gyermek részére „előragott” étel
csóvcsál : csecsemőnek előre megrág valamit. *Csóvcsájjatok már annak a gyerekeknek, mért kiríja a lelkét!*
csokány : kocsi
csompólgat : sokáig tartogat. *Ot csompólgatom már dől óta eszt a kis útélt.*
csőrbacsik : hiányos fogú gyerek
csoszogó : papucs
csóvva : egy marék szalmából gyűrt csomó, amivel alagyújtanak, de jelent egy ásonyomnyi vagy több ásonyomnyi kidobott földet is, mely határjelül szolgál; vagy csóvát löknek egy olyan útra, ahol tilossá akarják tenni az átjárást.
csőrmelik : törmelék
csőszköl : dörzsöl. *Meddik csőszkölöd még aszt a padlóút?*
csőszmók : apró ember
csősztet : lábát a földön súrolva jár. *Ne csősztesz itt-körülüttem, mért eltöröm a lábod!*
csucsújgat : dédelget
csuháj : a tengeri héja
csuhegyes, csucsuhegyes : csucsos hegyű. *Csuhegyes kalap.*
csúnyság : genny. *Kivákták a géváját, rengeteg csúnyság jött ki belőülle.*
csupór : bögre
csutak : összefogott szalma, vagy tengerihéj, melyet legtöbbször súrolásra használnak
csutakföld : olyan föld, melyen előző évben tengeri volt
csüddzik : csőzik (a tengeri)
csűrök : görcs, csomó, kötélcsűrök.

VARGA ANTAL

Szatmárcseke földrajzi nevei

Szatmárcseke Szatmár megye fehérgyarmati járásában, a Tisza partján fekszik. Ősi nemesi község : a Kölcey és Kende családokon kívül számos kisközségnek is birtoka volt hatezer holdat meghaladó határában. Az első róla szóló adatok a XII. századból valók. Lakói mindig magyarok voltak: a török és kuruc idők pusztításai után volt némi beszivárgás a nyári munkákra lejáró szlovákok megtelepüléséből. Ezek teljesen elmagyarosodtak, ma már csak vallásukban különböznek az ősi református lakosságtól. Régebben nevezetes hely volt: megyegyűlést is tartottak benne. Igazi fejlődése mégis csak a felszabadulás után indult meg, ekkor kapott villanyt, mozit, járdát stb. Lakosainak száma 1956-ban 2126 volt, ezeknek 81,7%-a földműves (1958-as adat). Határát a Tisza és a Túr szabályozása előtt sokszor borította árvíz. A szomszéd községek: Tizsakóród, Kölcese, Túristvándi és Magyar. Északi oldalon a Tisza egyben országhatár is. Nyelvileg a tiszaháti nyelvjáráshoz tartozik, sok vonása megegyezik a Szamoshatéval (vö. CSÜRY BÁLINT: MNy. XXV, 11). Helynevei közül néhányat közölt SZABÓ IMRE (Nyr. XXVI, 287).

U t c a n e v e k : *Alvég* (ma hivatalosan: Kölcey utca), *Bákány* (dűlőnévből, amely talán összefügg a *bákány* 'kákabunkó' szóval vö. SzamSz.), *Cigésdör~Cigántelep* (lakóiról; ma hivatalosan Rákóczi utca), *Csipa* (hivatalosan Vasvári Pál utca, de a hivatalos neveket nemigen használják), *Éger ucca* (a *Nagyégeróvdál* nevű dűlő irányába esik, hivatalosan Kossuth utca), *Félvég*, *Homvéd ucca* (itt van a határőr laktanya), *Kende udvár* (a volt kastély parkjában épült falurész), *Kistanya* vagy *Tibörtanya* (tanya volt), *Nagyarint* (új utca a Nagyrának vívó út mentén), *Nemes ucca* (a *Félvég* régebbi hivatalos neve: valóban nemesek lakták), *Petőőfi ucca* (a *Félvég* mai hivatalos neve: kezd terjedni), *Potyokpárt*, *Rózsza ucca*, *Sikátör* (az *Alvéget* és az *Éger* utcát összekötő keskeny köz), *Temetőő ucca* (oda vezet), *Újsdör* (a Bákány leggyakoribb neve), *Vakszeg* (hivatalosan Dózsa György utca), *Zöldán tanya* (ma már inkább belterület); *Szűdzs Béni gödri* (gödör, a Sz. B. földjén volt), *Tóu* (áradásvájtja mélyedése a falu közepén; csak esőzésekor vizes).

Határ rész nevek :¹ **Alcher* (vö. MAKSAI: A Középkori Szatmár megye 123, *Cser* patak ma is van), *Áj* (holt Tisza-meder, esőzésekor vízállásos), *Ásódandcka* (a Dancka része), *Békástó* sz., r. (lapos, részben vizes hely), *Binderszeg* e. (A Túr egy kanyarodásában, *szeg*-ében van. Ilyen család ma nincs a faluban), *Biróújéj* sz. (foglalkozás- vagy családnévből), *Birtokoskut* (egy útszéli itatókút), *Csekeji szeg* (a Tisza szovjet oldalán van, régen ide tartozott vö. SZABÓ: Nyr. XXVI, 287), *Csér* p. (az öregek nyelvében ma is néha: *csēr* 'csermely, patak'), *Cserhát* sz., e., **Cserhid tanya* (vö. BOROVSKY: Szatmár megye 50), *Csérszárazza* sz. (egy *csēr* mellé esik), **Chern* (fluvius: egy adat 1345-ből MAKSAI-nál i. h.), *Csikóúkarám tájéka* sz. (inkább körülírás jellegű. „Vőut ott ecs csikóúkarám, a Kölceji Ákosé. Husz-hárminc éve még megvőut”), *Csonkás* e., sz. (a kihalt erdő neve gyakran ez a környéken), *Csönyya* sz., *Dancka* sz., *Deje* vagy *Dejetag* sz., e.; *Déjnes* sz. (birtokosáról, Kölcey Dénesről), *Dobólapossa* sz., r.; *Duszkarekettye* e. (MAKSAI 1509-ből említi egy

¹ A teljesség kedvéért más forrásokból átvett, ma már nem élő neveket az előbbik tett csillaggal különböztetem meg a ma is használatosaktól. Az egyes nevek utáni rövidítés a művelési jellegre utal : á.: árok, e.: erdő, fr.: folyórész, gyü.: gyümölcsös, h.: híd, l.: legelő, p.: patak, r.: rét, kaszáló, sz.: szántó, t.: tanya.

túristvándi Duszka családot: i. m. 150), *Erdő* e. (összefoglaló név), *Eszenyő* e., t. ~ *Eszenyő tanya* ~ *Eszenyőji telep* (régén *Jezenew* vö. MAKSAI i. m. 123), *Farkasverem* sz. (a régi verem környéke), *Fekete necse* (fás ártérresztet), *Felsődancsa* sz. (a Dancsa része), *Févégesi kétékajja* sz., *Foglár* sz. (vö. SzamSz.: *foglár* 'a falu közelében kimért toldás a tagosított birtokhoz, toldalék szántóföld'), *Foglárpatak* r. (a Foglárban egy lapály), *Gácsa* sz., gyü., *Gazdák tóköze* sz. (ellentétben az uradalmi résszel), *Gulácsi-féle ökörléglő* l. (volt tulajdonosáról), *Halábori szeg* sz., t. (régén Haláborba valóké volt), **Holtiszhát* (SZABÓ említi i. h., ma nemigen mondják, nem körülhatárolható), *Hosszu* sz. (hosszú parcelláiról), *Hosszurekettje* e. ("Érdőnrész, hosszan élnyulló, lektőb benne a rekettje"), *Idamajor* t. ("A Kende Béla felesége Frájjézer Ida vóyt, árú neveszték el"), *Igényet* tábla sz. ("Ezerkilésszázhusz körül kiosztot föld"), *Írgóuszeg* sz. **Írtás* (SZABÓ említi: i. h. ma nem él), *Kandlis* á. (átmenőben a közszó és tulajdonnév között), *Kandlishát* sz. (félig még alkalmi jellegű), *Katályikus kistag* sz. (az egyházé volt), *Katályikus paptag* sz. (a pap járandósága volt), *Katályikus tanítótag* sz. (a tanító járandósága volt), *Kende major* t. (egykori tulajdonosáról), *Keskeny* ~ *Keskenytag* sz. (hosszú, keskeny parcellák), másképpen: *Kölceseji-féle keskenytag* (régí gazdájáról), *Kisfizes* sz., e. (fűzfás), *Kisrekesz* sz., *Kisrekesztanya* t. (a Kisrekeszben), *Kisszeg* sz., *Kőúródi föld* sz. (csekeiek tulajdona Tiszakóród határában), *Kölceseji Ákos-féle tanya* t. (gazdájáról), *Kölceseji-féle tóköz* sz. (vö. Gazdák tóköze), *Kölceseji Miklós-féle tag* sz., t. (volt gazdájáról), **Kurthuelusberuk* (MAKSAI idézi 1345-ből i. h. Az öregek nyelvében a *körte* ma is *körtég*), *Lükert* e. l. ("Itt éltették a lovakat"), *Lóyra-tag* t., sz. (egy Kölcese-lányról), **Magos Marth* (idézi MAKSAI i. m. 123. 1345-ből. A *mart* szó ma ismeretlen), *Malomköz* gyü. (valaha itt malom volt a Tiszán), **Malomköz tanya* (BOROVSKY i. h. és az 1907-es Helységnévtár említi), *Márca-tanya* t. (valamelyik nagybirtokos család nőtagjáról), **Margit-tanya* (BOROVSKY és az 1907-es Helységnévtár említi), **Meisnertanya* (az 1956-os Helységnévtár külsőségnak jelzi), *Merítő* fr. (ide jártak vizért a Tiszára), **Mocsárka szél* (SZABÓ említi i. h.), *Mogyorós* sz. (mogyoróbokros volt), *Nádas patak* r. ("Kaszálló, esős időbe viz gyűl bele"), *Nagyégerőrd* sz. (erdő volt itt), **Nagyrekesz tanya* (BOROVSKY i. h. és az 1907-es Helységnévtár említi), *Natytag* sz. (régén a Kölseiek tanyája volt), *Natytanya* t. (az Ida major másik neve), **Nyáras* (SZABÓ említi: i. h.), *Nyíl* sz., *Ökörléglő* l., e. (közel a faluhoz), **Pethlend* (1345-ből említi MAKSAI i. h.), *Poja* p. (kiszáradt), *Pojaköz* sz., t.: *Pókapatak* sz., r. (MAKSAI Tiszakóródról említ Póka nevű családot: i. m. 162), *Reförmátus paptag* sz. (birtoklójáról), *Reförmátus tanítótag* sz. (használójáról), *Repcetábla* sz. (uradalmi repceföld volt), *Réj* fr. (régebben komp járt itt a Tiszán), **Rév tanya* (BOROVSKY és az 1907-es Helységnévtár említi), *Róvkás* sz. (az állat egykori előfordulásáról), *Sáncköz* sz. ("Az uradalom az árvíz mijad bekerítette töltéssél"), *Szabóyrekesz* e., sz. (ma több Szabó család van), *Szabóvőgygye* sz. (lapályos rész), *Szarkája* sz. (= Szarkáé, birtokosáról), *Százágu* ~ *Százágó* sz. ("Ezen a hejjen kis fojámok menteg belefele a Csérbe"), *Szóugabirótag* sz. (egy ilyen foglalkozású Kölseie volt), *Szóyna* sz., **Szoros szeg* (SZABÓ említi: i. h.), *Tekső* sz., *Tisza* f., *Tó köz* sz. (a szabályozás után maradt holt mederdarabok szabdalják, nagyrészt már szárazak), *Túr* f., *Túr-csatórna* f. (a Túr átvágása a Tiszához), **Túrhát tanya* (BOROVSKY és az 1907-es Helységnévtár említi), *Túrhid* h. (gyakran emlegetett tájékozódási, viszonyítási pont), *Tyukodi-féle tanya* t. (tulajdonosáról), *Újtiszhát* sz. (szabályozáskor "Csináltak egy átmeccést, az az Új-Tisza"),

Uradalmi birtok (nagyobb vegyes terület összefoglaló neve), **Vrband* (MAKSAI említi 1345-ből: i. h.), *Úrbéres* sz. (itt jobbágyi használatú földesúri földek voltak), *Úrbéres legelő* l., *Vargajé* sz., gyü. (= Vargáé), **Vargai tanya* (az 1907-es Helységnevtár említi: talán elírás a Vargaé helyett), *Várszeg* sz. (viszonylag meredek Tisza-parti rész), *Vőtyhát* sz. (kiszáradt mederrészek szabdaltják), *Zsilip* (a Túr-csatorna Tiszába torkollásánál: ez is jó viszonyító pont).

S. VARJÚ ANNA

Nagyiván helynevei

Nagyiván három megye határának találkozásánál fekszik: Heves, Hajdú-Bihar és Szolnok között. Felváltva tartozott a történelem folyamán ide-oda, jelenleg Szolnok megye része, a tiszafüredi járásban fekszik. Ősi idők óta lakott hely, bár a honfoglalás után neve először 1527-ben tűnik csak elő. A törökök elpusztították. Egy 1612-ből származó adat szerint csak temploma áll. Az egri káptalan legelőjéül szolgált aztán, s ez telepített le itt 1712-ben nyolc családot, majd néhány év múlva újabb telepéseket különböző vidékekről, főleg Heves megyéből.

A falu lakossága főleg állattenyésztéssel foglalkozott, földművelésük szinte a rozstermelésre szorítkozott. A vizenyős terület dús legelőket adott mindaddig, míg árvízvédelmi okokból csatornázni nem kezdték. Ekkor a rossz, szikes föld kiszáradt, fátlan, kopár területté vált, a lakosság még jobban elszegényedett. Fordulatot csak a felszabadulás utáni tervszerű nagyüzemi gazdálkodás kialakulása hoz.

A belterület nevei¹

Nagyiván (~*Nagyivány*~*Ivány*; valószínűleg személynévből. Régen *Nagy-Ivány*-nak írták, 1901 óta kell egybeírni); *Andornak* u.; *Bérrát kút* k. (Nyilvános kút a ma már nem élő Kovács György udvarán, akit *Bérrát*nak csúfoltak); *Bugyi kút*; *Csajhos kút* k.; (régen *Csordakút* volt a neve); *Dankó Pista út* u. (sok cigány lakik itt), *Főút* u.; *Görbe* (egy L alakú csárdaépület neve, régen egyetlen ilyen alaprajzú háza volt a falunak); *Hannagy Pannus kútya* (jó vízü kút a század elején élt Hadnagy Anna udvarán); *Hatház* u. (a szájhagyomány hat házat emleget, de inkább a hadas telkekre gondolhatunk); *Hatházasi kút* k. (csapós kút a *Hatház* utcában); *Harchalmi temető* (állítólag itt nagy csata volt a törökökkel); *Kálmán köz* u.; *Kersor* u. (= Kertsor); *Kismező út* u.; *Kis-Hatház* u.; *Kőkút* k. (régen egyetlen betongyűrűs kút volt); *Kössékházi kút* k. (a tanácsházával szemben); *Naty-Hatház* u.; *Nagymező* fr. (a *Nyavajka* negyedének adták e nevet 1945 után, de nem terjedt el); *Nyavajka* fr. (a falu legszegényebb része; talán a *nyavalya* szóból); *Pincedom* d. (a *Görbe* kocsmá pincéje van a domboldalba vájva); *Sérkevár* fr. (a cigánytelep tréfás neve); *Sipos kút* k.; *Szélmalom* (a régi szélmalom romjainak környéke); *Temető út* u.; *Tógy Gyuri kútyok* k. (ma már nincs meg); *Újkút* k. (az előbbi közelében); *Új telep* fr. (az 1930-as évektől van meg).

¹ Az egészen új, személynévi eredetű nem különösen érdekes utcanéveket helykímélés céljából nem sorolom fel. Rövidítések: á.: árok, d.: domb, dű.: dűlő, fr.: falurész, k.: kút, l.: legelő, la.: lapos, m.: mocsár, n.: nádas, r.: rét, sz.: szántó, t.: tanya, u.: utca, v.: víz.

Agyagos l. (talajáról); *Berec halom* d.; *Betyár kút* k. (a szegények, tréfásan *betyárok* csordájának kútja); *Betyár páskom* l. (a szegények csordájának legelője, régi neve *Zsellér páskom* volt); *Bikafenek* r. (lapos rét, az apaállatok takarmányozására kaszálták); *Bornyú kút* k. (a borjúlegelőn); *Börök halom* d. (hagyomány szerint kunok hordták össze temetőnek); *Börökhalmi döllő* sz.; *Cinege kút* (gulyakút; egy Czeinege nevű gulyásról); *Csikos döllő* l. (az ilyen nevű ér mellett); *Csikos ér* v. (talán a halfajtáról); *Csukás* t. (halfajtáról?); *Darvas ér* v. (a madárról); *Darvas fenek* m. (a madárról); *Darvas halom* d. (az előbbi mellett, Szolnok és Hajdu-Bihar határa metszi); *Disznó kút fenék* l. (alacsony fekvésű); *Epréskert* (faluvég az *Andornak* végében), *Görbe ér* v.; *Görbe ér döllő* dú.; *Gyeprejáró döllő* dú.; *Határ fenek* la. (a kunmadarasi határ vágja át); *Hármas* sz. (~*Hármas határ*; *Tiszaörs* felőli rész); *Harangozó tanya* t. (a templomi harangozó járandósága volt); *Harchalmi döllő* dú.; *Hosszúfenek* la. (alakjáról); *Julcsa kút* k. (állítólag 80 éve egy Julcsa nevű nő beleugrott); *Kákás fenek* la.; *Kan föld* (ma az *Új* telep van itt, régen sertés apaállat legelője volt); *Kántor tag* t. (egyházi javadalomföld volt); *Karsai halom* d.; *Káptalan rét* (az egri káptalané volt); *Kápolna fenek* l., la.; *Kásahát* d.; *Kásahalom döllő* dú. (az előbbi környéke); *Kerek fenek* la.; *Kis-sarkad* v. (vö. *Sarkad ér*); *Kis tanya* t. (méreteiről); *Kivételés döllő* dú. (a pap és kántor birtoka) *Korosztáj-kút* k. (Gulyakút. Ásásakor — 80 éve — az Urbán nevű gulyást *Korosztáj*nak csúfolták); *Kotány ér* v. (állítólag egy Kotány Andris nevű bojtárról); *Kócsi határ döllő* dú. (a Tiszafüred határában levő *Kócs* határrész itt szomszédos); *Közepső döllő* dú. (a *Börökhalmi* és *Sóskút* dülők közt); *Közös páskom* l.; *Labodás* la.; *Mérges ér* v.; *Mérges döllő* dú.; *Mérges fenek* la.; *Nagy fenek* la. (kiterjedéséről); *Naggyep döllő* l.; *Ördögárok* á. (a monda szerint az egykori grófnő csak ahhoz adta lányát feleségül, aki hajóval jön érte. A gazdag kérő ezért ásatta); *Ördög fenek* la. (az előbbi mellett); *Ördög fenek döllő* dú.; sz.; *Ökörkút* k. (az ökrök legelőjén); *Paphalom* d.; *Paphalmosi döllő* dú. (= *Hosszúfenek*); *Paptag* t. (a papi birtokon); *Péckés ér* v.; *Rácsos kút* k. (elkorhadt kávját nemrég ráccsal cserélték ki. Másként: *Réti kút*); *Rossz ér* v.; *Sáros ér* la.; *Sáros ér döllő* dú. (az előbbi környékének neve); *Sarkad ér* la., v., n.; *Sarkad-fő halom* d.; *Sós kút döllő* dú., sz. (nincs benne kút); *Sőre halom* d.; *Sőre tanya* (az 1882-es kataszteri térképen; ma nem él); *Sőre tanya döllő* (ma már ez sem él); *Szabó tanya* t. (tulajdonosáról); *Szőke fenek* (csak az öregektől hallom, helye ismeretlen); *Temető döllő* dú. (benne van a temető); *Vékony ér* v. (keskeny); *Zádor réccség* sz., r.; *Zsombikos* l. (zsombékos felszínéről); *Zsellér páskom* l. (= *Betyár páskom*; csak az öregek nyelvén).

N. SZABÓ ERSZÉBET

Tartalom

Cikkek

<i>Kálmán Béla</i> : Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról	3
<i>Imre Samu</i> : Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása	11
<i>Jakab László</i> : Lencsés György. „Ars Medica”-jának ő-zése	29
<i>Papp István</i> : Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében	61
<i>Sebestyén Árpád</i> : Egy tájnyelvi atlasz tervéről	83
<i>Gösta Holm</i> : Mundarten- und Ortsnamenforschung in Schweden	93
<i>Beke Ödön</i> : Tájsszómagyarázatok	101
<i>Szabó T. Attila</i> : A cibóka tájszó és alakváltozásai	121
<i>Nyirkos István</i> : A -csa, -cse képző elterjedtségéhez	129
<i>Szabó Zoltán</i> : Nemzedékek és nemek szerinti különbségek a kalotaszegi nyelv- járás igeképzőhasználatában	133
<i>Kálmán Béla</i> : Szavajárási neveinkhez	139

Ismertetések, bírálatok

<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szaka- szában. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	143
<i>Karácsony S. Zsigmond</i> : Személyneveink 1500—1800-ig. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	149
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	151
<i>Salme Tanning</i> : Mulgi murdetekstid. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	153
<i>Orbis X.</i> Ism. <i>Dombrowszky József</i>	155
<i>Материалы и исследования по русской диалектологии</i> Ism. <i>Papp Ferenc</i>	158
<i>Sananjalka.</i> Ism. <i>Nyirkos István</i>	160
<i>Szathmári István</i> : A magyar stilisztika útja. Ism. <i>Nyirkos István</i>	164
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Ism. <i>Sebestyén Árpád</i>	166
<i>C. J. Hutterer</i> : Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Ism. <i>Szépe</i> <i>György</i>	170

Nyelvjárási adatok

<i>Somogyi Mátyás</i> : Szövegek a Csallóközből	173
<i>Varga Antal</i> : Tájsszavak Balmazújvárosról	176
<i>S. Varjú Anna</i> : Szatmárcseke földrajzi nevei	180
<i>N. Szabó Erzsébet</i> : Nagyiván helynevei	182

Résumés

<i>B. Kálmán</i> : Remarques sur les isoglosses dialectales	9
<i>S. Imre</i> : Recherches statistiques sur les phénomènes dialectaux	27
<i>L. Jakab</i> : Un problème de vocalisme dans le „Ars Medica” de György Lencsés	59
<i>I. Papp</i> : Die Stellung des Verbalnomens im System der Grammatik	80
<i>Á. Sebestyén</i> : Über den Plan eines regionalen Sprachatlases	92
<i>G. Holm</i> : Nyelvjárási- és helységnévkutatás Svédországban	99
<i>Ö. Beke</i> : Mundartwörterklärungen	118
<i>A. T. Szabó</i> : Das Dialektwort cibóka ‚Eichhörnchen’ und seine Formvarianten	126
<i>I. Nyirkos</i> : On the range of the suffix -csa, -cse	131
<i>Z. Szabó</i> : Differences of age and sex in the use of verbal suffixes in the dialect of Kalotaszeg	136
<i>B. Kálmán</i> : Une catégorie spéciale des noms de personnes	142

